

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

HƏNİFƏ CƏFƏRLİ

İDARƏETMƏ TƏHLİLİ

dərs vəsaiti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

i.e.n., dos. H. A. CƏFƏRLİ

İDARƏETMƏ TƏHLİLİ

(dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Tədris
Metodiki Şurasının 27.10.2017-ci il tarixli 01 sayılı
qərarına əsasən çap olunur.*

“İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı

Bakı – 2017

Rəyçilər:

S.M.SƏBZƏLİYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, professor*

N.M.İSMAYILOV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının dosenti,
iqtisad elmləri namizədi*

Ş.Ə.CƏFƏROVA

*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müdiri,
iqtisad elmləri namizədi, dosent*

İ.e.n., dos. H.A.Cəfəri. İdarəetmə təhlili (dərs vəsaiti.)

Bakı, “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2017. – 270 səh.

Bu dərs vəsaiti iqtisadçı ixtisası üzrə təhsil alan ali məktəb tələbələri, müəllimlər, aspirantlar, iş adamları, mühasiblər, auditorlar, o cümlədən iqtisadi təhlillə maraqlananlar üçündür. Dərs vəsaitində iqtisadi təhlilin həm nəzəri əsasları, həm də tətbiqi məsələləri yeni dövlət standartlarına uyğun şərh edilir.

Dərs vəsaitinin birinci hissəsində təsərrüfat subyektlərində iqtisadi təhlilin təşkilinin nəzəri əsasları, o cümlədən onun məzmunu və idarə etmədə rolu, kompleks təhlil sistemi və onun təşkili metodologiyası, habelə iqtisadi təhlilin metodikası araşdırılmışdır.

İkinci hissə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin kompleks idarəetmə təhlili, o cümlədən marketinq, istehsalın və satışın həcmi sistemində təhlil, əmək, material ehtiyatlarından və əsas fondlardan istifadə edilməsinin metodiki məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Dərs vəsaitində idarəetmə təhlilin müxtəlif metodlarını səciyyələndirən analitik hesablamaların konkret rəqəmli nümunələri verilmişdir.

İSBN

© “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2017

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ 10

I H İ S S Ə

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ İQTİSADI TƏHLİLİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

I FƏSİL. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏ- TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İQTİSADI TƏHLİLİN ROLU 12

1.1. İqtisadi təhlilin məzmunu, vəzifələri və onun digər iqtisad
elmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi..... 12

1.2. İqtisadi təhlil idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin
əsas elementi kimi 17

1.3. İqtisadi təhlilin predmeti və obyektı 18

1.4. İqtisadi təhlilin növləri və kommersiya təşkilatlarının
fəaliyyətinin idarə edilməsində onların rolu..... 22

1.5. İqtisadi informasiyanın istifadəçiləri və iqtisadi təhlilin
subyektləri.....26

1.6. Maliyyə və idarəetmə təhlilinin qarşılıqlı əlaqəsi. Maliyyə və
idarəetmə təhlilinin xarakterik əlamətləri 28

1.7. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı iqtisadi təhlilin informasiya
bazası kimi 28

1.8. İllik maliyyə hesabatlarında əks etdirilən analitik
informasiyanın açıqlanması qaydası..... 33

Yoxlama sualları 35

II FƏSİL. KOMPLEKS İQTİSADI TƏHLİL SİSTEMİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ METODOLOGİYASI..... 36

2.1. İqtisadi göstəricilər sistemi və onların müxtəlif əlamətlər
üzrə tipologiyası 36

2.2. Kompleks iqtisadi təhlilin məzmunu və mərhələləri 42

2.3. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə sistemli yanaşma 44

2.4. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya
fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi amillərinin və
ehtiyatlarının təsnifatı 46

<i>Yoxlama sualları</i>	52
III FƏSİL. İQTİSADI TƏHLİLİN METODU VƏ ONUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	53
3.1. İqtisadi təhlilin kəmiyyət və keyfiyyət metodları	53
3.2. İqtisadi təhlilin metodu və metodikası anlayışı	56
3.2.1. Müqayisə üsulu	58
3.2.2. Detallaşdırma və qruplaşdırma üsulu	60
3.2.3. İstehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə öyrənilməsi üsulu	62
3.2.4. Kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulu	63
3.2.5. Ümumiləşdirmə metodu	66
3.3. Statistik və iqtisadi-riyazi təhlil metodları	67
3.4. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üsulu kimi	70
3.5. İqtisadi göstəricilərin amillər üzrə təhlili metodları	74
3.6. İndeks metodu	76
3.7. Zəncirvari yerdəyişmə metodu	79
3.8. İntegral metodu	82
3.9. Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu	85
<i>Yoxlama sualları</i>	89

II H İ S S Ə

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN KOMPLEKS İDARƏETMƏ TƏHLİLİ METODİKASI

IV FƏSİL. MARKETİNQ SİSTEMİNDƏ TƏHLİL	91
4.1. Marketinq fəaliyyətinin sistemli təhlili anlayışı, onun məqsədi və vəzifələri	91
4.2. Marketinq sistemində aparılan təhlilin əsas metodları və növləri	93
4.3. Bazarın tutumunun və təşkilatın bazar payının təhlili və qiymətləndirilməsi	97
4.4. Qiymət siyasətinin formalaşdırılmasının təhlili	103
4.5. Təşkilatın və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhilli və qiymətləndirilməsi	105
<i>Yoxlama sualları</i>	123

V FƏSİL. MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) İSTEHSALI VƏ SATIŞININ TƏHLİLİ.....	124
5.1. Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri.....	124
5.2. Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların formalaşması prinsipləri	126
5.3. Məhsul (iş və xidmət) istehsalı həcmi təhlili və qiymətləndirilməsi	127
5.4. Satışın həcmi amillər üzrə təhlili metodikasını	133
5.5. İstehsalın ahəngdarlığının təhlili	141
5.6. Məhsulun çeşidinin təhlili və qiymətləndirilməsi	144
5.7. Məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin təhlili.....	145
5.8. Məhsul istehsalı və satışının həcmi artırılması amilləri və ehtiyatlarının təsnifatı	151
<i>Yoxlama sualları</i>	154
VI FƏSİL. ƏMƏK EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ	155
6.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	155
6.2. Əmək ehtiyatlarının tərkibi, strukturu və hərəkətinin təhlili	156
6.3. Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasını.....	160
<i>Yoxlama sualları</i>	162
VII FƏSİL. ƏSAS İSTEHSAL FONDLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ.....	163
7.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri.....	163
7.2. Əsas istehsal fondlarının tərkibi, strukturu, hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili	164
7.3. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikasını	169
<i>Yoxlama sualları</i>	176

VIII FƏSİL. MATERIAL EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ ...	177
8.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri	177
8.2. Material ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası	178
8.3. Təşkilatın material ehtiyatları ilə təmin olunması səviyyəsinin təhlili	180
8.4. Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi	182
8.5. Ehtiyatların və xərclərin idarə edilməsi səmərəliliyinin təhlili	188
<i>Yoxlama sualları</i>	195

IX FƏSİL. MƏHSULUN (İŞ VƏ XİDMƏTLƏRİN) MAYA DƏYƏRİNİN TƏHLİLİ.....	196
9.1. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası.....	196
9.1.1. Məhsulun maya dəyərini təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri	196
9.1.2. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər sistemi	198
9.1.3. Məhsulun tam maya dəyəri göstəricisi üzrə dinamikanın (planın yerinə yetirilməsinin) təhlili	201
9.1.4. Əmtəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin amilli təhlili	204
9.2. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin məhsulun maya dəyərində təsirinə təhlili.....	209
9.3. Məhsulun maya dəyərini xərc maddələri üzrə təhlili	217
9.3.1. Material xərclərinin təhlili	221
9.3.2. Əməyin ödənilməsi xərclərinin təhlili	229
9.3.3 Kompleks xərc maddələrinin təhlili	237
9.4. Məhsulun maya dəyərini marjinal təhlili	249
9.4.1. Marjinal təhlil anlayışı	249
9.4.2. Rentabellik astanası və müəssisənin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üsulları	253

—	9.4.3. Rentabellik astanası və müəssisənin maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının amillər üzrə təhlili metodikasısı.....	258
	<i>Yoxlama sualları</i>	261
	İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT	263

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi əhəmiyyətli dərəcədə qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyətindən asılıdır. Mikrosəviyyədə (təsərrüfatçılıq subyektləri səviyyəsində) elmi cəhətdən əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsində iqtisadiyyatın idarə edilməsi sisteminin mühüm elementlərindən biri olan iqtisadi təhlilin rolu böyükdür.

Bazarın vəziyyətinin dinamik dəyişmələri şəraitində iqtisadi təhlilin müasir üsullarını və metodlarını mənimsəmək müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli strategiyasını və taktikasını işləyib hazırlamaq, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istifadə edilməmiş ehtiyatlarını aşkar etmək və onların əməli fəaliyyətdə həyata keçirilməsinə idarəetmə təhlili imkan yaradır.

Peşəkar iqtisadçı, mühasib, müəssisə rəhbəri nəinki yeni iqtisadi şəraitdə təşkilatın inkişafının ümumi meyllərini bilməlidirlər, həm də konkret təsərrüfat subyekti səviyyəsində əsas iqtisadi qanunların təsirinin necə təzahür etməsini anlamalıdırlar. Onlar müasir iqtisadi tədqiqatlar metodlarına, sistemli, kompleks təhlil metodikasına yaxşı yiyələnməli və onları təcrübədə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

Bu dərs vəsaitində iqtisadi təhlilin həm nəzəri əsasları, həm də idarəetmə təhlilinin tətbiqi məsələləri həmin fənn üzrə yeni dövlət standartlarına uyğun şərh edilir.

Dərs vəsaitinin birinci hissəsində təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri məsələləri, o cümlədən onun məzmunu və təşkilatın idarə edilməsində rolu, kompleks təhlil sistemi və metodologiyası, habelə iqtisadi təhlilin metodikası araşdırılmışdır.

İkinci hissə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks idarəetmə təhlilinə, o cümlədən marketinq fəaliyyətinin, məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının, əmək, material ehtiyatlarından və əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlilinin metodiki məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə həmçinin məhsulun maya dəyərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Arı-ayrı fəsillərdə təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi metodikası şərh edilmişdir.

Dərs vəsaitində idarəetmə təhlilinin müxtəlif metodlarını səciyyələndirən analitik hesablamaların konkret rəqəmli nümunələri verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri əsaslarının və metodoloji məsələlərinin araşdırılması zamanı düsturlardakı göstəricilər latın hərflərilə işarə edilir, göstəricilərin işarə edilməsi təcrübədə qəbul edildiyi kimi verilir.

Bu dərs vəsaiti iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, doktorantlar, müəllimlər, iş adamları, mühasiblər, auditlər, o cümlədən iqtisadi təhlillə maraqlananlar üçündür.

Dərs vəsaiti Azərbaycan dilində yazılmış geniş həcmli dərs vəsaiti olduğu üçün yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlığa görə müəllif oxuculardan üzr istəyir. Nöqsanları, çatışmamazlıqları, rəy, arzu və təklifləri müəllifə çatdıran (ünvan: Bakı şəhəri, Az 1001, İstiqlaliyyət küçəsi 6, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Mühasibat uçotu və audit” kafedrası), hər bir oxucuya o, əvvəlcədən öz dərin minnətdarlığını bildirir. Oxucuların nəzərinə çatdırır ki, təklifləri kitabın növbəti nəşrlərində nəzərə alınacaqdır.

Müəllif kitabın nəşrə hazırlanmasında ona yaxından kömək göstərən və qiymətli məsləhətlərini verən Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin bütün kollektivinə, xüsusən “Mühasibat uçotu və audit”, Maliyyə və maliyyə institutları” və “Statistika” kafedralarının bütün əməkdaşlarına, bütün iqtisadçı alimlərimizə, iqtisadçılara və sırayı vətəndaşlara öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Müəllif özünü xoşbəxt hiss edir ki, milli kadrların hazırlanmasında az da olsa onun da xidmətləri var.

I H İ S S Ə
TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ
İQTİSADI TƏHLİLİN TƏŞKİLİNİN
NƏZƏRİ ƏSASLARI

I FƏSİL

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏ – TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İQTİSADI TƏHLİLİN ROLU

1.1. İqtisadi təhlilin məzmunu, vəzifələri və onun digər iqtisad elmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

İqtisadi təhlil – iqtisad elminin xüsusi sahəsidir. İqtisadi təhlilin bir elm kimi təşəkkülü ümumi obyektiv tələbatlarla:

- əvvəla, təsərrüfatçılığ təcrübəsinin tələbatları ilə;
- ikincisi, ümumiyyətlə iqtisad elminin və onun ayrı - ayrı sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Birinci şərt. İqtisadi təhlilin təşəkkülü praktiki tələbatın təmin olunması ilə əlaqədardır. O, məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsal münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, istehsal miqyasının genişlənməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Təsərrüfatçılığın ilk mərhələlərində kiçik müəssisələrdə vəziyyətin intuitiv təhlili, təxmini yoxlamalar və hesablamalar kifayət qədər olurdu. İqtisadiyyatın durmadan inkişafı, istehsalın təmərküzləşməsi, təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələrin dərinləşməsi idarəçilik fəaliyyətinin xüsusi sahəsinin – iqtisadi təhlilin seçilib ayrılmasına tələbat yaratdı.

Hazırda müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında qurulmuş, habelə müxtəlif təşkilati - hüquqi formaları (təsərrüfat birlikləri, açıq və qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri, istehsal kooperativləri, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər və b.) olan kommertiya təşkilatları fəaliyyət göstərir. Belə təsərrüfatların fəaliyyəti iqtisadi təhlil nəzəriyyəsinin və təcrübəsinin daha da inkişaf etdirilməsini tələb edir.

İqtisadi təhlil – kommertiya təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə onun fəaliyyətinin dərin, elmi cəhətdən əsaslanmış tədqiqatıdır.

İkinci şərt. Bu bütövlükdə iqtisad elminin inkişafı ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, hər hansı bir elmin inkişafı ilə onun sahələrinin differensiasiyası baş verir. İqtisad elmlərinin differensiasiyası və inteqrasiyasının dialektik prosesi xüsusi fənlərin, məsələn, planlaşdırma, idarəetmə (marketing, menecment), mühasibat uçotu, statistika, iqtisadi kibernetika kimi fənlərin ayrılmasını şərtləndirmişdir. Dialektik differensiasiya və inteqrasiya prosesi həmin elmlərlə sıx və qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi təhlildə şamil edilir. Əvvəllər iqtisadi təhlilin funksiyaları həmin dövrlərdə mövcud olan balanssünaslıq, mühasibat uçotu, maliyyə, statistika kimi elmlərin tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. Bu elmlər çərçivəsində analitik tədqiqatın ilk sadə üsulları meydana gəlmişdir. Lakin müəssisələrin iqtisadi və sosial inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılması üçün müəssisənin fəaliyyətinin kompleks tədqiq edilməsinə zəruriyyət yarandı. Yuxarıda adları qeyd olunan elmlər bütün praktiki sorğuları təmin edə bilmədi. Buda iqtisadi təhlilin müstəqil elm sahəsi kimi ayrılması ilə nəticələnmişdir.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi təhlil ilə həmin xüsusi elmlər arasında qəti müəyyən edilmiş sərhədlər mövcud deyil. Mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil arasında daha sıx əlaqə mövcuddur. Beləki, mühasibat uçotu iqtisadi təhlil üçün əsas informasiya mənbəyi hesab edilir. Mütəxəssislər hesablamışlar ki, iqtisadi təhlildə istifadə olunan informasiyanın təxminən 70%-i mühasibat uçotundan, qalan hissəsi isə planlaşdırma, marketing və statistika uçotu prosesində yaranır. Tamamilə təbiidir ki, məhz mühasiblər ilk olaraq müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etməyi başlamışlar. Hər mühasib balansı tərtib edərək, mütləq təşkilatın əmlakının tərkibi və qurluşuna, onun formalaşması mənbələrinin qiymətləndirilməsinə maraq göstərir, təşkilatın maliyyə vəziyyətinin müsbət və mənfi məqamlarını, onun maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin aşağı olması səbəblərini və s. aydınlaşdırır.

Statistika və iqtisadi təhlil arasında hədd daha az müəyyəndir. Statistikanın iqtisadi təhlildən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, o, kütləvi

halları, yeni makrosəviyyədə milli iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını əks etdirən makrogöstəriciləri öyrənir. Statistikanın köməyi ilə makroiqtisadi tədqiqatlar həyata keçirilir. İqtisadi təhlil isə konkret təsərrüfat subyektlərinin (kommersiya təşkilatlarının), onların struktur bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mikrotəhlil mühasib – analitiklər, iqtisadçı – analitiklər, makrotəhlil isə iqtisadçı – statistiklər tərəfindən aparılır.

İqtisadi təhlil biznes – planların tərtib edilməsilə sıx əlaqədardır. Təsərrüfat ilinin sonunda aparılmış iqtisadi təhlilin nəticələri qarşıdakı dövrə biznes-planların işlənilib hazırlanması üçün baza hesab olunur. Cari müqayisəli iqtisadi təhlilin aparılması prosesində həmin məlumatlardan informasiya mənbəyi kimi istifadə edilir.

İqtisadi təhlil bir elm kimi:

- obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv xarakterli amillərin təsiri ilə yaranan iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqədə tədqiqatı ilə;
- biznes – planların elmi əsaslandırılması və onların yerinə yetirilməsinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə;
- müsbət və mənfi amillərin müəyyən edilməsi və onların nəticə göstəricilərinə təsirinin kəmiyyətə ölçülməsi ilə;
- təsərrüfatın inkişaf meyilləri və nisbətlərinin istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyatların müəyyən edilməsi ilə;
- qabaqcıl təcrübənin ümumiləşdirilməsi və optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə əlaqədar olan xüsusi biliklər sistemidir.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun digər tətbiqi iqtisad elmləri sistemində yerinə yetirdiyi funksiyalardan irəli gəlir:

- 1) iqtisadi qanunların təsirinin öyrənilməsi, konkret müəssisə səviyyəsində iqtisadi hal və proseslərin qanunuyğunluğunun və meylinin müəyyən edilməsi;
- 2) cari və perspektiv planların elmi cəhətdən əsaslandırılması;
- 3) planların, idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsi, resurslardan səmərəli istifadə olunması üzərində nəzarət;
- 4) qabaqcıl təcrübənin, elm və texnikanın nəliyyətlərinin öyrənilməsi əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi

ehtiyatlarının aşkar edilməsi;

5) planların icrası, iqtisadiyyatın əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi, mövcud imkanlardan istifadə üzrə müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

6) təhlil prosesində müəyyən edilmiş ehtiyatlardan istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanması.

İqtisadi təhlilin məzmunu onun digər tətbiqi iqtisad elmləri sistemində həll etdiyi aşağıdakı vəzifələrlə müəyyən edilir:

1) konkret kommərsiya təşkilatı səviyyəsində iqtisadi qanunların təsirinin xarakterinin öyrənilməsi, iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqlarının və meyllərinin müəyyən edilməsi;

2) cari və perspektiv biznes – planların elmi əsaslandırılması, onların reallığının və optimallığının təmin edilməsi. Firmanın keçmiş illər (üç-beş il) ərzində fəaliyyətinin nəticələrini dərin iqtisadi təhlil etmədən və perspektiv üçün əsaslandırılmış proqnozlar olmadan, habelə mövcud nöqsan və səhvlər araşdırılmadan, elmi cəhətdən əsaslandırılmış biznes – plan işləyib hazırlamaq, optimal variant seçmək, idarəetmə qərarı qəbul etmək olmaz;

3) biznes – planların və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsinə, istehsal və maliyyə ehtiyatlarından qənaətlə istifadə edilməsinə nəzarət. Bir sıra iqtisadçılar iqtisadi təhlilin bu funksiyasını inkar edir və onu müstəsna olaraq mühasibat uçotuna aid edirlər. Şübhəsiz, mühasibat uçotu təsərrüfat əməliyyatları və prosesləri haqqında informasiyanın qeydə alınması, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi zamanı nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir. Lakin bu, iqtisadi təhlil həyata keçiriləndə də nəzarəti istisna etmir, o, yalnız faktların təsdiq edilməsi məqsədilə deyil, həm də idarə edilən obyektə operativ təsir edilməsi üçün nöqsanların və səhvlərin aydınlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilir;

4) biznes – planın yerinə yetirilməsi, nail olunmuş inkişaf səviyyəsi və mövcud imkanlardan istifadə edilməsi üzrə kommərsiya təşkilatının fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi. Obyektiv qiymətləndirmə istehsalın və satışın artmasına, onların səmərəliliyinin yüksəlməsinə kömək edir;

5) qabaqcıl təcrübənin, elmin və praktikanın nailiyyətlərinin

öyrənilməsi əsasında istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin istifadə edilməmiş daxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;

6) daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi, mənfə amillərin təsirinin aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

1.2. İqtisadi təhlil idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin əsas elementi kimi

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin, təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi ön plana çəkilməmişdir. İdarəetmənin elmi nəzəriyyəsi onun funksiyaları və elementlərinin mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir.

İdarəetmə idarədən orqanın (şəxsin) idarə edilən obyektin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi məqsədilə onun inkişafına fəal təsir etməsi prosesidir.

İdarəetmənin mahiyyəti onun funksiyaları ilə xarakterizə olunur. İdarəetmənin ayrı-ayrı funksiyaları idarəçilik əməyinin bölünməsi və ixtisaslaşması prosesində ayrılmışlar. Onlardan əsasları planlaşdırma, uçot, təhlil və tənzimləmədir.

Funksiyalardan hər biri daha kiçik elementlərə və ya alt funksiyalara bölünə bilər. Məsələn, planlaşdırma funksiyasında proqnozlaşdırmanı, proqramlaşdırmanı, tənzimlənməni və s. ayırmaq olar.

Planlaşdırma qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün idarə edilən obyektin (müəssisənin, onun struktur bölmələrinin) inkişafının istiqamətlərinin və parametrlərinin işlənilib hazırlanmasını təmin edir.

Uçot zəruri informasiyanın formalaşmasını, vaxtaşırı toplanmasını, təsnifatını və ümumiləşdirilməsini təmin edir. Bu informasiya idarə edilən obyektə baş verən bütün faktiki prosesləri doğru və tam əks etdirməlidir. Onun yaranması, toplanması və ümumiləşdirilməsi xüsusi işlənilib hazırlanmış metodologiya üzrə həyata keçirilir.

Təhlil idarə edilən obyektə baş verən dəyişikliklərin kəmiyyətə və keyfiyyətə qiymətləndirilməsini təmin edir. O, həm mütərəqqi, həm

də arzu edilməz halların inkişafı meyllərini vaxtında görmək imkanı yaradır. Aparılan iqtisadi təhlil mənfi meyllərin inkişafının aradan qaldırılmasına, mütərəqqi meyllərin inkişafına əlverişli şərait yaratmaq imkanı verir.

Təhlilin köməylə nəticə göstəricilərinə təsir edən müxtəlif amillərin təsiri kəmiyyətə qiymətləndirilməlidir, kommərsiya təşkilatlarında istifadə edilməmiş daxili ehtiyatlar, habelə yeni idarəetmə qərarları qəbul edən zaman əlavə yaranan ehtiyatlar aşkara çıxarılır. Daxili ehtiyatlardan istifadə edilməsi isə idarə edilən obyektin inkişafının sürətləndirilməsinə, onun daha səmərəli fəaliyyət üsuluna keçməsinə imkan yaradır.

İqtisadi təhlil müvafiq idarəetmə qərarları hazırlanması üçün əsas hesab edilir. İdarəetmə qərarları variantları idarə edilən obyektə baş verən dəyişikliklərin dərindən öyrənilməsi sayəsində işlənilib hazırlanır və analitik qiymətləndirilir.

Tənzimləmə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini, habelə təhlilin nəticələri əsasında onların icrasını təmin edir.

İdarəetmənin bütün funksiyaları qarşılıqlı əlaqəlidir və məcmu halında idarəetmə prosesini təşkil edir.

1.3. İqtisadi təhlilin predmeti və obyektı

İqtisadi təhlilin predmeti dedikdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşan, iqtisadi informasiya sistemində öz əksini tapan təsərrüfat subyektlərinin (firmaların, şirkətlərin, cəmiyyətlərin və d.,) təsərrüfat prosesləri, onların fəaliyyətlərinin sosial – iqtisadi səmərəliliyi və son maliyyə nəticələri başa düşülür.

İqtisadi təhlilin obyektlərinə müxtəlif təşkilatı - hüquqi formalı kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyətinin iqtisadi nəticələri aid edilir.

Kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının ümumi xarakteristikası Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsində göstərilir [4-cü fəsil, maddə 43].

Kommersiya təşkilatları öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi mənfəət alınmasını qarşıya qoyan hüquqi şəxslərdir. Onlar təsərrüfat birlikləri və cəmiyyətləri, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri formasında yaradıla bilər.

Qeyri-kommersiya təşkilatları öz məqsədlərinin əsası kimi mənfəət alınmasını qarşıya qoymurlar. Onlar ictimai birliklər, fondlar, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər formalarda yaradıla bilər.

Təsərrüfat birlikləri və cəmiyyətlərinə təsisçilərin (iştirakçıların) paylarına bölünmüş nizamnamə (şərikli) kapitalı olan təşkilatlar aid edilir [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 64-cü maddə].

Təsərrüfat birlikləri tam şərikli (ortaqlıq) və etibara əsaslanan şəriklik (kommandit birlikləri) formasında yaradıla bilər. Tam şəriklik formalı birliklərin iştirakçıları və etibara əsaslanan şəriklik formalı birliklərdə tam şəriklər (ortaqlar) fərdi sahibkarlar və (və ya) kommersiya təşkilatları ola bilər.

O birliklər tam ortaqlı hesab edilir ki, onların iştirakçıları (tam şərikləri) aralarında bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq birliyin adından sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olurlar və özlərinə mənsub olan əmlakla onun (birliyin) öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 69-cü maddə].

Etibara əsaslanan birlik (kommandit birliyi) o birlik qəbul edilir ki, orada birliyin adından sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirən və onun öhdəliklərinə görə öz əmlakı ilə cavabdeh olan iştirakçılarla (tam şəriklərlə) yanaşı bir və ya bir neçə iştirakçılar – payçılar (kommanditistlər) olur və onlar birliyin fəaliyyətilə əlaqədar zərərlərə görə verdikləri payın məbləği həddində risk edirlər və birliyin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmirlər [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 82-ci maddə].

Təsərrüfat cəmiyyətləri səhmdar cəmiyyətləri, məhdud və ya əlavə

məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında yaradıla bilər. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin iştirakçıları və şərikli birliklərin payçıları vətəndaşlar və hüquqi şəxslər ola bilərlər.

Səhmdar cəmiyyəti o cəmiyyət hesab edilir ki, onun nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüşdür; səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəliklərinə görə cavabdeh deyillər və cəmiyyətin fəaliyyətilə əlaqədar zərərlərə görə onlara mənsub olan səhmlərin dəyəri həddində risk edirlər [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 98-ci maddə].

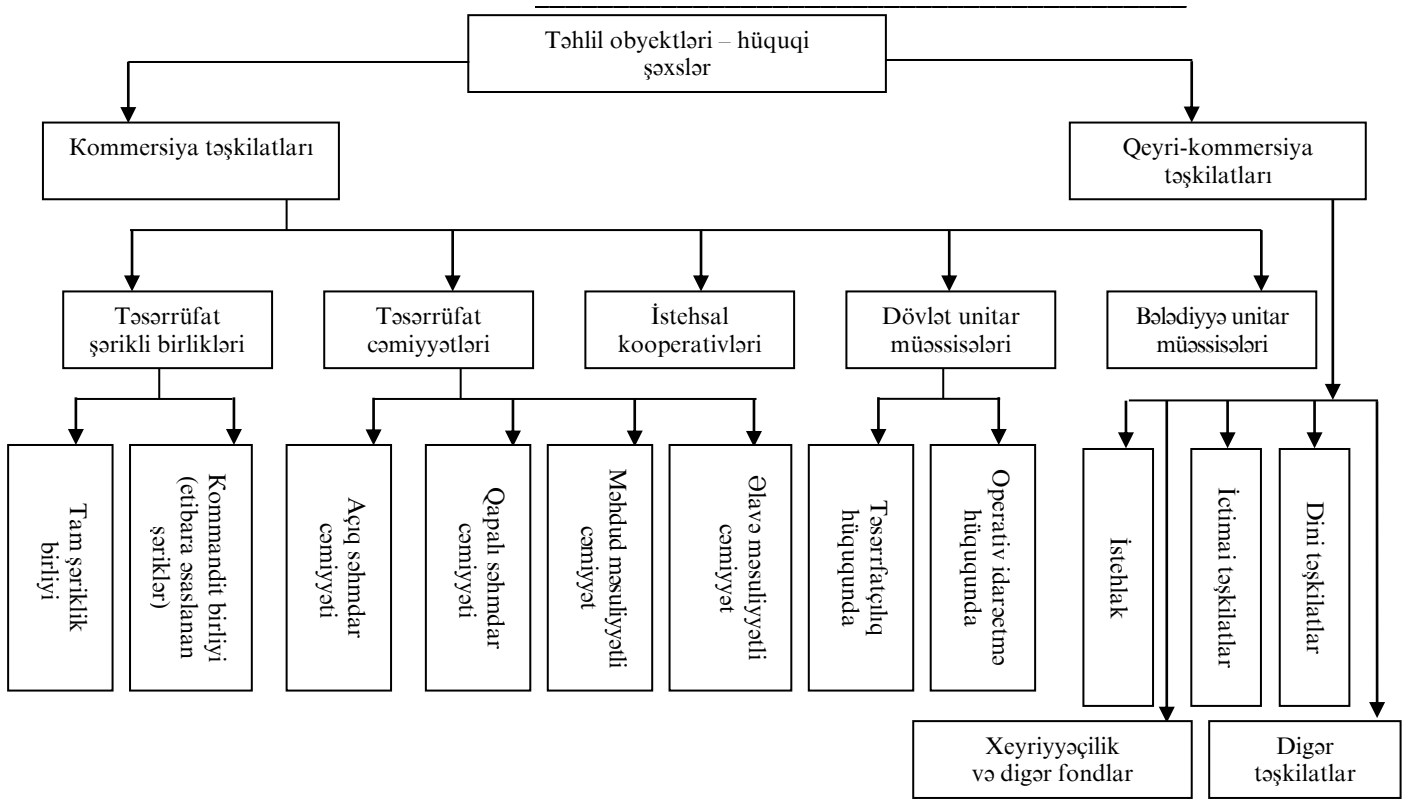
İştirakçıları onlara mənsub olan səhmləri digər səhmdarların razılığı alınmadan özgəninkiləşdirə bilən səhmdar cəmiyyəti *açıq səhmdar cəmiyyəti* (ASC) adlanır [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 99-cü maddə].

Səhmləri yalnız onun təsisçiləri arasında və ya qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş digər şəxslər dairəsində yayılan səhmdar cəmiyyəti *qapalı səhmdar cəmiyyəti* (QSC) hesab edilir [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 100-cü maddə].

İstehsal kooperativi fiziki və hüquqi şəxslərin birgə fəaliyyət göstərmək üçün üzvlüyə əsaslanan könüllü birliyi olub iştirakçılarının maddi və başqa təlabatının onun üzvlərinin əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə ödənilməsi məqsəi ilə yaradılır [Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsi 4-cü fəsil, 109-cü maddə].

Unitar (vahid) müəssisə mülkiyyətçi (sahibkarlar) tərəfindən ona təhkim edilmiş əmlak üzərində mülkiyyət hüququ verilməyən kommersiya təşkilatıdır. Unitar formada yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri yaradıla bilər.

İqtisadi təhlil obyektlərinin (hüquqi şəxslərin) təsnifatı 1.1. sxemində təqdim edilmişdir.

Sxem 1.1. Hüquqi şəxslərin təsnifatı

1.4. İqtisadi təhlilin növləri və kommertiya təşkilatlarının fəaliyyətinin idarə edilməsində onların rolu

İqtisadi təhlilin metodlarının işlənilib hazırlanması onun idarəetmə təcrübəsinin tələbləri ilə şərtlənən növlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsnifatına əsaslanır. İdarəetmənin funksiyalarının təsnifatı iqtisadi təhlilin növlərinin təsnif edilməsinin əsasını təşkil edir. Çünki iqtisadi təhlil iqtisadiyyatın idarə edilməsinin hər bir funksiyasının icrasının mühüm elementi hesab olunur.

İqtisadi təhlilin növləri aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnif olunur:

- 1) sahə əlamətləri üzrə;
- 2) iqtisadi təhlilin subyektləri üzrə;
- 3) vaxt əlaməti üzrə;
- 4) idarəetmənin obyektləri üzrə;
- 5) proqramın məzmunu üzrə;
- 6) obyektin öyrənilməsi metodikası üzrə.

Xüsusi ədəbiyyatda iqtisadi təhlilin növlərinin digər təsnifatına da rast gəlmək olar. Məsələn, professor A.D.Şermet ilk və ümumi iqtisadi təhlilləri əlahiddə növlər kimi ayırır [1]. O, konkret qərarlar qəbul edilməsindən öncə edilən təhlili ilk təhlil adlandırır və onu biznes-planların yerinə yetirilməsinə yekun vurulmasına kömək edən sonrakı (yekun) təhlildən fərqləndirir. A.D.Şermetin rəyinə görə ümumi iqtisadi təhlil iqtisadiyyatın inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi məqsədilə aparılır, onları bilmək isə iqtisadi siyasətin aparıcı məqsədlərinin və konsepsiyalarının müəyyən edilməsi üçün zəruridir.

1. Əməyin ictimai bölgüsünə əsaslanan sahə əlaməti üzrə təhlil sahəvi (iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin – sənayenin, tikintinin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, ticarətin və i. a. - xüsusiyyətləri nəzərə alınır) və sahələrarası (milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin nəzəri və metodoloji əsaslarını təşkil edən) təhlilə bölünür.

2. İqtisadi təhlilin subyektləri üzrə daxili və xarici təhlili fərqləndirirlər.

2.1. Daxili iqtisadi təhlil daxili subyektlər, yəni əməkdaşlar, müdiriyyət tərəfindən həyata keçirilir. O, komməriya təşkilatlarının idarə edilməsi məqsədləri üçün istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün aparılır.

2.2. Xarici iqtisadi təhlil nəşr olunmuş maliyyə hesabatları əsasında xarici subyektlər tərəfindən onların hər birinin qarşısında qoyulmuş konkret məqsədlərə görə həyata keçirilir.

3. İqtisadi təhlil vaxt əlaməti üzrə aşağıdakı qaydada təsnif edilir.

3.1. Sonradan aparılan (retrospektiv) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları başa çatdıqdan sonra aparılan iqtisadi təhlildir. Təhlilin bu növündən planların icrasına nəzarət, istifadə olunmamış ehtiyatları aşkar etmək, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək üçün istifadə edilir.

3.2. Qabaqcadan (perspektiv, proqnoz) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları həyata keçirilməzdən əvvəl aparılan iqtisadi təhlildir. Proqnoz təhlilin informasiyası – nisbətən az dəqiqdir, lakin vaxtlı - vaxtında idarəetmə qərarları qəbul etmək, komməriya təşkilatının perspektiv inkişafı parametrlərini müəyyən etmək imkanı yaradır.

3.3. Operativ (situasiya) təhlil – istehsal, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatları başa çatdıqdan sonra və ya qısa vaxt çərçivəsində situasiyanın dəyişməsi zamanı aparılan iqtisadi təhlildir. Onun həyata keçirilməsi zamanı gündəlik təsbit edilən və işlənən informasiyadan istifadə edilir. Operativ təhlil idarəetmə qərarlarını “yolüstü” qəbul etmək, yetişən çətinlikləri izləmək və onların qarşısını almaq imkanı yaradır. Bir qayda olaraq, operativ təhlil kompleks xarakter daşımır, yəni komməriya təşkilatının fəaliyyətini hər tərəfli əhatə etmir. Bununla belə, hətta məhdud məsələlər dairəsi üzrə operativ təhlilin təşkil edilməsi müəyyən əmək xərci tələb edirsə də, idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İdarəetmə uçotunun vahid metodikasının olmaması operativ təhlilin idarəetmə təcrübəsinə geniş tətbiqinə mane olur. İdarəetmə uçotu sistemi (operativ təhlil üçün mühüm informasiya bazası) komməriya təşkilatının, əsas etibarilə, sahə mənsubiyyəti, istehsal texnologiyası və əməyin təşkilinin xüsusiyyətləri üzrə şərtləndirilir. İdarəetmə uçotunun (mühasibat və statistika uçotundan

fərqli olaraq) təşkili məsələləri hər bir müəssisədə müxtəlif formada həll edilir.

Dövri, operativ və perspektiv təhlil növləri qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini tamamlayır. Bu, idarəetmənin müasir avtomatlaşdırılması vasitələrinin tətbiqi zamanı özünü daha qabarıq göstərir. Belə ki, operativ təhlilin aparılmasında istifadə olunan operativ məlumatlar (məsələn, təsərrüfat əməliyyatı həyata keçirilən zaman), sonralar (məsələn, ay qurtaranda) hesabat – dövri təhlil üçün çox mühüm informasiya hesab edilir.

Perspektiv və retrospektiv təhlil arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Retrospektiv təhlil perspektiv təhlil üçün əsas hesab edilir. Belə ki, iqtisadi göstəricilərin mövcud səviyyəsinin qiymətləndirilməsi onların perspektivə əsaslandırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. İdarəetmənin obyektlərinə görə təhlilin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər.

4.1. Texniki - iqtisadi təhlil müəssisənin texniki xidməti (baş mühəndis, baş texnoloq və s.) tərəfindən aparılır. Onun məzmunu texniki və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı təsirini və onların müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi nəticələrinə təsirinin öyrənilməsi ilə xarakterizə olunur.

4.2. Maliyyə - iqtisadi təhlil zamanı əsas diqqət müəssisənin maliyyə nəticələrinə: maliyyə planının yerinə yetirilməsinə, xüsusi və borc kapitalından istifadənin səmərəliliyinə, mənfəətin, rentabelliyin yüksəldilməsi, müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının aşkar edilməsinə yönəldilir.

4.3. Sosial – iqtisadi təhlil sosial və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini, onların biri-birinə və eləcə də təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi nəticəsinə təsirini öyrənir.

4.4. İqtisadi – statistik təhlil (statistika orqanları tərəfindən aparılır) idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində (müəssisə, sahə, region və s.) kütləvi ictimai halların öyrənilməsi üçün tətbiq edilir.

4.5. Marketing təhlili (müəssisənin marketing xidməti tərəfindən aparılır) müəssisənin xarici mühütünün, xammal və məhsul satışı bazarının, onun rəqabətə davamlılığının, tələb və təklifin, kommersiya riskinin, qiymət siyasətinin formalaşmasının, marketing fəaliyyətinin

taktikasının və strategiyasının hazırlanmasının öyrənilməsi üçün tətbiq edilir.

5. Proqramın məzmunu və səviyyəsinə görə kompleks və tematik təhlili fərqləndirirlər.

5.1. Kompleks təhlil kommersiya təşkilatının istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir.

5.2. Tematik təhlil xüsusi məsələlərin tədqiqi zamanı tətbiq edilir. Məsələn, konkret məmulatın satışından əldə edilən mənfəətin təhlili, məhsulun keyfiyyətinin təhlili, əmək məhsuldarlığının təhlili və i. a.

6. Obyektin öyrənilməsi metodikasına görə təhlilin aşağıdakı növlərindən istifadə olunur.

6.1. Müqayisəli təhlil. Təhlilin bu növünün tətbiqi zamanı müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin hesabat göstəriciləri cari ilin plan göstəriciləri ilə, keçmiş illərin məlumatları ilə müqayisə edilir.

6.2. Amillli və ya çox amillli təhlil nəticə göstəricilərinin artımına və səviyyəsinə təsir edən amilllərin təsirinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənmişdir.

6.3. Diaqnostik təhlil – hər hansı bir mənfəi hala xas olan tipik əlamətlər əsasında iqtisadi proseslərin normal axının pozulmasının xarakterini müəyyən etmək üsulu kimi çıxış edir.

6.4. Ekspress təhlil – az sayda əsas göstəricidən istifadə etməklə müəyyən dövrə öyrənilən məsələlərin real vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ekspress təhlili zamanı onun əmlak vəziyyətini, maliyyə sabitliyini, işgüzar fəallığını xarakterizə edən çox saylı göstəricilərin hesablanması üçün ilkin üçot məlumatları əsasında informasiyanın toplanması, işlənməsi, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün çox vaxt tələb olunur. Lakin həmin istiqamətləri xarakterizə edən göstəricilərdən ən əsasını hesablamaqla qarşıya qoyulan vəzifəni həll etmək olar.

6.5. Marjinal təhlil satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi və xərclərin daimi və dəyişən xərclərə bölünməsi əsasında biznesdə idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və əsaslandırılması metodu olmaqla üçotun direkt – kostinq sistemində tətbiq olunur.

6.6. Diterminləşdirilmiş təhlil amil və nəticə göstəriciləri arasında funksional qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üçün tətbiq olunur.

6.7. Stoxastik (dispersiya, korrelyasiya, komponent və i.a.) təhlilindən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin tədqiq edilən prosesləri arasında stoxastik asılılığın öyrənilməsi zamanı istifadə edilir.

6.8. Funksional – dəyər təhlili ehtiyatların aşkar edilməsi metodudur. Bu zaman obyektin icra etdiyi funksiya əsas götürülməklə məmullatın bütün həyat tsikli mərhələsində həmin funksiyaların reallaşdırılmasının optimal metodlarına orientir edilir. Onun əsas təyinatı lazımsız qovşaq, hissələrin ləğv edilməsi, məmullatın layihəsinin sadələşdirilməsi, materialların dəyişdirilməsi hesabına artıq xərcləri müəyyən etməkdir.

İqtisadi təhlilin növlərə bölünməsi xeyli dərəcədə şərtidir və əməli fəaliyyətdə ciddi əhəmiyyətə malik deyil. İqtisadi təhlilin bütün növləri qarşılıqlı əlaqəlidir, onların nəticələrindən qarşılıqlı istifadə edilməsini nəzərdə tutur, idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə – düzgün, düşünülmüş idarəetmə qərarları hazırlanmasına və qəbul edilməsinə kömək edir.

1.5. İqtisadi informasiyanın istifadəçiləri və iqtisadi təhlilin subyektləri

Təhlilin subyektləri daxili və xarici informasiya istifadəçiləridir.

Təhlilin daxili subyektlərinə (informasiya istifadəçilərinə) kommersiya təşkilatının müdiriyyəti, onun şəxsi heyəti, mülkiyyətçiləri (onlar təşkilatda işləyən hallarda) aid edilir.

Təhlilin xarici subyektləri – mülkiyyətçilər, borc verənlər (banklar, hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər), mal göndərənlər, alıcılar, rəqiblər, vergi orqanları, auditor firmaları, konsultantlar (məsləhətçilər), hüquqşünaslar, cəmiyyətlər və digərləridir.

Təhlil subyektlərinin məqsədləri çox müxtəlif ola bilər (cədvəl 1.1), lakin obyektin həm cari vəziyyətinin, həm də gözlənilən inkişafı perspektivlərinin dəqiq qiymətini vermək imkanı yaradan iqtisadi informasiyaların alınması onların (subyektlərin) hamısı üçün başlıca məsələdir.

Təhlilin subyektləri və əsas istiqamətləri

Təhlilin subyektləri	Təhlilin əsas istiqamətləri (mövzuları)
Mülkiyyətçilər	Maliyyə nəticələri, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi, imtiyazlı və adi səhmlər üzrə dividendlərin ölçüsü, mənfəətin bölüşdürülməsi, yəni ondan istifadə edilməsi istiqamətləri.
Müdiriyyət, Şəxsi heyət	Firmanın fəaliyyətinin bütün aspektləri, onun təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi.
Borc verənlər	Firmanın ödəmə qabiliyyəti, krediti ödəmə qabiliyyəti və likvidliyi.
Mal göndərənlər Alıcılar	Firmanın maliyyə vəziyyəti, ödəmə qabiliyyəti. Məhsulun, malların keyfiyyəti, qiymətləri və maya dəyəri, onların istehsalı, saxlanması, göndərilməsi şəraiti (şərtləri), firmanın maliyyə vəziyyəti.
Rəqiblər	Texnoloji prosesin xüsusiyyətləri, məhsulun əmək tutumu, maya dəyəri, keyfiyyət xarakteristikaları, firmanın bazarda davamlılığı.
Vergi orqanları	Firmanın maliyyə nəticələri, vergi tutulma obyektləri, ödəmə qabiliyyəti.

Təhlilin hər subyekti öz mənafeələrinə əsaslanaraq informasiyanı öyrənir. Belə ki, mülkiyyətçilər üçün kommertiya təşkilatının öz kapitalının payının artmasını yaxud azalmasını müəyyən etmək və müdiriyyət tərəfindən ehtiyatlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək lazımdır. Kreditorlara kreditin davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu, kreditləşdirmə şərtlərinin dəyişilməsini, kreditin qaytarılmasına zəmanət olmasını bilmək lazımdır. Potensial mülkiyyətçilərə, kreditorlara və mal göndərənlərə öz kapitallarının həmin müəssisəyə yerləşdirilməsinin faydalılığını hesaba almaq lazımdır.

Yalnız təşkilatın müdiriyyəti və şəxsi heyəti idarəetmə uçotu ilə yaranan daxili informasiyaya əsaslanan dərin təhlil edə bilirlər.

1.6. Maliyyə və idarəetmə təhlilinin qarşılıqlı əlaqəsi. Maliyyə və idarəetmə təhlilinin xarakterik əlamətləri

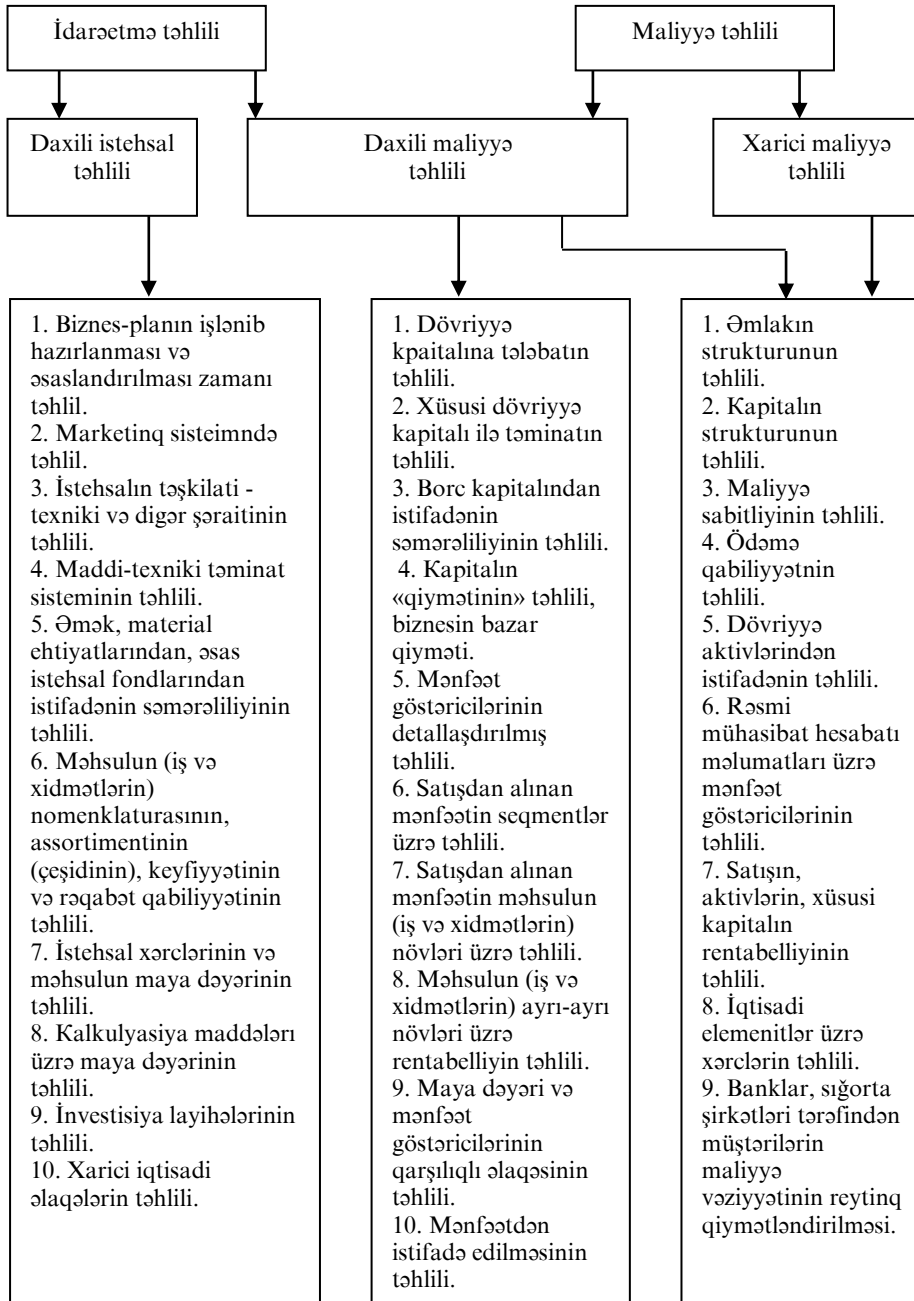
Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təhlil idarəetmənin əsas funksiyalarından biridir və iqtisadi təhlil əsaslandırılmış idarəetmə qərarları qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir.

İdarəetmə təhlilinin başlıca məqsədi – kommersiya təşkilatının istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və onun rəqabət qabiliyyətinin saxlanmasına kömək etməkdir.

İdarəetmə təhlili daxili istehsal və daxili maliyyə təhlillərini əhatə edir. Digər tərəfdən maliyyə təhlili həm daxili, həm də xarici ola bilər. İdarəetmə və maliyyə təhlilinin qarşılıqlı əlaqəsi 1.2 sxemində göstərilmişdir.

1.7. Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı iqtisadi təhlilin informasiya bazası kimi

İqtisadi təhlil zamanı müxtəlif informasiyalardan istifadə edilir ki, onların sırasında maliyyə hesabatları və mühasibat uçotu məlumatları aparıcı yer tutur. Həmin informasiya mənbələrində iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks olunur. Bu məlumatlar informasiyanın qruplaşdırılmasının elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmış prinsipləri əsasında hesabat formalarına və uçot registrlərinə (cədvəllərinə) yazılı daxil edilir. Hesabat kommersiya fəaliyyəti haqqında toplu informasiyadır, çünki orada nəticələr yekunlaşdırılmış olur və ümumiləşdirilmiş göstəricilərlə ifadə edilir.

Sxem 1.2. İdarəetmə və maliyyə təhlilinin qarşılıqlı əlaqəsi

Maliyyə hesabatı – təşkilatın hesabat tarixinə əmlak və maliyyə vəziyyətini, habelə hesabat dövrü ərzində onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir.

Maliyyə hesabatının təqdim edilməsi qaydası, həcmi və tərkibi Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” 29 iyun 2004-cü il tarixli 716-IIQ sayılı qanunu ilə (sonralar “Mühasibat uçotu haqqında” qanun); nizamlanır.

Kommersiya Təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi aşağıdakı sənədlərdən ibarət olur:

Mili Mühasibat Uçot Standartlarına uyğun olaraq illik maliyyə hesabatlarının məcmusu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
- Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat;
- Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- Əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər.
- Əgər təşkilat mütləq auditdən keçməlidirsə (Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” 16 sentyabr 1994-ci il tarixli qanununa uyğun olaraq), maliyyə hesabatının mötəbərliyini təsdiqləyən auditor rəyi.

Əgər təşkilat maliyyə hesabatının auditini öz təşəbbüsü ilə aparmışdırsa, onda auditor rəyi də maliyyə hesabatının tərkibinə daxil edilə bilər.

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi:

1) kiçik sahibkarlıq subyektlərində sadələşdirilmiş uçotun qaydalarına uyğun olaraq maliyyə hesabatları tərtib edilməlidir; və ya

2) öz seçimlərindən asılı olaraq maliyyə hesabatlarını Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun şəkildə tərtib edə bilərlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi:

1) bələdiyyə orqanları, büdcə təşkilatları və büdcədən kənar dövlət fondları “Mühasibat uçotu haqqında” qanuna əsasən tələb olunan maliyyə hesabatlarını Büdcə Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun;

2) qeyri - hökumət təşkilatları “Mühasibat uçotu haqqında” qanuna əsasən tələb olunan maliyyə hesabatlarını Qeyri – hökumət Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun tərtib edirlər.

Təqdim edilən maliyyə hesabatı təşkilatın maliyyə hesabatının tərkibində əhatə edilənləri göstərməklə müəyyən edilmiş qaydada tərtib edilmiş qoşma məktubu ilə müşayiət edilir.

Maliyyə hesabatı qarşısında qoyulan ümumi tələblər əhəmiyyətlik, etibarlılıq, neytrallıq, tamlıq, müqayisə edilə bilmək, tutuşdurula bilməkdir.

İqtisadi təhlilin aparılması prosesində aşağıdakı informasiyadan istifadə edilir:

1) idarəetmə uçotunun məlumatları;

2) təsərrüfat-hüquq sənədləri: təsis sənədləri (nizamnamə, təsisçilərin iclasının protokolu, qeydiyyatata alınma haqqında şəhadətnamə), kontraktlar və digər təsərrüfat müqavilələri, mal göndərənlərlə və alıcılarla yazışmalar, iddialar və reklamasiyalar, banklarla yazışma və müqavilələr, auditor yoxlamalarının və vergi orqanının yoxlamalarının aktları;

3) normativ hüquqi sənədlər:

- Azərbaycanın bütün ərazisində məcburi olan normativlərə: vergilərin dərəcələri; əsas fondların ayrı-ayrı qrupları üzrə amortizasiya normaları; dövlət sosial və pensiya sığortası üçün tarif dərəcələri; aylıq əmək haqqının minimal ölçüsü; səhmdar cəmiyyətlərinin ehtiyat fondlarına xalis gəlirdən ayrılmalarnın normativləri; səhmdar cəmiyyətləri üçün nizamnamə kapitalının minimal ölçüsü və digərləri daxildir;

- Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı subyektlərində qüvvədə olan və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilən regional və yerli normativlər bir qayda olaraq, regional vergilərin və rüsumların dərəcələrini əhatə edirlər;

- ayrı-ayrı sahələr çərçivəsində yaxud müəssisələrin təşkilati - hüquqi formaları qrupları üzrə tətbiq edilən sahə normativləri, məsələn, kiçik müəssisələr üçün vergi normativləri;

- təşkilatın təsərrüfatçılıq subyektlərinin özlərinin işləyib hazırladığı və istehsal proseslərinin tənzimlənməsi üçün, habelə ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət məqsədilə tətbiq edilən normativlərə: dövriyyə aktivlərinə plan tələbatı normativləri, təşkilatın dövriyyəsinə daim olan kreditor borcu normaları, məhsul vahidinə düşən material və əmək sərfələri normaları, anbarlarda hazır məhsul ehtiyatları, bitməmiş istehsal qalıqları normaları, xalis mənfəətdən ehtiyat fondlarına ayrılımların normativləri, təmir fonduna ayrılımların normativi və s.;

4) plan sənədləri: təşkilatın inkişafının perspektiv planı, biznes-plan və ona əlavə hesablamalar, təşkilatın texniki inkişafı planı, kapital qoyuluşları, təmir işləri üçün layihə-smeta sənədləri;

5) texniki sənədlər: texnoloji proseslərin layihələri, işlərin icrası qrafikləri, texnoloji xəritələr, avadanlığın texniki pasportları və s.;

6) digər informasiya: xüsusi müşahidələrin və tədqiqatların materialları (məsələn, iş gününün fotosəkilləri və fotosəkillərin materialları), xronometraj müşahidələrinin materialları, məhsulun və xammalın keyfiyyəti üzrə ekspert rəyləri, təşkilatın əməkdaşları ilə söhbətlərin (müsaibələrin) nəticələri.

Maliyyə hesabatları və mühasibat uçotunun məlumatları iqtisadi təhlil üçün əsas informasiya mənbələridir, çünki:

- maliyyə hesabatında və mühasibat uçotunda təşkilat haqqında ən mühüm və mötəbər məlumatlar əks edilir;

- hesabatda və uçot cədvəllərində informasiya müəyyən surətdə sistemləşdirilmişdir, qruplaşdırılmışdır;

- uçotda və hesabatda göstəricilərin müəyyən edilməsi və əks olunması metodikası birinci səviyyəli normativ sənədlərlə, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qərarları ilə və Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın qərarları, Vergilər Nazirliyinin əmrlərilə tənzimlənmişdir.

1.8. İllik maliyyə hesabatlarında əks etdirilən analitik informasiyanın açıqlanması qaydası

Analitik informasiyanın yazılı açıqlanması barədə tələb “Mühasibat uçotu haqqında” qanunda, habelə mühasibat uçotu haqqında digər əsasnamələrdə müəyyən edilmiş və mühasibat hesabatı formalarında əks etdirilməmiş göstəricilər haqqında informasiya daxil edilməlidir. Yazılı izahatda təşkilatın fəaliyyətinin növlərinin qısa xarakteristikası, onun əsas göstəriciləri və təşkilatın maliyyə nəticələrinə və maliyyə vəziyyətinə təsir etmiş amillər, habelə illik maliyyə hesabatının nəzərdən keçirilməsinin (araşdırılmasının) yekunları və təşkilatın sərəncamında qalan mənfəətin bölüşdürülməsi üzrə qərarlar ehtiva edilməlidir.

Yazılı izahatda Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda və Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabatda əks etdirilən maddələrin digər aktivlər, digər debitorlar və kreditorlar, digər öhdəliklər, mənfəət və zərərlərin məzmunu açılmalıdır.

Vergi tutulması zamanı satışın həcmnin, məhsulun (iş və xidmətlərin) dəyəri ödənildikcə müəyyən edilməsi metodunu tətbiq edən təşkilat, təsərrüfat fəaliyyəti aktlarının vaxt etibarlı ilə müəyyənləşdirilməsinə yol verilməsinə əsaslanaraq, təqdim edilmiş vergi hesablamaları əsasında hesablanmış ödənilməli olan vergi ödənişləri haqqında məlumatlar, məhsulun (iş və xidmətlərin) satışı və mühasibat uçotunda göstərilmiş maliyyə nəticələri haqqında məlumatlar əsasında hesablanmış məlumatları ayrıca (əlahiddə) əks etdirir.

Təşkilatın fəaliyyətini səciyyələndirən əsas göstəricilərin tərkibində əsas fondların, qeyri-maddi aktivlərin, maliyyə qoyuluşlarının strukturunu və vəziyyətini, məhsulun elmi - texniki səviyyəsini əks etdirən göstəricilər təqdim edilə bilər.

Qısamüddətli perspektivdə təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın strukturunun (ödəmə qabiliyyəti əmsallarını, xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin edilməsini, ödəmə qabiliyyətinin bərpa edilməsini (itirilməsini)), qənaətbəxşliyini, vəsaitlərin mənbələrinin strukturunu, maliyyə müstəqilliyinin səviyyəsini əks etdirən göstəricilər təqdim edilə bilər.

Ödəmə qabiliyyətini səciyyələndirən zaman banklardakı hesablarda və təşkilatın kassasında pul vəsaitlərinin olması, zərərlər, ödəniş vaxtı keçmiş debitor və kreditor borcları, vaxtında ödənilməmiş kreditlər və borclar, vergilərin büdcəyə köçürülməsinin tamlığı, büdcə qarşısında öhdəliklərin icra edilməməsinə görə ödənilmiş (ödənilməli olan) cərimə sanksiyaları kimi göstəricilərə diqqət yetirmək lazımdır. Təşkilatın qiymətli kağızlar bazarında vəziyyətini səciyyələndirmək və mövcud mənfə halların səbəblərini göstərmək də lazımdır.

Uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirən zaman vəsaitlərin strukturunu səciyyələndirmək, təşkilatın xarici investorlardan və kreditorlardan asılılığı dərəcəsini müəyyən etmək, əvvəlki illərdə və perspektivdə investisiyaların dinamikasını səmərəli qiymətləndirməklə əks etdirmək lazımdır.

Bundan əlavə, təşkilatın məhsul satışı bazarının genişliyi, o cümlədən ixrac əməliyyatlarına görə işgüzar fəaliyyətin qiyməti; təşkilatın, xüsusən, xidmətlərdən istifadə edən müştərilərin məşhurluğu ilə ifadə olunan nüfuzu; plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi; onlara tapşırılmış artım (azalma) templərinin təmin edilməsi dərəcəsi; təşkilatın ehtiyatlarından istifadə edilməsi səviyyəsi də göstərilə bilər. Yazılı izahata təşkilatın fəaliyyətini əks etdirən ən mühüm iqtisadi göstəricilərinin bir sıra illər üzrə dinamikası barədə məlumatları, gələcək kapital qoyuluşlarının şərhini, həyata keçirilən iqtisadi, sosial və təbiəti mühafizə tədbirlərini, habelə maliyyə hesabatının mümkün istifadəçiləri üçün maraqlı olan digər informasiyanı daxil etmək məqsədəuyğundur.

Əlavə informasiya zəruri olduğu halda analitik cədvəllər, qrafiklər və diaqramlar şəklində təqdim edilə bilər. Bundan əlavə, ayrı-ayrı analitik göstəricilərin hesablanması qaydası göstərilə bilər.

Yoxlama sualları?

1. İqtisadi təhlilin bir elm kimi təşəkkülü hansı obyektiv tələbatlarla əlaqədardır?
2. İqtisadi təhlilin məzmunu və onun əsas vəzifələri hansılardır?
3. İdarəetmənin məzmunu və onun funksiyaları hansılardır?
4. İqtisadi təhlilin idarəetmənin mühüm funksiyası kimi rolu necədir?
5. İqtisadi təhlilin predmetini nə təşkil edir və obyektləri hansılardır?
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki məəcəlləsinə uyğun olaraq kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları necə səciyyəələnir?
7. Kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının hansı təşkilati - hüquqi formaları mövcuddur?
8. İqtisadi təhlilin növlərinin təsnifatının əsas əlamətləri hansılardır və həmin növlərin hər biri necə səciyyəələndirilir?
9. İdarəetmə və maliyyə təhlilinin qarşılıqlı əlaqəsini necə səciyyəələndirmək olar?
10. Xarici və daxili maliyyə təhlilinin əsas istiqamətləri hansılardır?
11. Maliyyə hesabatı nədir, onun tərkibi necədir və belə hesabatın hazırlanması zamanı qarşıya qoyulan əsas tələblər hansılardır?
12. İqtisadi təhlil üçün əsas informasiya mənbələri hansılardır?
13. İllik maliyyə hesabatına daxil edilən əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahədici qeydlərin vəzifəsi və məzmunu nədən ibarətdir?

II FƏSİL

KOMPLEKS İQTİSADI TƏHLİL SİSTEMİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ METODOLOGİYASI

2.1. İqtisadi göstəricilər sistemi və onların müxtəlif əlamətlər üzrə tipologiyası

İstehsal və təsərrüfat prosesləri (təchizat, istehsal, satış) məcmu halda kommərsiya təşkilatının istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini təşkil edir, onlar dəqiq rəqəmlə ifadə olunmalıdır. Bu proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları analitik göstəricilər sistemində əks etdirilir.

Analitik göstəricilər təşkilatın həm bütövlükdə, həm də ayrı - ayrı istiqamətlər üzrə fəaliyyətinin - istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin həcmi, səviyyəsini və iqtisadi səmərəliliyini əks etdirir.

Analitik göstəricilər bilavasitə plan, uçot, hesabat informasiya mənbələrindən, habelə onların birləşməsi, dəyişilməsi və işlənməsi nəticəsində alına bilər.

Göstəricilərin məzmununu və onların rəqəmli qiymətini fərqləndirmək lazımdır.

Göstəricilərin məzmununda öyrənilən proseslərin iqtisadi mahiyyəti, *rəqəmli qiymətində isə* – onların dəqiq ölçüsü ifadə edilir. Məsələn, “Satışdan daxil olan pul” göstəricisinin məzmunu alıcılara göndərilmiş məhsulun həcmidir (yerinə yetirilmiş, sifarişçilərə təhvil verilmiş işlərin və yaxud göstərilmiş xidmətlərin həcmidir), onun rəqəmli qiyməti isə – həmin satışdan daxil olan pulun məbləği, onun dinamikası haqqında məlumatlar, planın yerinə yetirilməsi faizləri və sairidir.

Analitik göstəricilər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- 1) məzmunu üzrə;
- 2) ifadə edilmə üsulu üzrə;

- 3) istifadə dairəsi üzrə;
- 4) tətbiq edilməsi xarakteri üzrə.

1. Məzmunu üzrə göstəricilər iki qrupa bölünür.

Kəmiyyət göstəriciləri. Onlar təsərrüfat proseslərinin ölçüsünü və həmin proseslərdə baş verən dəyişilmələri səciyyələndirir. Belə göstəricilərə, məsələn, satışdan daxil olan pul gəlirləri, işləyənlərin sayı, maşınların, dəzgahların miqdarı və s. aiddir.

Keyfiyyət göstəriciləri. Onlar təsərrüfat proseslərinin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini, onların iqtisadi səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu əks etdirirlər. Bu qəbildən olan göstəricilərə, məsələn, məhsulun maya dəyəri, əmək məhsuldarlığı və rentabellik göstəriciləri aiddir.

Keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri ayrı - ayrılıqda öyrənilmir, çünki onlar biri-birilə qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılıdır. Belə ki, məhsulun həcmi (kəmiyyət göstəricisi) fəhlələrin orta illik siyahı sayının (kəmiyyət göstəricisi) və bir fəhlə hesabı ilə orta illik məhsul istehsalı həcmnin (keyfiyyət göstəricisi) hasilini kimi təqdim edilə bilər. Digər misal: məhsul buraxılışının həcmnin artması (kəmiyyət göstəricisi) digər şərtlər eyni olduqda, məhsul vahidinə düşən şərti - daimi xərclərin payının azalması hesabına maya dəyərinin (keyfiyyət göstəricisi) aşağı düşməsinə səbəb olur.

2. İfadə edilmə üsulu üzrə göstəricilər iki qrupa bölmək olar.

2.1. Mütləq (həcmi) göstəricilər. Onlar istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin həcmi, strukturunu və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Mütləq göstəricilər tətbiq edilən ölçümlərdən asılı olaraq natural, əmək, dəyər (pul) göstəricilərinə bölünür. Belə ki, məhsul buraxılışının həcmi natural (tonlar, kub metr, kiloqramlar, metr, ədədlər), əmək (norma-saatlar), pul vahidləri ilə (manatla) ölçülə bilər.

Mütləq göstəricilər hesablanma qaydasından asılı olaraq intervallı, ani, orta xronoloji göstəricilər ola bilər.

Fasiləli göstəricilər müəyyən vaxt – gün, ay, rüb ərzində prosesin ölçüsünü və ya onun nəticəsini səciyyələndirir, məsələn, hesabat ilinin sentyabr ayında satışdan daxil olan pul vəsaiti.

Ani göstəricilər təsərrüfat ehtiyatlarının müəyyən tarixə ölçüsünü əks etdirir, məsələn, “Material ehtiyatları” adlı 201-ci hesab üzrə balans tarixinə qalıq.

Orta xronoloji göstəricilər müəyyən vaxt dövrü ərzində ehtiyatların orta ölçüsünü əks etdirir, məsələn, il ərzində şəxsi heyətin orta siyahı sayı, əsas fondların orta illik dəyəri.

2.2. Nisbi göstəricilər. Onlar iki qarşılıqlı əlaqəli mütləq göstəricinin bölünməsindən alınan qismət kimi müəyyən edilir və öyrənilən halların strukturunun, onların səmərəliliyinin və vaxt ərzində dəyişilməsinin intensivliyini səciyyələndirir.

Hesablamaya daxil edilən mütləq göstəricilərin xarakterindən asılı olaraq nisbi göstəricilər əmsallar, xüsusi və struktur göstəriciləri ola bilər.

Əmsallar eyni ölçülü iki mütləq göstəricinin bölünməsindən alınan qismət kimi müəyyən edilir, məsələn:

$$\text{fond verimi əmsalı} = \frac{\text{dövr ərzində satışdan daxil olan pul (netto), min man.}}{\text{dövr ərzində əsas istehsal fondlarını n orta dəyəri, min man.}};$$

$$\begin{array}{l} \text{material tutumu əmsalı} \\ \text{(satışdan daxil olan pulun} \\ \text{bir manatına düşən material} \\ \text{xərcləri, qəpiklə); \%} \end{array} = \frac{\text{dövr ərzində material} \\ \text{xərcləri, min man.}}{\text{dövr ərzində satışdan daxil olan} \\ \text{pul (netto), min man.}} \times 100.$$

Xüsusi göstəricilər müxtəlif ölçülü iki mütləq göstəricinin bölünməsindən alınan qismət kimi müəyyən edilir, məsələn:

$$\frac{\text{şəxsi heyətin orta siyahı sayının bir nəfərinə düşən məhsulun həsmi (orta istehsal)}}{\text{dövr ərzində satışıdan daxil olan pul (netto), min man.}} = \frac{\text{dövr ərzində şəxsi heyətin orta siyahı sayı nəfər}}{\text{dövr ərzində şəxsi heyətin orta siyahı sayı nəfər}}.$$

Struktur göstəriciləri struktur komponentinin yekuna bölünməsindən alınan qismət kimi müəyyən edilir, məsələn:

$$\frac{\text{təşkilatın aktivlərinin ümumi dəyərində dövrəyə aktivlərinin xüsusi çəkisi, \%}}{\text{balans tarixinə dövrəyə aktivlərinin dəyəri, min man.}} = \frac{\text{aktivlərinin dəyəri, min man.}}{\text{balans tarixinə təşkilatın bütün aktivlərinin dəyəri, min man.}} \times 100.$$

3. İstifadə dairəsi üzrə göstəricilər aşağıdakı kimi bölünürlər.

3.1. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində təşkilatların fəaliyyətinin təhlili zamanı tətbiq edilən göstəricilər. Onlara satışıdan daxil olan pul, şəxsi heyətin bir nəfərinə düşən orta istehsal, əmək haqqı fondu, vergi qoymadan əvvəl mənfəət, xalis mənfəət, xüsus kapitalın rentabelliği və s. aiddir.

3.2. Sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin və s., iqtisadiyyatın digər sahələri üçün səciyyəvi olan göstəricilər. Belə ki, sənaye üçün məhsulun növü, etibarlılığı, kənd təsərrüfatı üçün – taxılın nəmliyi, südün yağlılığı və s. səciyyəvidir.

4. Tətbiq edilməsi xarakteri üzrə göstəricilər aşağıdakı kimi bölünürlər.

4.1. Təsərrüfat proseslərinin xarakteristikasını əks etdirən göstəricilər. Onlar bu suallara cavab verirlər: təsərrüfat proseslərinin strukturu necədir, biznes-planın göstəriciləri hansı dərəcədə yerinə yetirilmişdir, proseslərin dinamikası necədir, onlar üzrə hansı nəticələr əldə edilmişdir?

4.2. Nail olunmuş nəticələrə təsir göstərmiş amilləri əks etdirən göstəricilər. Bu halda analitik göstəricilər istehsal, maliyyə və təsərrüfat

proseslərində bu və ya digər dəyişikliklərin hansı şərtlər və səbəblər nəticəsində baş verməsini əks etdirir.

Məsələn, satışdan daxil olan pulun dinamikasının indeksi (I_v) - təsərrüfat prosesinin xarakteristikasıdır, satışın həcmnin dinamikasının indeksi (I_q) və satılmış məhsullar üzrə qiymət indeksi (I_p) - amillərdir:

$$I_v = I_q \times I_p,$$

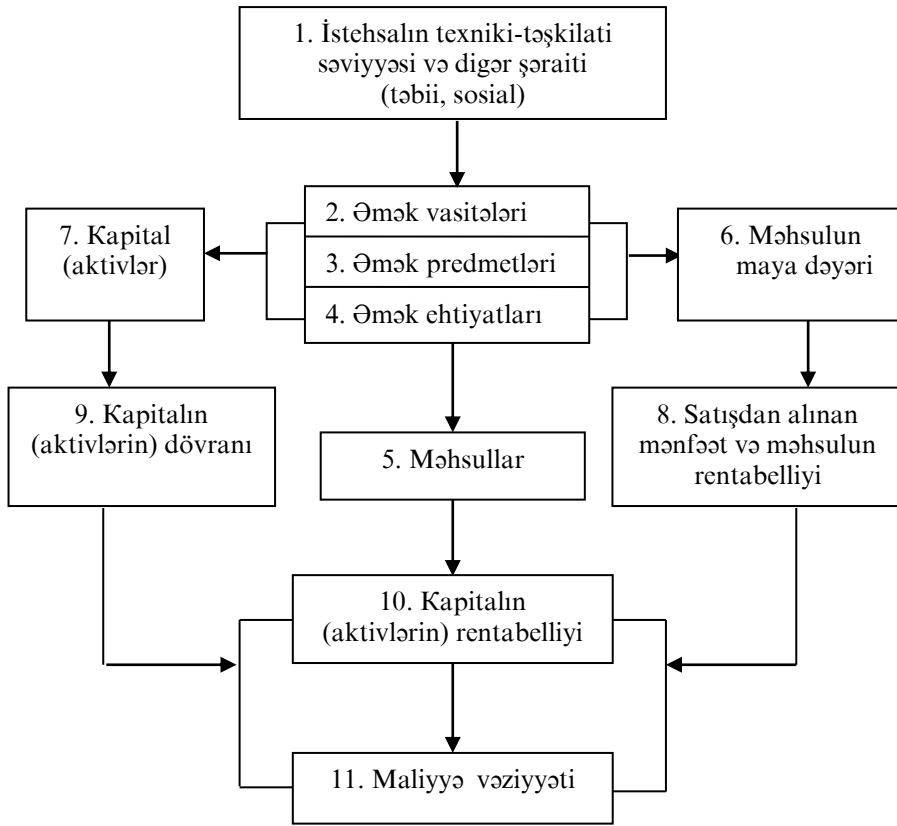
və ya

$$\frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0} = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} \times \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0},$$

burada q_0 - q_1 əvvəlki və hesabat dövründə realizə edilmiş məhsulların konkret növlərinin natural ifadə də miqdarıdır; p_0 , p_1 - əvvəlki və hesabat dövrlərində konkret məmulatların qiymətləridir.

Bütün analitik göstəricilər qarşılıqlı əlaqəlidir və qarşılıqlı şərtlənirlər, yalnız həmin göstəricilər sistemindən istifadə etməklə iqtisadi təhlildə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq mümkündür.

İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi göstəricilərin çoxsaylı təsnifatları və onların formalaşmasının və qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif sxemlərinə rast gəlinir. Bizim nöqteyi - nəzərimizcə, A.D.Şeremetin, R.S.Sayfulinin, Y.V.Neqaşevin [30] əsərlərində kompleks təhlildə istifadə edilən iqtisadi göstəricilərin formalaşması sxemi (sxem 2.1) daha uğurludur.

Sxem 2.1. İqtisadi göstəricilərin formalaşması sxemi

İqtisadi göstəricilər sistemi 11 qrup göstəricilərdən ibarətdir. Onun əsasını istehsalın texniki-təşkilati səviyyəsinin göstəriciləri (1-ci qrup) təşkil edir, onlar texnikanın və texnologiyanın səviyyəsini, texnoloji proseslərin mütərəqqiliyini, əməyin texniki və enerji təchizatını, istehsalın təmərküzləşməsi, ixtisaslaşması və kooperasiyası səviyyəsini, istehsal silsiləsinin (dövrünün) müddətini (uzunluğunu), istehsalın təşkilati səviyyəsini səciyyələndirirlər.

Texniki, təşkilati və sosial şərait istehsal ehtiyatlarından: əmək vasitələrindən (2-ci qrup), əmək predmetlərindən (3-cü qrup), əmək ehtiyatlarından (4-cü qrup) istifadə edilməsinin səmərəliliyinə təsir edir.

İstehsal olunmuş və realizə edilmiş məhsulun həcmi (5-ci qrup), istehsal xərclərinin məbləği və məhsulun maya dəyəri (6-cı qrup), dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin formalaşmasına yönəldilmiş kapitalın həcmi (7-ci qrup) istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyindən asılıdır.

Məhsul buraxılışının həcmi və onun maya dəyəri göstəricilərinin nisbəti əsasında mənfəətin ölçüsü və məhsulun rentabelliği səviyyəsi (8-ci qrup) müəyyən edilir.

Məhsul buraxılışının həcmi və dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivləri formalaşmasına yönəldilmiş kapitalın həcmi göstəricilərini müqayisə etməklə kapitaldan istifadənin səmərəliliyini (dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin dövrəni, 9-cu qrup) müəyyən etmək olar. Yuxarıda göstərilmiş doqquz qrupun göstəriciləri maliyyə nəticələrinin həcminə təsir edir ki, onların da əsasında kapitalın rentabelliği göstəriciləri (10-cu qrup) aktivlər və onların formalaşması mənbələrinin nisbəti əsasında müəyyən edilir.

2.2. Kompleks iqtisadi təhlilin məzmunu və mərhələləri

Analitik işin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi onun təşkil edilməsinin səviyyəsindən asılıdır. Firmada daxili analitik iş bütöv və düşünülmüş sistem kimi təşkil edilməlidir. Bura istehsal və maliyyə, retrospektiv, operativ və perspektiv, kompleks və tematik təhlil, habelə digər kommersiya təşkilatlarının – rəqiblərin, mal göndərənlərin, alıcıların, borc verənlərin xarici təhlili daxil edilməlidir. *İqtisadi təhlil müxtəlif formada təşkil edilə bilər:*

- iri firmalarda – xüsusi bölmələr, maliyyə direktoru yanında qruplar (şöbələr və ya laboratoriyalar);
- orta firmalarda – maliyyə məsələləri üzrə qrup və ya heç olmazsa bir mütəxəssis (maliyyə meneceri yaxud direktorun maliyyə məsələləri üzrə müavini);
- kiçik firmalarda - baş mühasib.

Analitik tədqiqat, onun nəticələri və istehsalın idarə edilməsində onlardan istifadə olunması müəyyən prinsiplərə uyğun olmalıdır. Bu

prinsiplər analitik tədqiqat zamanı nəzərə alınmalı və təhlilin təşkili, aparılması və onun nəticələrindən əməli istifadə edilməsi zamanı mütləq yerinə yetirilməlidir.

İqtisadi təhlilin ən mühüm prinsiplərini nəzərdən keçirək [42].

1. Təhlil elmi xarakter daşmalıdır, yəni dialektik idrak nəzəriyyəsi müddəalarına əsaslanmalı, istehsalın inkişafının iqtisadi qanunlarının tələblərini nəzərə almalı, elm və texnikanın qabaqcıl nailiyyətlərinə, ən yeni iqtisadi tədqiqat metodlarına əsaslanmalıdır.

2. Təhlil kompleks olmalıdır. Tədqiqatın kompleksliliyi təşkilatın bütün struktur bölmələrinin və onun fəaliyyətinin bütün tərəflərinin əhatə edilməsini, habelə səbəb – nəticə qarşılıqlı asılılıqlarının öyrənilməsini tələb edir.

3. Təhlil sistemli yanaşma əsasında aparılmalıdır, bu zaman hər bir öyrənilən obyekt müəyyən üsulla öz aralarında və xarici mühitlə əlaqəli olan bir sıra elementlərdən ibarət mürəkkəb dinamik sistem kimi qəbul edilir. Hər obyektin öyrənilməsi bütün daxili və xarici əlaqələri, onun ayrı-ayrı elementlərinin qarşılıqlı asılılığını və qarşılıqlı təbəçiliyini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

4. Təhlil obyektiv, konkret, dəqiq olmalıdır. O, mötəbər, yoxlanılmış informasiyaya əsaslanmalı, onun çıxardığı nəticələr isə dəqiq analitik hesablamalarla əsaslandırılmalıdır.

5. Təhlil təsirli olmalıdır, istehsal və satış proseslərinə, habelə onların nəticələrinə fəal təsir etməlidir, yəni işdə olan nöqsanları, səhvləri, xətaləri vaxtlı-vaxtında aşkar etməlidir ki, bu da təşkilatın rəhbərliyinə onların aradan qaldırılması üçün vaxtında lazımı tədbirlər görmək imkanı verəcəkdir.

6. Təhlil təsadüfi hallarda deyil, vaxtaşırı (sistemik) aparılmalıdır.

7. Təhlil operativ olmalıdır. Operativlik təhlilin tez və dəqiq aparılması və onun əsasında idarəetmə qərarları qəbul etmək bacarığı deməkdir.

8. Təhlil səmərəli olmalıdır, yəni onun aparılmasına çəkilən xərclər çoxdəfəli səmərə verməlidir.

Analitik iş aşağıda verilən ardıcılıqla həyata keçirilən bir neçə mərhələlərdən yaranır:

- 1) təhlilin məqsədli istiqamətinin və obyektinin müəyyən edilməsi;
- 2) obyektə ümumi tanışlıq və təhlilin ilk planının işlənilib hazırlanması: informasiya mənbələrinin müəyyən edilməsi, təhlil metodikasının seçilməsi;
- 3) informasiya sistemi, onun mötəbərliyinin və keyfiyyətinin ilkin yoxlanılması;
- 4) informasiyanın öyrənilməsi, təhlilin konkret metodikasının tətbiqi, hesablamalar aparılması;
- 5) yekun vurulması: nəticələrin ümumiləşdirilməsi və onların iqtisadi interpretasiyası (şərhi), yəni yekun rəyinin tərtib edilməsi;
- 6) daxili ehtiyatların səfərbər edilməsinə, aşkar edilmiş nöqsanların ləğv edilməsinə və onlara gələcəkdə yol verilməməsinə yönəldilmiş idarəetmə (iqtisadi, texniki, təşkili) qərarlarının formalaşdırılması.

2.3. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə sistemli yanaşma

“Sistemli yanaşma” termini iqtisadi təhlil elmindən xeyli əvvəl işlənmişdir. İlk öncə onu təbii elmlərdə və texnikada tətbiq etmişlər, sonralar bəzi ictimai elmlərdə və iqtisadiyyatda istifadə edilmişdir. Sistemli təhlil metodunun nəzəri əsası dialektikadır, onun ən mühüm xüsusiyyəti hadisələrin qarşılıqlı əlaqədə və inkişafda, hissənin və bütövün dialektik vəhdətində araşdırılmasından ibarətdir.

İqtisadi təzahürlərin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanın, yəni bütöv bir təsərrüfat subyektinin iqtisadiyyatının kompleks öyrənilməsinin zəruriliyi təşkilatların tez və fasiləsiz inkişafı, onların istehsal, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin miqyaslarının artması, iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi, riyazi metodların, müasir kompüter texnikasının daha geniş tətbiqi, idarəetmə təcrübəsində optimallıq prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə izah edilməlidir.

İqtisadi təhlilə sistemli yanaşma iki aspektdə təzahür edir:

əvvəla, iqtisadi təhlilin hər bir obyektini, yəni hər bir kommertiya təşkilatı sistem kimi nəzərdən keçirilir;

ikincisi, kommertiya təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi çoxsaylı göstəricilər sisteminin, məsələn, maya dəyəri göstəriciləri sisteminin, mənfəət göstəriciləri sisteminin, rentabellik göstəriciləri sisteminin, işgüzar fəallıq göstəriciləri sisteminin, kommertiya təşkilatının maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilər sisteminin və digərlərinin köməyilə həyata keçirilir.

Elmi nöqtəyi-nəzərdən təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti “xərclər-məhsullar” sistemi kimi təqdim edilə bilər.

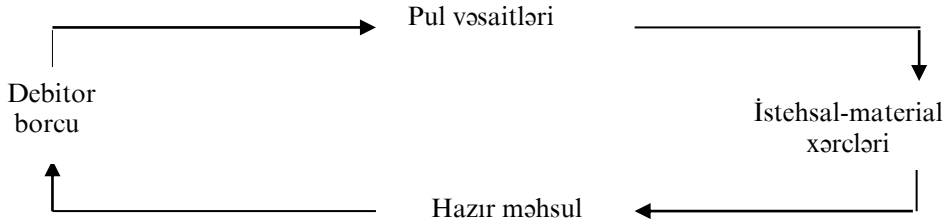
“Xərclər – məhsullar” sistemi üç qarşılıqlı əlaqəli alt sistemdən ibarətdir:

- 1) ehtiyatlar;
- 2) istehsal prosesi;
- 3) hazır məhsul.

“Xərclər-məhsullar” sisteminin girişini aşağıdakı ehtiyatların: əsas fondların, dövriyyə vəsaitlərinin, əmək ehtiyatlarının maddi – cismi axınlarından ibarətdir. Sistemin çıxışı hazır məhsulun maddi - cismi axınıdır.

İstehsal prosesi sistemin girişini onun çıxışına keçirir, yəni istehsal prosesi nəticəsində ehtiyatlar hazır məhsula çevrilir.

Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində maddi – cismi axınların hərəkəti dəyər qiymətinə malik olur, yəni istehsal ehtiyatlarının hərəkətilə yanaşı maliyyə ehtiyatlarının dövriyyəsi baş verir. Məsələn, təşkilat xammal və materiallar alır, məhsul istehsal edir, sonra isə onu, bir qayda olaraq, kreditlə satır, nəticədə debitor borcu alınır və o, bir neçə vaxtdan sonra pul vəsaitlərinə çevrilir, və ya, başqa sözlə, dövriyyə aktivlərinin dövr etməsi baş verir (sxem 2.2).

Sxem 2.2. Dövrüyyə aktivlərinin dövr etməsi

Kommersiya təşkilatlarının istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin öyrənilməsinə sistemli yanaşma istehsalın ayrı-ayrı elementləri haqqında informasiyanın bütöv vahid kimi formalaşması və sistemin bütövlükdə fəaliyyət prosesinin onun ayrı-ayrı elementlərinə təsiri üsullarının tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Təşkilatın fəaliyyətinin təhlili o zaman sistemli xarakterə malik olur ki, bu halda onun bütün tərəfləri və elementləri qarşılıqlı təsirlə əhatələnir, həmin fəaliyyət məqsədyönlü bütöv vahid kimi, yəni sistem kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, satışın təhlilini istehsal şəraitinin təhlilindən ayrılıqda aparmaq olmaz; kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyətini araşdırmadan istehsalın səmərəliliyini bütövlükdə təhlil etmək mümkün deyil.

2.4. Təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi amillərinin və ehtiyatlarının təsnifatı

İqtisadi təhlilin ən mühüm vəzifələrindən biri, artıq qeyd edildiyi kimi, nəticə göstəricilərinin ölçüsünü şərtləndirən amillərin aşkar edilməsindən, habelə onların təsirinin istiqamətinin və ölçüsünün müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Amillər istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin həyata keçirildiyi şəraiti səciyyələndirən dəyişən kəmiyyətlərə, habelə təsərrüfat

proseslərinin özünün və onların nəticələrinin dəyişilməsinə təsir edən səbəblərə deyilir.

Təşkilatın fəaliyyətinə və onun nəticələrinə təsir edən amillər saysız-hesabsız dərəcədə çoxdur. Təbii ki, onların hamısını nəzərə almaq mümkün deyil, buna zərurət də yoxdur. Amillərin bütün müxtəlifliyini dərk etmək üçün onların təsnifatı tərtib edilir.

Hazırda həm nəzərə alınmalı amillərin miqdarına dair, həm də onların təsnifatına dair vahid fikir yoxdur.

Müxtəlif təsnifatları qiymətləndirmək və seçilmiş əsaslandırmaq məqsədilə amillərin elmi əsaslandırılmış təsnifatının cavab verməli olduğu tələblərə istinad etmək lazımdır. Bu tələblər aşağıdakılardır:

1) amillərin siyahısı nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki cəhətdən məqsədəuyğun olmalıdır, yəni təhlil edilən göstəricinin artımının (azalmasının) əhəmiyyətli hissəsini şərtləndirən ən mühüm amilləri əhatə etməlidir;

2) ayrı-ayrı amillər arasında sərhəd elə müəyyən edilməlidir ki, əlahiddə amillərin təkrar hesablanması mümkünlüyü minimuma endirilsin;

3) təsnifata daxil edilən amilləri elə sistemləşdirmək lazımdır ki, nəticə göstəricisinin bütün ən əhəmiyyətli dəyişmələri əhatə edilsin və nəzərə alınsın, eyni zamanda amillərin kəmiyyətə müqayisə edilə bilməsi mümkünlüyü təmin edilsin.

İqtisadi ədəbiyyatlarda amillərin müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatına rast gəlinir, məsələn:

- müsbət və mənfi amillər;
- təşkilatın içindən aslı olan (daxili) və asılı olmayan (xarici) amillər;
- istehsalın ekstensiv və intensiv inkişafı amilləri;
- istehsal və tədavül sahəsi ilə bağlı amillər.

İstifadə edilən ehtiyatlar nöqtəyi - nəzərindən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- əmək amilləri;

- əmək vasitələri və onların tətbiqinin səmərəliliyi ilə əlaqədar amillər;
- əmək predmetləri və onlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar amillər.

Təsnifatın digər əlamətlərini də göstərmək olar. Kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin nəticə göstəricilərini (satışdan alınan mədaxil – netto və ümumi mənfəət, vergiqoymadan əvvəl mənfəət, xalis mənfəət, aktivlərin rentabelliği və s.) müəyyən edən amillərin vahid təsnifatı hələ hazırlanmamışdır. Xüsusi səmərəlilik göstəricilərinin: orta istehsalın, fond veriminin, dövriyyə aktivlərinin dövrünün və s. səviyyəsini və dinamikasını şərtləndirən amillərə münasibətdə də belə təsnifat yoxdur.

Bununla belə yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün amillər öz aralarında üzvi sürətdə əlaqəlidir, ona görə də onların qruplara bölünməsi və ayrılıqda öyrənilməsi iqtisadi təhlilin xeyli dərəcədə şərti, lakin zəruri üsuldur.

Vergiqoymadan əvvəl mənfəətə təsir edən amillərin təsnifatına aid nümunə 2.3 sxemində təqdim edilmişdir.

“Rezerv” (ehtiyat) fransızca “reserve”, azərbaycan dilində ehtiyat, (rus dilinə tərcümədə zapas) latın sözü “reservere” - azərbaycanca qorumaq, saxlamaq (rusca сберечь, сохранять) deməkdir. Bununla əlaqədar olaraq xüsusi ədəbiyyatda və iqtisadi təhlil təcrübəsində “rezervlər” termini ikili mənada işlədilir [18].

Əvvəla, təşkilatın fasiləsiz işləməsi üçün lazım olan resursların (xammalın, materialların, avadanlığın, yanacağı və s.) ehtiyatları rezervlər (ehtiyatlar) hesab edilir. Onlar əlavə ehtiyac olan hallar üçün yaradılır.

İkincisi, iqtisadi təhlil nəzəriyyəsində istehsalın səmərəliliyinin əldə edilmiş səviyyəyə nisbətən yüksəldilməsi imkanları da ehtiyatlar (rezervlər) adlanır. Buradan görünür ki, ehtiyatlar (rezervlər) həm ehtiyatlar, həm də istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanları kimi – müxtəlif anlayışlardır və onların arasında dəqiq hədd olmaması terminoloji çəşqınlığa səbəb olur.

Ehtiyatların iqtisadi mahiyyəti və onların obyektiv xarakteri vaxta qənaət ümumi qanun əsasında düzgün açıla bilər. Vaxta qənaət edilməsi ictimai nöqtəyi - nəzərdən canlı və maddiləşmiş əməyin azaldılmasında, yəni maddi və əmək ehtiyatlarından (resurslarından) daha səmərəli istifadə edilməsində ifadə olunur.

Beləliklə, *istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının iqtisadi mahiyyəti* məhsul (iş və xidmətlərin) vahidinə düşən canlı və maddiləşdirilmiş əməyin azaldılması, maksimal miqdarda yüksək keyfiyyətli məhsul (iş və xidmətlər) alınması məqsədilə istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Ehtiyatlar müxtəlif: məkan, zaman və digər əlamətlər üzrə təsnif edilir.

Məkan əlaməti üzrə təsərrüfatdaxili, sahə, regional və ümumdövlət ehtiyatlarına ayırırlar.

Təsərrüfatdaxili ehtiyatlara yalnız tədqiq edilən müəssisədə aşkar edilən və istifadə edilə bilən ehtiyatlar aiddir. Onlar ilk növbədə resursların itkisi və qeyri-məhsuldar sərf edilməsinin qarşısının alınması ilə əlaqədardır. Bu qəbildən olan itkilərə istehsalın təşkilinin və texnologiyasının aşağı səviyyəsi, təsərrüfatsızlıq və s. sayəsində iş vaxtının və material ehtiyatlarının itkiləri aiddir.

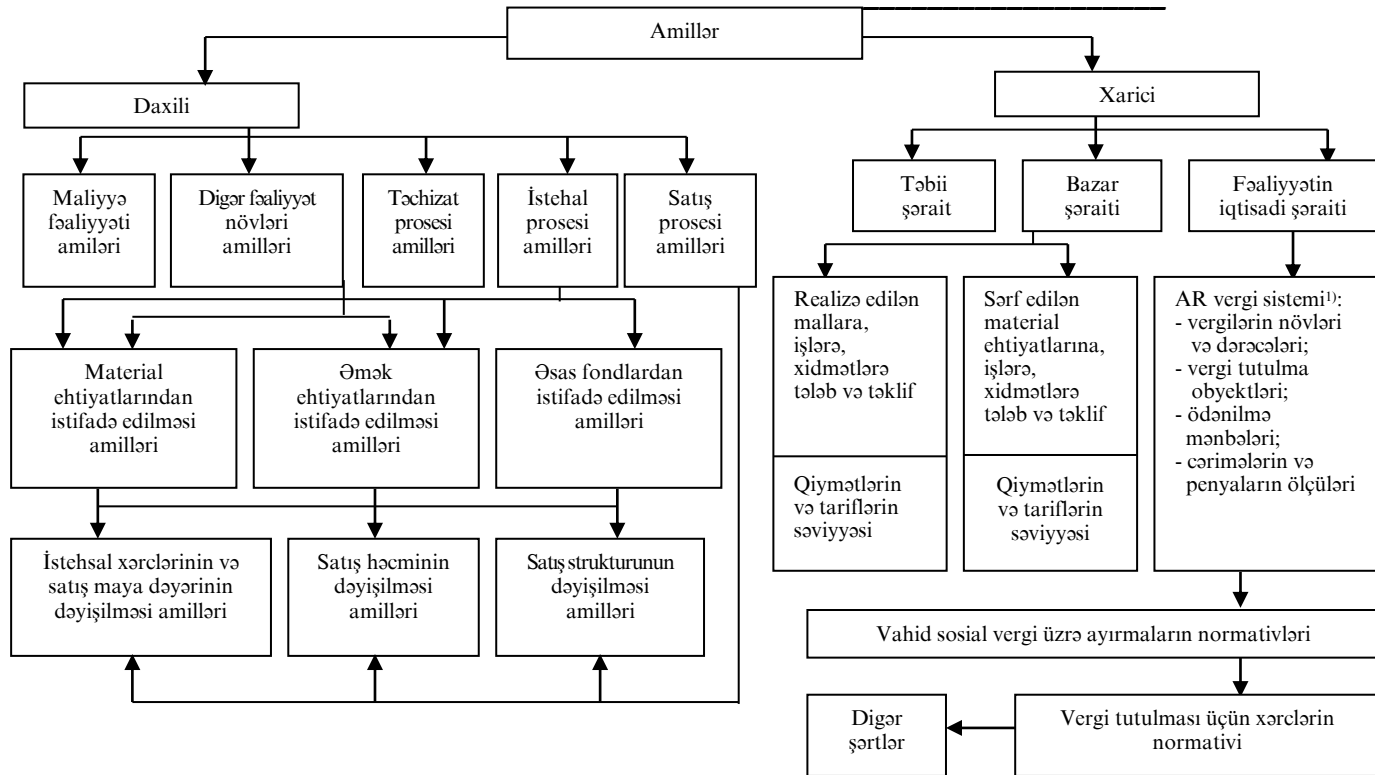
Sahə ehtiyatları – sahə səviyyəsində aşkar edilə bilən ehtiyatlardır, məsələn, yeni texnologiyaların işlənilib hazırlanması, məmulatların konstruksiyasının yaxşılaşdırılması, yeni bitki növlərinin, heyvan cinslərinin yetişdirilməsi və s. Bir qayda olaraq, bu ehtiyatların müəyyən edilməsi (aşkara çıxarılması) sahə nazirliklərin, birliklərin (assosiasiyaların) səlahiyyətindədir.

Regional ehtiyatlar coğrafi rayon həddlərində aşkara çıxarıla və istifadə edilə bilər (yerli xammaldan və yanacaqdan, enerji ehtiyatlarından istifadə edilməsi; sahə (idarə) tabeçiliyindən asılı olmayaraq yardımçı istehsalatların mərkəzləşdirilməsi və s.).

Ümumdövlət ehtiyatlarına müxtəlif istehsal sahələrinin inkişafında uyğunsuzluğun (disproporssiyanın) aradan qaldırılmasını, mülkiyyət formalarının, milli iqtisadiyyatın idarə edilməsi sisteminin dəyişilməsini

və s. aid etmək olar. Belə ehtiyatlardan istifadə edilməsi ümumdövlət idarəetmə səviyyəsində tədbirlər görülməsi yolu ilə mümkündür.

Zaman əlaməti üzrə ehtiyatlar istifadə edilməmiş, cari və perspektiv ehtiyatlara bölünürlər.

Sxem 2.3. Vergiqoymadan əvvəl mənfəətin miqdarına təsir edən amillər

¹⁾ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəssisənin xərclərinə aid edilən vergilər və rüsumlar nəzərdə tutulur.

İstifadə edilməmiş ehtiyatlar – biznes - plana yaxud elmin və sahə liderlərinin nailiyyətlərinə nisbətən təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə keçən vaxt ərzində istifadə olunmamış, buraxılmış imkanlardır.

Cari ehtiyatlar deyəndə ən yaxın vaxt ərzində hesabat dövrünün (ayın, rübün, ilin) sonuna qədər həyata keçirilə bilən təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin yaxşılaşdırılması imkanları başa düşülür.

Perspektiv ehtiyatlar uzun müddət üçün hesablanır. Onlardan istifadə edilməsi əhəmiyyətli investisiyalarla, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqilə, istehsalın yenidən qurulması ilə, texnologiyanın dəyişilməsilə, ixtisaslaşma və s. ilə əlaqədardır.

Yoxlama sualları?

1. Analitik göstəricilər nədir və onların təsnifatının əsas əlamətləri hansılardır?
2. Kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin, mütləq və nisbi göstəricilərin xarakteristikası necədir?
3. İqtisadi təhlilin mühüm prinsipləri hansılardır?
4. Siz analitik işin təşkilinin hansı əsas mərhələlərini bilirsiniz?
5. Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinə sistemli yanaşmanın mahiyyəti nədir?
6. “Xərclər-məhsullar” sisteminin mahiyyəti nədən ibarətdir?
7. “Amil” anlayışı necə ifadə edilir və amillərin elmi əsaslandırılmış təsnifatı hansı əsas tələblərə cavab verməlidir?
8. Amillərin təsnifatının əsas əlamətləri hansılardır?
9. Ehtiyatlar (rezervlər) nədir və onların təsnifatının əsas əlamətləri hansılardır?

III FƏSİL

İQTİSADI TƏHLİLİN METODU VƏ ONUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. İqtisadi təhlilin kəmiyyət və keyfiyyət metodları

İqtisadi təhlil metodlarının müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Onlar iqtisadi və maliyyə təhlili üzrə dərslıklərdə və monoqrafiyalarda şərh edilmişdir.

İqtisadi təhlil metodlarının keyfiyyət (formallaşdırılmamış) və kəmiyyət (formallaşdırılmış) metodlarına bölünməsinə aparıcı təsnifatlaşdırma əlaməti hesab etmək olar [5].

Keyfiyyət (formallaşdırılmamış) metodu təsərrüfat fəaliyyətinin səbəblərinin və şərtlərinin məntiqli səviyyədə şərhinə əsaslanır. Onlar elə halda tətbiq edilir ki, öyrənmə obyektinə ya həddindən artıq sadə olur, yaxud o qədər mürəkkəb olur ki, bütün qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almaq mümkün olmur. Formallaşdırılmamış metodlardan əsas etibarilə qeyri-müəyyənlik şəraitində obyektin vəziyyətini proqnozlaşdırarkən, yəni hadisələrin inkişafının mümkün yolları haqqında informasiya olmadıqda istifadə edilir.

Formallaşdırılmamış metodlardan istifadə edərkən təhlilin nəticələrinin keyfiyyəti:

- öyrənilən halların əhatə genişliyiylə;
- məlum məlumatların analitik ümumiləşdirilməsinin səviyyəsilə;
- halların (hadisələrin) və proseslərin inkişaf perspektivlərinin nəzərə alınması dərəcəsilə müəyyən edilir.

Formallaşdırılmamış metodların tətbiqi müəyyən subyektivliklə səciyyələnir, iqtisadi təhlil üzrə mütəxəssislərin intuisiyası, bilikləri və təcrübəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi təhlilin keyfiyyət metodlarına müqayisə metodu, ekspert metodu, səviyyə proqnozlaşdırılması metodu, qərarların ardıcıl qəbul edilməsi metodu, müsahibə metodu, ssenarilər metodu, habelə ideyaların kollektiv generasiyası (beyin həmləsi) metodları və digərləri aid edilə bilər.

İqtisadi təhlilin keyfiyyət metodlarından istifadə edilməsinə misal (nümunə) olaraq konkret investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi prosesində mümkün risklərin təsnifatını göstərmək olar. Risklərin təsnifatı risklə əlaqədar mümkün vəziyyətlərin, onların qarşısının alınması və gözlənilən mənfəətə təsiri metodlarının məntiqli dərk edilməsi əsasında qurulmuşdur (cədvəl 3.1).

Cədvəl 3.1

İnvestisiya layihəsi üzrə risklərin təsnifatı
(kabel televiziyası şəbəkəsinin təşkili)

Risk növü	Gözlənilən mənfəətə mənfə təsiri	Risk vəziyyətlərinin qarşısının alınması və onların təsirinin azaldılması metodları
1	2	3
Hazırlıq mərhələsi		
Xidmətlərə lisenziyanın tələb olunan müddətdə alınmaması və onun dəyərinin artması	Kapital xərclərinin artması; layihənin həyata keçirilməsinin sonrakı mərhələlərinin ləngiməsi	Lisenziya alınması üçün sənədlər paketinin düzgün hazırlanması
Magistral kanalların yaşayış evlərindən uzaqlığı	Xidmətlərdən potensial istifadəçilər dairəsinin daralması	Şəhərin magistral kanallarının yerləşməsinin öyrənilməsi və məqsədli reklam kampaniyası aparılması
Yerli hakimiyyət nümayəndələrinin münasibəti	Yaşayış evində evdaxili şəbəkənin çəkilməsi üzrə quraşdırma işləri üçün icazə alınması ilə əlaqədar problemlər	Texniki-iqtisadi əsaslandırılmanın diqqətli işlənilib hazırlanması
Alternativ iş icraçıların olması	Optik lifli kanalın çəkilməsinin dəyərinin artması təhlükəsi	Gözlənilməmiş xərclərin ödənilməsi üçün ehtiyat fondunun yaradılması

Cədvəl 3.1 –in davamı

Tikinti-quraşdırma briqadasının ixtisaslaşması	Obyektlərdə tikinti-quraşdırma işlərinin keyfiyyətsiz yerinə yetirilməsi riski	Quraşdırma briqadasının vaxtında düzgün seçilməsi və işə cəlb edilməsi
İşlərin və alınan avadanlığın dəyərini yüksəltməsi	Kapital xərclərinin artması	Ehtiyat fondunun yaradılması
İşlərin və avadanlığın dəyərini smetaya uyğun olmaması	Kapital xərclərinin artması	Maliyyə planının peşəkarlıqla tərtib edilməsi
Avadanlığın işində gözlənilməyən pozulmaların baş verməsi riski	Pozulmaların aradan qaldırılmasına əlavə xərclər	Tədbirlər planına mümkün ol bilən “ştatdan kənar” vəziyyətlər üzrə pilot layihəsinin daxil edilməsi
Fəaliyyət mərhələsi		
Xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı olması	Müştərilərin sayının azalması	Provayderin düzgün seçilməsi. İnternet
Quraşdırılmış avadanlığın keyfiyyətinin aşağı olması	Zəruri informasiyanın miqdarının, müştərilərin sayının azalması, avadanlığın təmirinə əlavə xərclər	Avadanlığın seçilməsinin peşəkarlıqla həyata keçirilməsi
Quraşdırılmış avadanlığın vaxtından əvvəl mənəvi köhnəlməsi	Xidmətlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, müştərilərin daha müasir provayderlərə üz tutması	Avadanlıq alınmasına peşəkarlıqla yanaşma
İcarə qiymətinin artması	Satışın rentabelliyyətinin azalması	Ehtiyat fondlarının yaradılması, digər mövqelər üzrə xərclərin azaldılması imkanlarının axtarılıb tapılması
Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi	Satışdan alınan pul gəlirinin azalması	Orijinal reklam kampaniyalarının hazırlanması, daimi marketing tədqiqatların aparılması, nadir informasiya xidmətlərinin göstərilməsi, xidmətlərin geniş dairəsi, ödənişsiz məsləhət xidmətinin göstərilməsi

Alternativ xidmətlərin meydana çıxması	Təşəbbüsün digər ələ keçməsi	Xidmətlər bazarının daimi monitorinqi
Layihənin bütün mərhələlərinin həyata keçirilməsi prosesində səciyyəvi risklər		
Vergi qanunvericiliyinin dəyişilməsi	Vergi dərəcələrinin artırılması	Vergilərin peşəkrallıqla planlaşdırılması; ixtisaslı mühasibat və hüquq xidmətinin göstərilməsi
İqtisadi şəraitin dəyişilməsi	İnflyasiya	İnflyasiya nəzərə alınmaqla möhkəm pul vahidlərlə planlaşdırılması, yaxud fəaliyyətin diskont edilməsinin tətbiqi
Xalis risk	Fövqəladə halların baş verməsindən dəyən zərərlər	Əmlakın sığortalınması

Kəmiyyət metodları – elə metodlardır ki, onların əsasında kifayət qədər ciddi formalaşdırılmış asılılıqlar durur, yəni təhlil edilən göstəricilərin və onları müəyyən edən amillərin qarşılıqlı əlaqəsi düsturların köməyi ilə ifadə edilir. Belə metodlara riyazi modelləşdirmə metodları, iqtisadi - statistika metodları, indeks metodu, zəncirvari yerdəyişmə metodu, inteqral metod, amillərin tədric edilmiş təsirinin aşkar edilməsi metodu və s. aiddir. İqtisadi təhlilin kəmiyyət metodlarının tətbiqinin mahiyyəti və qaydası 3.3-3.9 paraqraflarında nəzərdən keçirilir.

3.2. İqtisadi təhlilin metodu və metodikası anlayışı

İqtisadi təhlilin metodikası təsərrüfat proseslərinin və onların nəticələrinin tədqiqatının xüsusi yollarının və üsullarının məcmusudur. İqtisadi təhlil metodikasının əsas üsulları və metodları aşağıdakılardır:

- iqtisadi proseslərin ölçülməsi üçün göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması (2.1-ə baxın);
- müqayisə;

- detallaşdırma və qruplaşdırma;
- istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə öyrənilməsi;
- kənarlaşdırma, təcrid etmə;
- təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi.

Bəzi iqtisadçılar iqtisadi təhlilin daha bir neçə üsulunu qeyd edirlər: zəncirvari yerdəyişmə üsulu, pay iştirakı üsulu, zəif cəhətlərin və aparıcı hissələrin aşkara çıxarılması üsulu, balans metodu, qrafika metodu, iqtisadi-riyazi metodlar və s. Bizim fikrimizcə, göstərilən üsullar ya iqtisadi təhlilin yuxarıda adları çəkilən əsas üsullarının törəməsidir, yaxud digər elmlərə, məsələn, statistikaya, riyaziyyata mənsubdur.

İqtisadi təhlilin metodikasının ümumi və xüsusi metodikalara bölünməsi qəbul edilmişdir. Yuxarıda adları çəkilən üsullar *ümumi metodikaya* aiddir. Onlar müxtəlif təsərrüfat proseslərinin öyrənilməsində, müxtəlif təşkilatların fəaliyyətinin, habelə milli iqtisadiyyatın istənilən sahəsinin vəziyyətinin araşdırılmasında tətbiq edilir.

Təhlilin *xüsusi metodikası* daha konkretdir, o, müəyyən təsərrüfat proseslərinin öyrənilməsi üçün tətbiq edilən tədqiqat üsullarının məcmusudur. Məsələn, təhlilin xüsusi metodikası konkret təsərrüfat prosesinin səciyyələndirilməsi üçün tətbiq edilərək, iqtisadi göstəricilərin lazımı informasiya mənbələrini, toplanmış məlumatların işlənilməsi qaydasını, aparılacaq hesablamaların, təhlilin yekunu üzrə çıxarılacaq nəticəni müəyyən etmək imkanı yaradır.

İqtisadi təhlil zamanı digər elmlərdən götürülmüş üsullar və metodlar da tətbiq edilir. İqtisadi təhlil onları öz predmetinin öyrənilməsinə uyğunlaşdırır. Belə ki, təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyi təhlil edilən zaman aşağıdakı statistik üsullardan istifadə edilir: indeks metodu, nisbi və orta kəmiyyət metodu, kombinasiya edilmiş cədvəllərin tərtib edilməsi, təhlilin nəticələrinin qrafiklər və diaqramlar şəklində təqdim edilməsi, seçmə metodu, variasiya göstəricilərinin hesablanması və s.

Son illər iqtisadi təhlildə tətbiqi riyaziyyat üsullarından geniş istifadə edilir. Bu, qarşılıqlı təsir edən amillər arasında əlaqələrin

ölçülməsi imkanlarını genişləndirir və onların istehsalın səmərəliliyinə təsirini müəyyən etmək imkanı yaradır. Təhlil edilən zaman istifadə edilən əsas iqtisadi-riyazi metodlar korrelyasiya və reqressiya, xətti proqramlaşdırma, iqtisadi - riyazi modelləşdirmə, şəbəkə qrafiklərinin qurulması və digərləridir.

İqtisadi təhlilin bütün üsulları qarşılıqlı əlaqəlidir və eyni zamanda müxtəlif birləşmələrlə tətbiq edilir. Bu, kommersiya təşkilatının fəaliyyətini dərin və kompleksli təhlil etmək və onun səmərəliliyinin mümkün qədər yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkar etmək imkanı yaradır.

3.2.1. Müqayisə üsulu

Müqayisə – iqtisadi təhlilin çox mühüm üsuludur. Müqayisə bazası plan göstəriciləri, layihə məlumatları, normativlər, əvvəlki dövrlərin göstəriciləri, analoji obyektlərin göstəriciləri, orta sahə göstəriciləri ola bilər.

Təhlil məhz müqayisədən başlanır. Təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinin necə olması sualına cavab vermək üçün onun öz istehsal imkanlarından necə istifadə etməsini və biznes-planı əsas göstəricilər üzrə necə yerinə yetirməsini bilmək, yəni əldə edilmiş nəticələri istehsal gücü ilə, satışın həcmi, mənfəətin məbləği, rentabellik səviyyəsi üzrə plan göstəricilərilə müqayisə etmək lazımdır.

Texnoloji prosesin xarakteristikası faktiki texnoloji parametrlərin texnoloji təlimatlarla müəyyən edilmiş parametrlərlə müqayisə edilməsi yolu ilə verilir.

Ayrı-ayrı xammal növləri üzrə faktiki sərf əmsalları, ayrı-ayrı məmulatların hazırlanmasına və ya konkret əməliyyatların həyata keçirilməsinə həqiqi əmək məsrəfləri normativ göstəriciləri ilə müqayisə edilir.

İqtisadi təhlildə aşağıdakı müqayisə növləri ən çox yayılmışdır:

- hesabat və plan göstəricilərinin müqayisəsi. Biznes-plan kommersiya təşkilatının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm meyardır.

- plan göstəricilərinin əvvəlki dövrün göstəricilərilə müqayisəsi. Bu, plan tapşırıqlarının optimallığını, biznes-planın keyfiyyətini müəyyən etmək imkanı yaradır.

- hesabat göstəricilərinin əvvəlki dövrlərin göstəricilərilə müqayisəsi. Bu, iqtisadi göstəricilərin dinamikasını qiymətləndirməyə, kommersiya təşkilatının inkişaf meyllərini müəyyən etməyə imkan verir.

- hesabat dövrünün plan və faktiki göstəricilərinin normativlərlə müqayisəsi. Bu, təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi və istifadə olunmamış ehtiyatların aşkar edilməsi imkanını təmin edir.

- kommersiya təşkilatının daxili struktur bölmələri üzrə göstəricilərin müqayisəsi.

- təşkilatın göstəricilərinin Azərbaycanda və sabit bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə analoji müəssisələrin göstəricilərilə müqayisəsi.

Müqayisənin nəticələri mütləq, bazis göstəricilərinə faiz ifadəsində indeks şəklində fərqlənmələr kimi təqdim edilir. Müqayisənin nəticələrini obyektiv qiymətləndirmək üçün müqayisə edilən göstəriciləri müqayisə olunan səviyyəyə (tutuşdurula bilən) gətirmək lazımdır.

Göstəricilərin müqayisə olunan (tutuşdurula bilən) hala gətirilməsinin əsas üsullarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) qiymətlərin dəyişilməsinin təsirinin aradan qaldırılması. Bu məqsədlə müqayisə edilən həcm göstəriciləri eyni qiymətlərlə ifadə olunur. Məsələn, əvvəlki və hesabat dövrləri üzrə satışın faktiki həcmi vahid qiymətdə, yəni hesabat dövrünün qiymətində ifadə edilir;

- 2) keyfiyyət göstəriciləri müqayisə edilən zaman məhsulun həcmində və çeşidində fərqlərin təsirinin aradan qaldırılması. Bu, keyfiyyət göstəricilərinin məhsulun eyni həcmində və çeşidində görə yenidən hesablanması yolu ilə əldə edilir;

3) müqayisə edilən göstəricilərin eyni hesablanma metodikasına gətirilməsi. Ayrı-ayrı göstəricilərin hesablanması metodikasını nizama salan təlimatlar sistemətik olaraq dəyişilir. Belə hallarda göstəricilərin müqayisəlililiyinin təmin edilməsi üçün əvvəlki metodika üzrə hesablanmış göstəricilər hesabat dövrünün metodikası üzrə yenidən hesablanır;

4) müqayisə edilən vaxt dövrlərinin eyniliyi.

İqtisadi təhlilin praktikasında sahənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq göstəricilərin müqayisə olunan səviyyəyə gətirilməsinin digər üsullarından (məsələn, mövsümi xüsusiyyətlərin, ərazi fərqlənmələrinin aradan qaldırılması və s.) da istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilmiş üsullar onların ən mühümləridir.

3.2.2. Detallaşdırma və qruplaşdırma üsulu

Kommersiya təşkilatının uçot siyahılarında (reyestrlərində) və hesabat materiallarında təqdim olunan göstəricilər, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı təsərrüfat faktlarının qruplaşdırılmasının və ümumiləşdirilməsinin nəticəsindən ibarətdur. *Detallaşdırma* tədqiqatın dərinliyini, onun hərtərəfli xarakterini, öyrənilən proseslərin dərk edilməsinin konkretliyini təmin edir, son nəticələrə təsir edən səbəbləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

Öyrənilən göstəricilərin detallaşdırılması bir çox istiqamətlər üzrə: əməliyyatların aparılması vaxtına və yerinə, tərkib hissələrinə görə, habelə əldə olunmuş nəticələri şərtləndirən amillər üzrə həyata keçirilə bilər.

Vaxt üzrə detallaşdırma: illik göstəricilərin detallaşdırılması rüblər üzrə, rüblük göstəricilərin – aylar üzrə, aylıq göstəricilərin – on günlüklər və ya beş günlüklər üzrə, on günlüklər və ya beş günlüklər daxilində – iş günləri, növbələri, saatları üzrə həyata keçirilir. Belə detallaşdırma ayrı-ayrı proseslərin ahəngdarlığına, məsələn, məhsulun buraxılışı və göndərilməsinin, xammal və materialların müntəzəm daxil olması nəzarət etmək, habelə proseslərin dinamikasında meylləri aşkar etmək imkanı yaradır.

Təsərrüfat proseslərinin həyata keçirilməsi yeri üzrə detallaşdırma: sahə göstəricilərinin təşkilatlar üzrə, təşkilatlar daxilində – ayrı-ayrı struktur bölmələri üzrə bölüşdürülməsi. Belə detallaşdırma aparıcı və geridə qalan bölmələri aşkar etmək, onların fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək imkanı verir.

Göstəricilərin tərkib hissələri üzrə detallaşdırılması məcmuların strukturunun öyrənilməsi, mürəkkəb göstəricilərin formalaşmasında və dəyişilməsində ayrı-ayrı hissələrin rolunu aydınlaşdırmaq üçün lazımdır. Belə ki, realizə edilmiş məhsulun maya dəyəri:

- kalkulyasiya maddələri;
- mənimsənilmiş və yeni məhsullar;
- ən mühüm məhsul növləri üzrə detallaşdırılır.

Ehtiyatlardan (əmək, material ehtiyatlarından, əsas istehsal fondlarından) istifadə edilməsinin səmərəliliyini təhlil edən zaman ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin məhsul buraxılışının həcmi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri üzrə detallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ehtiyatların (vəsaitlərin) dəyişən və şərti - sabit hissələrinin onların həmin növünün məcmusundan istifadə edilməsinin ümumi göstəricisinə təsirini müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, təşkilatın şəxsi heyətinin bir nəfərinə düşən orta istehsalın səviyyəsini və dinamikasını təhlil etdikdə bir işçinin orta istehsalının və şəxsi heyətin sayının dəyişilməsinin məhsulun həcmnin dəyişilməsinə təsirini aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır. Əsas istehsal fondlarının fond verimi səviyyəsi təhlil edildikdə əsas fondların aktiv hissəsinin fond verimi səviyyəsinin və onların passiv hissəsinin ölçüsünün dəyişilməsinə münasibətdə ayrılıqda təsirini qiymətləndirmək məqsədəuyğundur.

Göstəricilərin ardıcıl detallaşdırılması onların analitik olaraq ardıcıl öyrənilməsi üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ilkin detallaşdırma zamanı müəyyən edilmiş göstəricilər sonrakı detallaşdırmaya məruz qalır, yeni göstəricilər aşkar edildikdə onlar da öz növbəsində detallaşdırılır və b.

Qruplaşdırma üsulu iqtisadi təhlildə geniş yayılan üsullardan biridir. Qruplaşdırma üsulunun statistikada və təhlildə tətbiqi arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Belə ki, onlar statistikada öyrənilən məcmuları

obyektiv səciyyələndirən, elmi əsaslandırılmış orta kəmiyyətlərin alınması şərtidir, yəni qruplaşdırma hadisələrin ümumiləşdirilməsi və tipləşdirilməsi üçün istifadə edilir. İqtisadi təhlildə, əksinə, orta kəmiyyətlərin məzmununun açılması, ayrı-ayrı vahidlərin həmin orta kəmiyyətlərə təsirinin aydınlaşdırılması üçün tətbiq edilir.

İqtisadi təhlildə əmək ehtiyatlarından, əsas istehsal fondlarından, material və maliyyə ehtiyatlarından istifadə edilməsilə əlaqədar amillər üzrə qruplaşdırmalar daha çox tətbiq edilir.

Digər əlamətlər üzrə amillərin qruplaşdırılması da tətbiq olunur. Məsələn, amillər kəmiyyət və keyfiyyət, xarici və daxili, təhlil edilən obyektədən asılı olan və asılı olmayan, əsas və ikinci dərəcəli və s. amillərə bölünür.

3.2.3. İstehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə öyrənilməsi üsulu

İstehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin qarşılıqlı əlaqəli öyrənilməsi iqtisadi təhlilin çox mühüm üsuludur.

İqtisadi təhlilin qarşılıqlı əlaqəli, kompleks aparılması istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin gedişinə və nəticələrinə təsir göstərən əsas amilləri meydana çıxartmaq və düzgün qruplaşdırmaq imkanı verir.

Qarşılıqlı əlaqəli öyrənmə:

əvvəla, göstəricilər arasında asılılıqların aşkar edilməsini;

ikincisi, asılılıqların xarakterinin müəyyən edilməsini;

üçüncüsü, nəticə göstəricisinin və onu şərtləndirən amillərin əlaqəsi sxeminin müəyyən edilməsini əhatə edir.

Qarşılıqlı əlaqələri öyrənən zaman onların iki əsas növünü: determinləşdirilmiş və ehtimal olunan (korrelyasiyalı) əlaqələri ayırırlar.

Determinləşdirilmiş əlaqələr səbəb və nəticə arasında müəyyən uyğunluğun olması ilə səciyyələnir. Amilin hər kəmiyyətinə nəticənin bir və ya bir neçə tam konkret kəmiyyəti uyğun gəlir, ona görə də amilin müəyyən qədər dəyişildiyi halda nəticə göstəricisinin nə qədər dəyişiləcəyini dəqiq hesablamaq olar. Məsələn, işlənmiş vaxt və

vaxtamuzd işləyən işçinin tarif əmək haqqı arasındakı asılılıq determinləşdirilmişdir.

Lakin əks hallarda istehsal, maliyyə və təsərrüfat proseslərinin nəticələri eyni zamanda və daha çox əks istiqamətdə təsir edən çoxsaylı səbəblərin təsiri altında yaranır. Bu zaman nəticə göstəricisinin kəmiyyətinə hər səbəbin nə dərəcədə təsir etməsi dəqiq məlum olmur. Belə əlaqələr *ehtimal olunan (korrelyasiyalı) əlaqələr* adlanır. Ehtimal olunan əlaqələr zamanı səbəb və nəticə arasında dəqiq uyğunluq olmur, lakin müəyyən nisbət müşahidə edilir. Məsələn, işçilərin iş stajı və əmək haqqının səviyyəsi arasında müəyyən nisbət olur. Əksər hallarda iş stajı çox olduqca orta əmək haqqı yüksək olur. Lakin bu asılılıq heç də bütün hallarda təzahür etmir, bir sıra amillər (işçilərin ixtisası, təşkilatın sahə mənsubiyyəti, onun yerləşdiyi yer, avadanlığın vəziyyəti, alətlərlə təminat, materialların keyfiyyəti və s.) vardır ki, onların təsiri altında müxtəlif işçilərin stajı və əmək haqqının artım səviyyəsi müxtəlifdir.

Bundan savayı, elə hallar da mümkündür ki, bir təşkilatda işçi (fəhlə) az stajı olmasına baxmayaraq digər təşkilatda işləyən işçidən (fəhlədən) daha çox əmək haqqı alır.

Ehtimal olunan (korrelyasiyalı) əlaqələrdə korrelyasiya təhlili üsullarından istifadə edilir. Korrelyasiya üsulunun müvəffəqiyyətlə tətbiqinin mühüm şərti tədqiq edilən halların real qarşılıqlı əlaqələrini aşkar etmək imkanı yaradan ilk keyfiyyətli iqtisadi təhlilin aparılmasından ibarətdir.

Təhlildə qoşa və çoxsaylı korrelyasiyadan istifadə edəndə riyazi statistikanın seçimin ölçüsünə, seçilmiş məcmunun keyfiyyətə bircinsli olmasına və seçimin mötəbərliyini təmin edən digər məqamlara riayət edilməlidir.

3.2.4. Kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulu

İqtisadi təhlil prosesində nəinki nəticə göstəricisinə təsir göstərən amillərin miqdarını aydınlaşdırmaq, həm də onların hər birinin nəticənin dəyişilməsinə təsirinin kəmiyyətini müəyyən etmək lazımdır.

Tədqiqat prosesində amillərdən hansının daha əhəmiyyətli, hansının ikinci dərəcəli olması, yəni onların nəticə göstəricisinin dəyişilməsində çox və ya az əhəmiyyəti olması müəyyən edilir.

Müxtəlif amillərin təsiri müxtəlifdir: təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinə bəziləri müsbət, digərləri isə – mənfi təsir göstərir. Bununla belə bir qisim amillərin təsiri o birilərinin təsirlə neytrallaşdırıla bilər. Bununla əlaqədar hər amilin nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə təsirinin kəmiyyətə ölçülməsi zərurəti yaranır.

Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi təhlil metodikasının elementlərindən biri olan kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulundan istifadə edilir.

Kənarlaşdırma, təcrid etmə məntiqi üsuldur, onun köməyiylə bir sıra amillərin təsiri aradan qaldırılır (kənarlaşdırılır) və öyrənmə obyektinə olan hər-hansı bir amil seçilir.

Kənarlaşdırma, təcrid etmə o hallarda tətbiq edilir ki, nəticə göstəricisi və onu müəyyən edən amillər arasında qarşılıqlı əlaqə multiplikativ (ardıcıl), bölünən (dəfəli) və ya kombinasiya edilmiş modellə ifadə edilir.

Kənarlaşdırma, təcrid etmə müxtəlif metodlarla həyata keçirilə bilər. Onlardan ən mühümləri zəncirvari yerdəyişmə metodu, indeks metodu, amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu, integral metod, loqarifmik metoddur.

Hazırda iqtisadi təhlilin inkişaf etdirilməsi sahəsində tədqiqatlar aparmış müəlliflər təhlilin tövsiyə edilən metodikalarının və üsullarının nəzəri əsaslanmasına kifayət qədər diqqət ayırmırlar. Əksinə, 1950-1960-cı illərdə sovet iqtisadçılarının əsərlərində kənarlaşdırma, təcrid etmə metodu geniş yayılmışdı və elmi cəhətdən əsaslandırılırdı [2, 4, 7, 8, 9, 10].

Müasir dərslərdə və monoqrafiyalarda iqtisadi təhlilin metodikalarının şərh edilməsi zamanı onların tədqiqatın əsas prinsiplərini müəyyən edən elementləri və təhlilin hesablamalar aparmaq imkanı yaradan texniki üsulları arasında dəqiq hədd yoxdur. Metodikanın bəzi elementləri: detallaşdırma, qarşılıqlı əlaqəli öyrənmə, ümumiləşdirmə ədalətsiz olaraq unudulmuşdur. Təhlil metodikasının ayrı - ayrı

elementlərini şərh edən zaman bəzi müəlliflər kənarlaşdırmanı (eliminasiya etməni) zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə eyniləşdirirlər. Bunun nəticəsində ayrı - ayrı amillərin nəticə göstəricisinin kəmiyyətə dəyişilməsinə təsirini qiymətləndirən üsulu kimi təqdim edilir. Bununla belə kənarlaşdırma, təcrid etmə zamanı hesablamaların əsasında iki prinsip:

- 1) amillərin ardıcıl dəyişilməsi prinsipi;
- 2) amillərin eyni zamanda dəyişilməsi prinsipi qoyula bilər.

Birinci prinsip:

- amillər üzrə təhlilin indeks metodu;
- zəncirvari yerdəyişmələr metodu uyğundur.

İkinci prinsipə:

- inteqral metod;
- amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu uyğun gəlir.

İndeks metodu və zəncirvari yerdəyişmə metodu tətbiq edildikdə hesablamada birinci növbədə dəyişiləcək amilin təsiri qalan amillərin bazis qiymətləri şəraitində müəyyən edilir, ikinci növbədə dəyişilməsi nəzərdə tutulan amilin təsiri birinci amilin hesabat dövründə və qalan amillərin bazis dövrünün qiymətlərinə əsaslanaraq qiymətləndirilir və s. Dəyişilməsi son növbədə baş verəcəyi nəzərdə tutulan amilin təsiri isə bütün əvvəlki amillərin hesabat qiymətlərinə əsaslanaraq müəyyən edilir.

İndeks və zəncirvari yerdəyişmə metodu nəticə göstəricisinin amillər üzrə təhlilinin müxtəlif variantlarını əks etdirir. Rəsmiyyət nöqtəyi-nəzərdən onların bütün variantları bərabər hüquqludur. Lakin nəticə göstəricisinin dəyişilməsi kəmiyyətinin onu təşkil edən amillərə bölünməsi müxtəlif variantlar üzrə eyni deyil. Amillərin modeldə yerləşdirilməsi qaydasından asılı olaraq eyni amilin rolu barədə suala bir neçə müxtəlif cavab ola bilər. Amillərin sıralanmasının müəyyən sxeminin seçilməsi onların dəyişilməsi ardıcılığının seçilməsinə çevrilir.

İnteqral metod o halda tətbiq edilir ki, nəticə göstəricisi bir neçə arqumentin funksiyası kimi təqdim edilə bilər. Arqumentlərin dəyişilməsindən asılı olaraq funksiyanın dəyişilməsi müvafiq inteqral tənliklərlə təsvir olunur.

İnteqral metodundan istifadə edilməsi modeldə amillərin yerləşmə qaydasından asılı olmayaraq hesablamalarda nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin birmənalı nəticələrini almaq imkanı yaradır.

Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə hər amilin təsiri modeldəki qalan amillərin bazis qiymətləri şəraitində müəyyən edilir, yəni bütün amillərə eyni hesablanma qaydası tətbiq edilir və onların nəticələri multiplikativ modeldə amillərin yerləşməsindən asılı olmur. Bu metodun çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, amillərin təsirinin cəmi nəticə göstəricisinin dəyişilməsinin miqdarına bərabər deyil, yəni “bölüşdürülməmiş qalığı” yaranır və o, amillər üzrə onların təcrid edilmiş təsirinin ölçüsünə mütənasib bölüşdürülür.

3.2.5. Ümumiləşdirmə metodu

İqtisadi təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi – kommersiya təşkilatının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsinin tamamlayıcı mərhələsidir. O, xülasələri, ehtiyatlar haqqında məlumatı və onlardan istifadə edilməsi üzrə tövsiyələri əhatə edir.

Xülasələr (nəticələr), bir qayda olaraq, kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini ehtiva edir, onlarda ən mühüm nailiyyətlər və nöqsanlar qeyd edilir. Xülasələrdə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar təqdim edilə bilər. Ümumiləşdirmə zamanı təşkilatın ayrı-ayrı bölmələrinin və icraçıların fəaliyyətinin yekunları arasında əlaqə açıqlanır, habelə bütövlükdə kommersiya təşkilatının fəaliyyətinin ümumi nəticələrinə onların təsiri dərəcəsi müəyyən edilir.

Xülasədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin təhlili gedişində aşkar edilmiş *istifadə olunmamış ehtiyatlar barədə məlumat* tərtib edilməlidir. Təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını iki böyük qrupa: aşkar (aydın) və gizli ehtiyatlara bölmək olar.

Aşkar ehtiyatlar yol verilmiş israfların, səmərəsiz xərclərin, iş vaxtı itgilərinin, avadanlıqlar üzrə boşdayanmaların, plandan artıq xammal və

material tullantılarının, istehsalda zay məhsulun və s. aradan qaldırılması və ya qarşısının alınması şərtilə hərəkətə gətirilə bilər.

Gizli ehtiyatlar istehsalın texnikasının və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, plan tapşırıqlarının gərginliyinin yüksəldilməsi, sahə liderləri olan müəssisələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi ilə əlaqədardır.

Ehtiyatları hesablayan zaman təkrar (yaxud çoxdəfəli) hesaba alınmalara yol verilməməlidir. Eyni amillər təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinə təsir edirlər. Belə ki, istehsalda zay məhsul eyni zamanda əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə də, fond veriminin səviyyəsinə də, material ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinə də mənfi təsir edir. Zay məhsula yol verilməməsi və ya onun azaldılması hesabına istehsalın həcmnin artırılması ehtiyatlarını hesablayanda bütün üç amil üzrə ehtiyatları cəmləmək olmaz, bu halda üçqat hesab alınır. İstehsal prosesinin bütün üç amilləri:

- əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar amilləri;

- əsas fondların mövcudluğu və onlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan amilləri;

- material ehtiyatlarının mövcudluğu və onlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan amillər qrupu üzrə müəyyən etmək lazımdır.

Aşkar edilmiş ehtiyatların səfərbər edilməsi təhlil nəticəsində hazırlanmış təkliflər üzrə müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Nəzərdə tutulan təşkilati - texniki tədbirlər təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin təhlili zamanı aşkar edilmiş ehtiyatlardan istifadə edilməsi üzrə tövsiyələrdir.

3.3. Statistik və iqtisadi-riyazi təhlil metodları

İqtisadi təhlildə aşağıdakı *statistik metodlardan* istifadə edilir:

- 1) iqtisadi göstəricilərin müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılması;
- 2) mütləq və nisbi göstəricilər (əmsallar, faizlər);
- 3) orta kəmiyyətlər: sadə, orta çəkili, xronoloji, orta hesabi (arifmetik) kəmiyyətlər;

4) indeks;

5) mütləq artım, artım tempi, inkişaf (artma) tempi və s. göstəricilərlə səciyyələnən dinamika sıraları;

6) statistik müşahidələr;

7) qrafik metodu.

Planlaşdırmada və iqtisadi təhlildə statistik metodlarla yanaşı *iqtisadi-riyazi metodlar* geniş tətbiq edilir. Onların əsasını ali riyaziyyat və riyazi statistika elementləri təşkil edir. Bura korrelyasiya və reqressiya təhlili, differensial və inteqral hesablamaları, xətti proqramlaşdırma, iqtisadi-riyazi modelləşdirmə, oyunlar nəzəriyyəsi, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi və digərləri daxildir. Bəzi müəlliflər iqtisadi - riyazi metodlara habelə seçim metodunu, şəbəkə qrafikləri metodunu, ekstremal eksperimentlərin planlaşdırılmasının riyazi nəzəriyyəsi metodlarını və digərlərini də aid edirlər.

Korrelyasiya təhlili nəticə göstəriciləri və amillər arasında stoxastik (ehtimal edilən) asılılıqlarının tədqiqatı üçün, yəni təhlil edilən göstəricilərin dəyişilməsini təsadüfi proses kimi təsəvvür edilən halda tətbiq edilir.

Korrelyasiya təhlilinə üç mərhələ daxildir:

- korrelyasiya modelinin (korrelyasiya tənliyinin) qurulması;
- seçilmiş korrelyasiya tənliyinin (modelinin) onun parametrlərinin tapılması yolu ilə həll edilməsi;
- alınmış nəticələrin qiymətləndirilməsi və təhlili.

Xətti proqramlaşdırma – təşkilatın fəaliyyətinin optimallaşdırılması məsələsinin həllinin əsas üsuludur. O, ilk növbədə plan hesablamaları üçün vasitədir. İqtisadi təhlil zamanı xətti proqramlaşdırma plan tapşırıqlarının optimallığını qiymətləndirmək, avadanlığın limitləşdirici (məhdudlaşdırıcı) qruplarını müəyyən etmək, istehsal ehtiyatlarının defisitliyini qiymətləndirmək imkanı yaradır.

Xətti proqramlaşdırma xətti tənliklər sisteminin həllinə əsaslanır və öyrənilən amillər arasında ciddi funksional asılılıqlar mövcuddur. Xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi ilə bir çox ekstremal məsələlər həll edilir ki, bu, dəyişən kəmiyyətlərin bəzi funksiyalarının son kəmiyyətinin (maksimumun və minimumun) tapılmasından ibarətdir.

Bu metodu öyrənilən dəyişən kəmiyyətlərin (amillərin) riyazi müəyyənliyi və miqdarca məhdudiyyəti olduğu hallarda tətbiq etmək olar. Xətti proqramlaşdırma zamanı hesablamaların müəyyən ardıcılığı nəticəsində amillərin qarşılıqlı əvəz edilməsi baş verir, bu zaman hesablamaların məntiqi isə öyrənilən halın (hadisənin) mahiyyətinin məntiqi dərk edilməsinə uyğun olmalıdır.

Xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi müəssisədə istehsalın düzgün təşkili şəraitində ehtiyatlardan (xammaldan, materiallardan, yanacaqlardan və s.) istifadə edilməsinin ən yaxşı (optimal) variantını müəyyən etmək imkanı yaradır. Belə proqramlaşdırmanın köməyiylə optimal istehsal proqramının, məhsulun müəyyən edilmiş çeşidlərinə uyğun olaraq avadanlığın yüklənməsinin optimal variantının, optimal daşımalar qrafiklərinin və s. işlənilib hazırlanması məsələləri həll edilir.

Xətti proqramlaşdırmanın tətbiqi sahəsi məhduddur, bu həll edilən tənliklərin xəttliliyi və amillərin mütənəsibliyi tələblərlə əlaqədardır. Lakin riyazi proqramlaşdırma aralarında xətti əlaqə olmayan iqtisadi halların (təzahürlərin) tədqiq edilməsi üçün də tətbiq edilə bilər. Bu məqsədlə qeyri-xətti, dinamik proqramlaşdırma metodlarından istifadə etmək olar.

Oyunlar nəzəriyyəsi oyun xarakterli vəziyyətlərdən istifadə etməklə optimal strategiyaları tədqiq edir, bu metoddan, məsələn, səmərəli istehsal qərarları, elmi və təsərrüfat eksperimentləri sistemlərinin seçilməsi, statistik nəzarətin təşkil edilməsi və b. zaman istifadə edilə bilər.

Oyunlar nəzəriyyəsinin köməyiylə məsələlərin həlli zamanı onların şərtləri dəqiq ifadə edilməlidir, yəni oyunçuların miqdarı, oyun qaydaları müəyyən edilməli, oyunçuların mümkün olan strategiyaları və mümkün olan uduşları aydınlaşdırılmalıdır. Mümkün olan strategiyaların, yəni qaydalar məcmusunun müəyyən edilməsi xüsusilə mühüm elementdir, onlar oyundakı vəziyyətdən asılı olaraq oyunçunun birmənalı seçimini müəyyən edirlər. Məsələlərin həlli üçün xətti tənliklər və bərabərsizliklər sistemində əsaslanan cəbri metodlar, iterasiya (çoxdəfəli) metodları, habelə differensial tənliklər sistemi tətbiq edilir.

Kütləvi xidmət nəzəriyyəsinin mahiyyəti kütləvi xidmət proseslərinin miqdar təhlilinin, riyazi metodlarının işlənilib hazırlanmasından, xidmət edən sistemlərin fəaliyyətinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Bu nəzəriyyədə əsas anlayışlar aşağıdakılardır: xidmət tələbləri daxil olmasının sıxlığı və ya vaxt vahidi ərzində tələblərin sayının riyazi gözlənilməsi, xidmət edən qurğuların məcmusu, satıcıların, avtomatların və s. sayı, xidmət müddəti ehtimallarının bölüşdürülməsi, vaxt vahidi ərzində başlanan yaxud qurtaran xidmətlərin sayının riyazi gözlənilməsi, xidmət edən şəxsi heyətin hamısının məşğul olması ilə əlaqədar dərhal xidmət etməkdən imtina edilməsi.

Təşkilatın fəaliyyətinin iqtisadi təhlili zamanı kütləvi xidmət nəzəriyyəsi təmir işçiləri tərəfindən dəzgahlara və aqreqatlara xidmət edilməsinin, istehsal avadanlığının xammalla və materiallarla, fəhlələrin alətlərlə təmin edilməsinin və s. öyrənilməsi zamanı istifadə edilə bilər.

3.4. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə təsərrüfat fəaliyyətinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üsulu kimi

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinin öyrənilməsinin və qiymətləndirilməsinin mühüm üsullarından biridir.

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə nəticə göstəricisi və onun ölçüsünə təsir edən amillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin kəmiyyətə ifadəsini müəyyən etmək imkanı yaradır. Bu qarşılıqlı əlaqə iqtisadi-riyazi model şəklində təqdim edilir.

İqtisadi-riyazi modelin qurulmasına aşağıdakı mərhələlər daxildir:

- müəyyən vaxt ərzində nəticə göstəricisinin dinamikasının öyrənilməsi və ona təsir edən amillərin aşkar edilməsi;
- nəticə göstəricisi üzrə onu müəyyən edən amillərdən funksional asılılıq modelinin qurulması;
- nəticə göstəricisinin müxtəlif proqnoz variantlarının işlənilib hazırlanması;
- nəticə göstəricisinin gələcəkdə mümkün kəmiyyətinin təhlili və ekspert qiymətləndirilməsi.

İqtisadi təhlildə istifadə edilən riyazi modellərin əsas növlərinə additiv (latınca additio – üstə gəlmə, toplama), multiplikativ, dəfəli (bölünən), kombinasiya edilmiş modellər aiddir.

Additiv modelin ümumi düsturu

$$Q = a + b - c + d - f + \dots + n.$$

Additiv modeldə nəticə göstəricisi toplanan amillərin cəbri cəmidir. Additiv modelə nümunə (misal) kimi “Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat” adlı 4 sayılı əlavədə vergiqoymadan əvvəl mənfəət məbləğinin hesablanması metodikasını göstərmək olar. Vergiqoymadan əvvəl mənfəət aşağıdakı toplananların cəbri cəmidir:

Ümumi mənfəət + sair əməliyyat gəlirləri - kommərasiya xərcləri - inzibati xərclər - sair əməliyyat xərcləri + fəaliyyətin dayandırılmasından mənfəət - fəaliyyətin dayandırılmasından zərər + əməliyyat mənfəti - əməliyyat zərəri + maliyyə gəliri - maliyyə xərcləri + asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində pay - asılı və birgə müəssisələrin zərərlərində pay.

Multiplikativ modelin ümumi düsturu

$$Q = a \times b \times c \times \dots \times d.$$

Multiplikativ modeldə nəticə göstəricisi amillərin hasilini kimi hesablanır. Multiplikativ modelə yalnız bir növ mal satışı ilə məşğul olan ticarət məntəqəsində satışdan mədaxil misal ola bilər:

$$M_{\text{sd}} = q \times p,$$

Burada M_{sd} -malların satışından daxil olan pul vəsaiti-mədaxil; q- satılmış malın natural ifadə də miqdarıdır; p-mal vahidinin satış qiymətidir.

Dəfəli (bölünən) modelin ümumi dusturu

$$Q = \frac{a}{b}.$$

Dəfəli (bölünən) modeldə nəticə göstəricisi amillərin nisbətini əks etdirən nisbi kəmiyyətdən ibarətdir. Dəfəli (bölünən) modelə müxtəlif

rentabellik əmsalları misal ola bilər. Məsələn, xüsusi kapitalının rentabelliği (R_{XK}) bu düsturla ifadə edilir:

$$R_{XK} = \frac{M}{XK},$$

burada M-dövr ərzində vergiqoymadan əvvəl mənfəətdir; XK-dövr ərzində xüsusi kapitalın orta məbləğidir.

Kombinasiya edilmiş modelin ümumi düsturu

$$Q = \frac{a + b - c}{d \times f}.$$

Analitik məsələləri həll edəndə iqtisadi-riyazi modelləri bir növdən o birinə çevirmək olar. Dəfəli (bölünən) modelin kombinasiya edilmiş modelə çevrilməsi misalını nəzərdən keçirək.

Təşkilatın kapitalının rentabelliği

$$R = \frac{M}{K},$$

burada M-dövr ərzində vergiqoymadan əvvəl mənfəətdir; K-dövr ərzində təşkilatın kapitalının orta məbləğini göstərir. Təşkilatın kapitalının orta məbləğini iki toplanan amilin cəmi kimi təsəvvür etmək olar

$$K = F + E,$$

burada F, E - müvafiq surətdə əsas və dövriyyə kapitalının orta məbləğidir.

Beləliklə, kapitalın rentabelliği düsturu mürəkkəbləşir

$$R = \frac{M}{F + E}.$$

Daha sonra rentabellik düsturuna satışdan alınan mədəxil ($M_{\text{əd}}$) göstəricisini daxil edirik.

Kapitalın rentabelliği düsturu mürəkkəbləşir və aşağıdakı şəkli alır:

$$R = \frac{\frac{M}{M_{\text{əd}}}}{\frac{F}{M_{\text{əd}}} + \frac{E}{M_{\text{əd}}}},$$

burada $\frac{M}{M_{\text{əd}}}$ - satışın rentabelliği əmsalidir; $\frac{F}{M_{\text{əd}}}$ - məhsulun

fondtutumu əmsalidir (əsas kapital üzrə); $\frac{E}{M_{\text{əd}}}$ - dövriyyə kapitalının

dövretmə əmsalidir (məhkəmlənmə əmsalidir).

İqtisadi-riyazi modellərin çevrilməsinin (şəkil dəyişməsinin) nəzərdən keçirilən prosedurasını *modellərin uzadılması* adlandırırlar. Əks prosedura – iqtisadi-riyazi *modellərin qısaldılması* da mümkündür.

3.5. İqtisadi göstəricilərin amillər üzrə təhlili metodları

İqtisadi təhlildə amillərin tədqiq edilən iqtisadi göstəricilərin həcminə təsirinin öyrənilməsi və kəmiyyətə müəyyən edilməsi mühüm metodoloji məsələdir. Amilləri dərin və hərtərəfli təhlil etmədən təşkilatın fəaliyyətinin nəticələri haqqında əsaslandırılmış fikir ifadə etmək, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkar etmək, idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq mümkün deyil.

Amilli təhlil – nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin təhlilidir. Amillər üzrə təhlil metodları aşağıdakı məsələ qoyulan hallarda tətbiq edilir: nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini hesablamaq.

Amilli təhlilin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəticə göstəricilərinin dinamikasını müəyyən edən amillərin seçilməsi;
- sistemli yanaşma imkanlarının təmin edilməsi məqsədilə amillərin təsnif edilməsi və sistemləşdirilməsi;
- amillər və nəticə göstəriciləri arasında asılılığın növünün müəyyən edilməsi və qarşılıqlı əlaqələrin modelləşdirilməsi;
- nəticə göstəricisinin həcmində dəyişilməsində amillərin təsirinin hesablanması və onların hər birinin rolunun qiymətləndirilməsi;
- amilli təhlilin nəticələri əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi.

İqtisadi göstəricilərin amillər üzrə determinasiyalı (müəyyən edici) təhlil metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- 1) iqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodu;
- 2) müqayisə metodu;
- 3) kənarlaşdırma, təcrid etmə metodu;
- 4) indeks metodu;
- 5) zəncirvari yerdəyişmə metodu;
- 6) inteqral metodu;
- 7) amillərin təcrid edilmiş təsininin aydınlaşdırılması metodu və digərləri.

Amilli təhlilin adı çəkilən metodlarının multiplikativ modelin misalında tətbiqini nəzərdən keçirək.

Aşağıdakı məsələ qoyulmuşdur: bir növ mal realizə edən (satan) ticarət məntəqəsində satışdan daxil olan pul gəlirini amillər üzrə təhlil etməli.

1. *İqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodunu* tətbiq edirik. Nəticə göstəricisinin (mədaxilin) və onun dəyişilməsini müəyyən edən amillərin qarşılıqlı əlaqəsi modeli aşağıdakı kimidir:

$$M_{əd} = q \times p,$$

burada q-satılmış malın natural ifadədə miqdarıdır; p-mal vahidinin qiymətidir.

2. *Müqayisə metodunu* tətbiq edirik. İki iş günü ərzində satışdan mədaxilin məbləğini düstur şəklində təsbit edək.

Baza variantı (birinci gündə mədaxil):

$$M_{əd0} = q_0 \times p_0.$$

Hesabat variantı (ikinci gündə mədaxil):

$$M_{əd1} = q_1 \times p_1.$$

İkinci gündə birinci gün ilə müqayisədə mədaxilin dəyişilməsi:

$$\Delta M_{əd} = M_{əd1} - M_{əd0}.$$

3. *Kənarlaşdırma, təcrid etmə metodunu* tətbiq edirik. Amillərin mədaxilin dəyişilməsinə təsirini hesablayaq:

1) mədaxilə satılmış malın miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{əd}(q) = (q_1 - q_0) \times p_0;$$

2) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{əd}(p) = (p_1 - p_0) \times q_0.$$

Təhlildə kənarlaşdırma metodundan klassik variantda istifadə etdikdə çətinlik yaranır. Bu çətinlik ondan ibarətdir ki, amillərin təsirinin cəmi nəticə göstəricisi üzrə kənarlaşmaya bərabər deyil:

$$\Delta M_{əd1} - M_{əd0} \neq \Delta M_{əd}(q) + \Delta M_{əd}(p)$$

“Bölüşdürülməmiş qalıq” (B) adlanan qalıq yaranır. Riyazi surətdə onu aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

$$B = \Delta q \times \Delta p$$

Yuxarıda şərh edilənləri təcrübədə konkret rəqəmlərlə nümayiş etdirək:

$$M_{əd0} = 10 \text{ min ədəd} \times 6 \text{ man.} = 60 \text{ min man.};$$

$$M\acute{e}d_1 = 12 \text{ min \acute{e}d\acute{e}d} \times 9 \text{ man.} = 108 \text{ min man.}$$

$$\Delta M\acute{e}d = 108 - 60 = + 48 \text{ min man.}$$

Amill\acute{e}rin t\acute{e}sirinin hesablanması;

$$1) \Delta M\acute{e}d(q) = (12 - 10) \times 6 = + 12 \text{ min man.};$$

$$2) \Delta M\acute{e}d(p) = (9 - 6) \times 10 = + 30 \text{ min man.}$$

$$\text{C\acute{e}mi} \qquad \qquad \qquad +42 \text{ min man.}$$

“B\acute{o}l\acute{u}şdür\acute{u}lm\acute{e}miş qalıq” 6 min man. t\acute{e}şkil etmişdir, y\acute{e}ni

$$\Delta q = + 2 \text{ min \acute{e}d\acute{e}d};$$

$$\Delta p = +3 \text{ man.};$$

$$B = 2 \times 3 = 6 \text{ min man.}$$

“B\acute{o}l\acute{u}şdür\acute{u}lm\acute{e}miş qalıq” olması iqtisad\acute{c}ıları qane etm\acute{e}mişdir v\acute{e} onlar daim amilli t\acute{e}hlilin el\acute{e} yeni metodlarını axtarmışlar ki, onlar n\acute{e}tic\acute{e} g\acute{o}st\acute{e}ricisinin d\acute{e}yişilm\acute{e}sini amill\acute{e}r \acute{u}zr\acute{e} qalıqsız b\acute{o}l\acute{u}şdürm\acute{e}k imkanı yaratsın. Bu v\acute{e}ziyy\acute{e}tl\acute{e} \acute{e}laq\acute{e}dar olaraq amilli t\acute{e}hlilin indeks metodu, z\acute{e}ncirvari yerd\acute{e}yişm\acute{e} metodu, inteqral metodu, amill\acute{e}rin t\acute{e}dric edilmiş t\acute{e}sirinin aydınlaşdırılması metodu v\acute{e} dig\acute{e}rl\acute{e}ri meydana \acute{c}ıxmışdır.

3.6. İndeks metodu

Amill\acute{e}r \acute{u}zr\acute{e} t\acute{e}hlilin *indeks metodunun* mahiyy\acute{e}ti aşığıdakılardan ibar\acute{e}tdir: \acute{e}vv\acute{e}la, n\acute{e}tic\acute{e} g\acute{o}st\acute{e}ricisinin indeksi v\acute{e} amill\acute{e}rin indeksleri m\acute{u}\acute{e}yy\acute{e}n edilir; ikincisi, n\acute{e}tic\acute{e} g\acute{o}st\acute{e}ricisi indeksinin amill\acute{e}rin indeksleriyle qarşılıqlı \acute{e}laq\acute{e}sinin sxemi qurulur; \acute{u}\acute{c}\acute{u}nc\acute{u}su, n\acute{e}tic\acute{e} g\acute{o}st\acute{e}ricisin\acute{e} amill\acute{e}rin t\acute{e}sirinin hesablanması algoritmi t\acute{e}rtib edilir.

Amill\acute{e}r \acute{u}zr\acute{e} t\acute{e}hlilin indeks metodunun t\acute{e}tbiqini misalla n\acute{e}z\acute{e}rd\acute{e}n keçir\acute{e}k. İki analogi vaxt d\acute{o}vr\acute{u} \acute{e}rzində ticar\acute{e}t m\acute{e}nt\acute{e}q\acute{e}sində satışdan alınan m\acute{e}daxil haqqında m\acute{e}lumatımız var.

$$\text{Baza variantı: } M\acute{e}d_0 = q_0 \times p_0;$$

$$M\acute{e}d_0 = 10 \text{ min \acute{e}d\acute{e}d} \times 6 \text{ man.} = 60 \text{ min man.}$$

$$\text{Hesabat variantı: } M\acute{e}d_1 = q_1 \times p_1;$$

$$M\acute{e}d_1 = 12 \text{ min \acute{e}d\acute{e}d} \times 9 \text{ man.} = 108 \text{ min man.}$$

$$\Delta M\acute{e}d = M\acute{e}d_1 - M\acute{e}d_0 = 108 - 60 = + 48 \text{ min man.}$$

N\acute{e}tic\acute{e} g\acute{o}st\acute{e}ricisinin indeksini v\acute{e} amill\acute{e}rin indekslerini hesablayaq:

$$I_{Məd} = \frac{M_{əd_1}}{M_{əd_0}} = \frac{108}{60} = 1,8;$$

$$I_q = \frac{q_1}{q_0} = \frac{12}{10} = 1,2;$$

$$I_p = \frac{p_1}{p_0} = \frac{9}{6} = 1,5;$$

Nəticə göstəricisinin indeksinin amillərin indeksləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticə göstəricisinin özünün amillərlə qarşılıqlı əlaqəsinə analojidir, yəni

$$I_{Məd} = I_q \times I_p \rightarrow 1,8 = 1,2 \times 1,5.$$

Amillərin təsirinin indeks metodu ilə hesablanması

1-ci alqoritm

1) mədaxilə satılmış malların miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta Məd(q) = (I_q - 1) \times Məd_0;$$

2) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta Məd(p) = (I_p \times I_q - I_q) \times Məd_0;$$

$$\text{Yoxlama: } \Delta Məd = Məd_1 - Məd_0 = \Delta Məd(q) + \Delta Məd(p)$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Məd(q) = (1,2 - 1,0) \times 60 \text{ min man.} = + 12 \text{ min man.};$$

$$2) \Delta Məd(p) = (1,2 \times 1,5 - 1,2) \times 60 \text{ min man.} = + 36 \text{ min man.}$$

$$\text{Yoxlama: } \Delta Məd = 108 - 60 = 12 + 36, \text{ yaxud}$$

$$48 \text{ min man.} = 48 \text{ min man.}$$

İndeks metodunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nəticə göstəricisinin dəyişməsi amillər üzrə qalıqsız bölüşdürülür. Bununla belə bu metodda ciddi nöqsan – subyektivlik elementi mövcuddur. Həmin nöqsan buruqlar zəncirində amillərin yerləşməsi qaydasının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş alqoritm amillərin yerləşməsinin yalnız bir variantına uyğun gəlir, yəni

$$Məd = q \times p.$$

Riyazi mövqedən amillərin yerləşməsinin digər variantı da bərabər hüquqludur, yəni

$$Məd = p \times q.$$

Lakin amillərin yerləşməsinin ikinci variantına digər alqoritm və hesablamaların digər nəticələri uyğun gəlir.

*Amillərin təsirinin indeks metodu ilə hesablanması
2-ci alqoritmi*

1) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta Məd(p) = (I_p - 1) \times Məd_0;$$

2) mədaxilə satılmış malların miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta Məd(q) = (I_p \times I_q - I_p) \times Məd_0.$$

$$\text{Yoxlama: } \Delta Məd = Məd_1 - Məd_0 = \Delta Məd(p) + \Delta Məd(q)$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

1) $\Delta Məd(p) = (1,5 - 1,0) \times 60 \text{ min man.} = + 30 \text{ min man.};$

2) $\Delta Məd(q) = (1,5 \times 1,2 - 1,5) \times 60 \text{ min man.} = + 18 \text{ min man.}$

Yoxlama: $\Delta Məd = 108 - 60 = 30 + 18$, yaxud

$$48 \text{ min man.} = 48 \text{ min man.}$$

Beləliklə, amillərin təsirinin hesablanması nəticələri iki variant üzrə üst-üstə düşür. Üst-üstə düşməmənin səbəbi “bölüşdürülməmiş qalıqdır”. Birinci variantda o, “mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsi” amilinə, ikinci halda – “satılmış malın miqdarının dəyişilməsi” amilinə birləşir.

Amillərin hasili sayı artdıqca hesablamaların bərabər hüquqlu variantlarının miqdarı kəskin sürətdə artır, çünki amillərin mümkün olan yerdəyişmələrinin sayı çoxalır. Məsələn, üçdən üç-üç yerdəyişmələrin sayı altıya, dördəndən dörd-dörd – 24-ə, beşdən beş-beş isə – 120-ə bərabərdir.

İqtisadçılar bir çox variantlardan yalnız birinin düzgünlüyünün əsaslandırılması üçün amilli təhlilin indeks metodunun aşağıdakı qaydasını müəyyən etmişlər. Bütün amilləri iki qrupa bölmək olar:

1) kəmiyyət (ilk və ya ekstensiv) amilləri;

2) keyfiyyət (ikinci və ya intensiv) amilləri.

Modeldə amillər yerləşdirilən zaman birinci yerə kəmiyyət amili, ikinci yerə – keyfiyyət amili qoyulur. Bu müddəaya uyğun olaraq bizim nəzərdən keçirdiyimiz alqoritmlərdən birincini düzgün qəbul etmək

lazımdır. Bununla belə yadda saxlamaq lazımdır ki, bu qayda subyektivdir.

İndeks metodunun mahiyyətinin daha yaxşı dərk edilməsi üçün üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün hesablamaların alqoritmini təqdim edək.

Üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin təsirinin indeks metodu ilə hesablanması üçün alqoritm

Baza variantı: $Q_0 = a_0 \times b_0 \times c_0$.

Hesabat variantı: $Q_1 = a_1 \times b_1 \times c_1$.

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0.$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

1) $\Delta Q(a) = (I_a - 1) \times Q_0$;

2) $\Delta Q(b) = (I_a \times I_b - I_a) \times Q_0$;

3) $\Delta Q(c) = (I_a \times I_b \times I_c - I_a \times I_b) \times Q_0$.

$$Q_1 - Q_0 = \Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c).$$

3.7. Zəncirvari yerdəyişmə metodu

Zəncirvari yerdəyişmə metodu amilli təhlilin indeks metodundan törəmədir. Onun mahiyyəti aşağıdakıdan ibarətdir. Nəticə göstəricisinin dəyişməsinə amillərin təsirinin hesablanması üçün şərti kəmiyyət (əvəz edən, yerdəyişən, yerinə qoyulan) müəyyən edilir, o, bir amil dəyişildiyi, digərləri isə dəyişməz qaldığı halda nəticə göstəricisinin mümkün kəmiyyətini əks etdirir.

Əgər modeldə fərdi amillərin sayı ikidən çoxdursa, onda bir neçə qarşılıqlı yerdəyişənləri (yerəyişənlər zəncirini) müəyyən etmək lazım gəlir. Metodun adı də buradan götürülmüşdür – zəncirvari yerdəyişmə (əvəzetmə) metodu.

*Amillərin təsirinin zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə hesablanması
I-ci alqoritmi*

$$\left. \begin{array}{l} \text{Baza variantı: } M\text{əd}_0 = q_0 \times p_0. \\ \text{Yerdəyişmə: } M\text{əd}_{\text{şərti}} = q_1 \times p_0. \end{array} \right\}$$

$$\left. \begin{array}{l} \text{Hesabat} \\ \text{variantı: } M\text{əd}_1 = q_1 \times p_1. \end{array} \right\} \begin{array}{l} \Delta M\text{əd}(q) = M\text{əd}_{\text{şərti}} - M\text{əd}_0 = q_1 p_0 - q_0 p_0 = (q_1 - q_0) \times p_0 = \boxed{\Delta q \times p_0}; \\ \Delta M\text{əd}(p) = M\text{əd}_1 - M\text{əd}_{\text{şərti}} = q_1 p_1 - q_1 p_0 = (p_1 - p_0) \times q_1 = \boxed{\Delta p \times q_1}. \end{array}$$

İki amilin təsirinin cəmi nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə bərabərdir:

$$M\text{əd}_1 - M\text{əd}_0 = \Delta M\text{əd}(q) + \Delta M\text{əd}(p).$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

1) mədaxilə satılmış malın miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M\text{əd}(q) = (12 - 10) \text{ min ədəd} \times 6 \text{ man.} = +12 \text{ min man.}$$

2) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M\text{əd}(p) = (9 - 6) \text{ man.} \times 12 \text{ min ədəd} = +36 \text{ min man.}$$

$$\begin{array}{l} \text{Yoxlama: } \Delta M\text{əd} = 108 - 60 = 12 + 36, \text{ yaxud} \\ 48 \text{ min man.} = 48 \text{ min man.} \end{array}$$

Zəncirvari yerdəyişmə metodunun dəyəri; indeks metodunda olduğu kimi, nəticə göstəricisinin dəyişilməsi amillər üzrə qalıqsız bölüşdürülür. Bununla belə, zəncirvari yerdəyişmə metoduna da subyektivlik elementi xasdır, bu, vuruqlar zəncirində amillərin yerləşməsi qaydasının seçilməsindən ibarətdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş alqoritm amillərin yerləşdirilməsinin yalnız bir variantına, yəni

$$M\text{əd} = q \times p$$

variantına uyğun gəlir.

Riyazi yanaşma mövqeyindən amillərin yerləşməsinin digər, yəni

$$M\text{əd} = p \times q$$

variantı da bərabər hüquqludur.

Lakin amillərin yerləşməsinin ikinci variantına digər alqoritm və hesablamaların digər nəticələri uyğun gəlir.

Amillərin təsirinin zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə hesablanması

2-ci alqoritmi

$$\left. \begin{array}{l} \text{Baza variantı: } M_{\text{əd}_0} = p_0 \times q_0. \\ \text{Yerdəyişmə: } M_{\text{əd}_{\text{şərti}}} = p_1 \times q_0. \end{array} \right\}$$

$$\left. \begin{array}{l} \text{Hesabat} \\ \text{variantı: } M_{\text{əd}_1} = p_1 \times q_1. \end{array} \right\} \begin{array}{l} \Delta M_{\text{əd}(p)} = M_{\text{əd}_{\text{şərti}}} - M_{\text{əd}_0} = p_1 q_0 - p_0 q_0 = (p_1 - p_0) \times q_0 = \boxed{\Delta p \times q_0} \\ \Delta M_{\text{əd}(q)} = M_{\text{əd}_1} - M_{\text{əd}_{\text{şərti}}} = p_1 q_1 - p_1 q_0 = (q_1 - q_0) \times p_1 = \boxed{\Delta q \times p_1} \end{array}$$

$$\Delta M_{\text{əd}} = M_{\text{əd}_1} - M_{\text{əd}_0} = \Delta M_{\text{əd}(p)} + \Delta M_{\text{əd}(q)}.$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

1) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}(p)} = (9 - 6) \text{ man.} \times 10 \text{ min ədəd} = +30 \text{ min man.};$$

2) mədaxilə satılmış malların miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}(q)} = (12 - 10) \text{ min ədəd} \times 9 \text{ man.} = +18 \text{ min man.}$$

$$\text{Yoxlama: } \Delta M_{\text{əd}} = 108 - 60 = 30 + 18, \text{ yaxud} \\ 48 \text{ min man.} = 48 \text{ min man.}$$

İqtisadçılar çoxsaylı variantlardan birinin düzgünlüyünü əsaslandırmaq üçün zəncirvari yerdəyişmə metodunun aşağıdakı subyektiv variantını təklif etmişlər.

Nəticə göstəricisinə kəmiyyət amilinin dəyişilməsinin təsiri keyfiyyət amilinin baza qiymətilə hesablanır, yəni

$$\Delta M_{\text{əd}(q)} = \Delta q \times p_0.$$

Nəticə göstəricisinə keyfiyyət amilinin dəyişilməsinin təsiri kəmiyyət amilinin hesabat qiymətilə hesablanır, yəni

$$\Delta M_{\text{əd}(p)} = \Delta p \times q_1.$$

Bu qayda mövqeyindən nəzərdən keçirilmiş alqoritmlərdən birincisini əsaslanmış qəbul etmək lazımdır. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, bu qayda subyektivdir.

Zəncirvari yerdəyişmə metodunun mahiyyətini tam göstərmək üçün üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün nəticə göstəricisinə amillərin təsirinin hesablanmasının alqoritmini təqdim edək.

Üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin təsirinin zəncirvari yerdəyişmə metodu ilə hesablanması algoritmi

Baza variantı: $Q_0 = a_0 \times b_0 \times c_0$.

Hesabat variantı: $Q_1 = a_1 \times b_1 \times c_1$.

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0$$

Amillərin təsirlərinin hesablanması:

1) $\Delta Q(a) = \Delta a \times b_0 \times c_0$;

2) $\Delta Q(b) = a_1 \times \Delta b \times c_0$;

3) $\Delta Q(c) = a_1 \times b_1 \times \Delta c$.

$$Q_1 - Q_0 = \Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c).$$

Zəncirvari yerdəyişmələrin təcrübədə tətbiqi zamanı bu metodun hesablamaların sadələşdirilməsinə yönəlmiş müxtəlif modifikasiyaları – mütləq fərqlənmələr üsulu, nisbi fərqlənmələr üsulu, faiz fərqləri üsulu yaranmışdır.

3.8. İnteqral metodu

Amilli təhlilin *inteqral metodu* o hallarda tətbiq edilir ki, nəticə göstəricisi bir neçə arqumentin funksiyası kimi təqdim edilə bilsin. Arqumentlərin dəyişilməsindən asılı olaraq funksiyanın dəyişilməsi müvafiq inteqral ifadələri ilə şərh edilir.

Amilli təhlil zamanı inteqral metoddan iki tip məsələlərin həlli üçün istifadə edilə bilər.

Birinci tipə elə məsələlər aid edilir ki, onlarda təhlil edilən dövrə amillərin dəyişilməsi barədə informasiya olmur, yaxud bu dəyişilməni nəzərə almamaq olar. Bu halda nəticə göstəricisinin dəyişilməsinin həcmi modeldə amillərin yerləşməsi qaydasından asılı olmur. Bu tip məsələlər statistik məsələlər adlanır. Buna misal olaraq iki analoji obyektin göstəricilərinin müqayisəli təhlilini göstərmək olar.

İkinci tip məsələlər göstəricilərin dinamikada, yəni təhlil edilən dövr daxilində amillərin dəyişilməsi barədə məlumatların mövcud olması şəraitində təhlil aparılması ilə əlaqədardır.

Amilli təhlilin inteqral metodu modelə daxil olan amillərin miqdarından, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqənin sxemindən və modeldə amillərin yerləşməsi qaydasından asılı olmayaraq müxtəlif tip

məsələlərin həllinə ümumi yanaşmanı əks etdirir. Bu metod multiplikativ, dəfəli (bölünən) və qarışıq modellərdə “bölüşdürülməmiş qalıqlar” yaratmadan nəticə göstəricisinə amillərin təsirinin hesablanması üçün imkan yaradır.

İntegral metodunun tətbiqi nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması birmənalı nəticələrini almaq imkanı verir.

İntegral metodundan istifadə edildikdə satışdan mədaxilin dəyişilməsini iki integralin cəmi kimi təsəvvür etmək olar. Onlardan biri mədaxilin satılmış malın miqdarından, ikincisi isə – mal vahidinin qiymətindən asılılığını səciyyələndirir.

İki amilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin təsirinin integral metodu ilə hesablanması alqoritmi

Baza variantı: $M_{\text{əd}0} = q_0 \times p_0$.

Hesabat variantı: $M_{\text{əd}1} = q_1 \times p_1$.

$$\Delta M_{\text{əd}} - M_{\text{əd}1} - M_{\text{əd}0} = \int f'(q) dq + \int f'(p) dp,$$

burada $f'(q)$, $f'(p)$ - müvafiq surətdə satılmış malların miqdarından və onun vahidinin qiymətindən asılı olaraq mədaxilin dəyişilməsi funksiyalarıdır.

Belə fərziyyəyə əsaslanaraq, həmin amillər kiçik vaxt arasında xətti qanun üzrə dəyişilirlər, mədaxilin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanmasını aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

1) satılmış malların miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}}(q) = \Delta q \times p_0 + \frac{\Delta q + \Delta p}{2};$$

2) mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}}(p) = \Delta p \times q_0 + \frac{\Delta q + \Delta p}{2}.$$

Yoxlama: $\Delta M_{\text{əd}} = M_{\text{əd}1} - M_{\text{əd}0} = \Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p)$.

Aşağıdakı rəqəmlərlə misali nəzərdən keçirək.

Baza variantı: $M_{\text{əd}0} = 10 \text{ min ədəd} \times 6 \text{ man.} = 60 \text{ min man.}$

Hesabat variantı: $M_{\text{əd}1} = 12 \text{ min ədəd} \times 9 \text{ man.} = 108 \text{ min man.}$

Yoxlama: $\Delta M_{\text{əd}} = 108 - 60 = +48 \text{ min man.}$

Amillərin təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Məd(q) = (12 \text{ min ədəd} - 10 \text{ min ədəd}) \times 6 \text{ man.} + \frac{(+2 \text{ min ədəd}) \times (+3 \text{ man.})}{2} = +15 \text{ min man.};$$

$$2) \Delta Məd(p) = (9 \text{ man.} - 6 \text{ man.}) \times 10 \text{ min ədəd} + \frac{(+2 \text{ min ədəd}) \times (+3 \text{ man.})}{2} = +33 \text{ min man.}$$

$$\text{Yoxlama: } \Delta Məd = 108 - 60 = 15 + 33, \text{ yaxud} \\ 48 \text{ min man.} = 48 \text{ min man.}$$

Lakin inteqral metodunun da müəyyən nöqsanı var: modeldə fərdi amillərin sayı artdıqca hesablamaların mürəkkəbliyi kəskin surətdə yüksəlir, yəni nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə hər amilin təsirinin hesablanması həcmi və əmək tutumu çoxalır.

Üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin təsirinin inteqral metodu ilə hesablanmasının alqoritmini nəzərdən keçirək.

Üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin təsirinin inteqral metodu ilə hesablanmasının alqoritmi

Baza variantı: $Q_0 = a_0 \times b_0 \times c_0$.

Hesabat variantı: $Q_1 = a_1 \times b_1 \times c_1$.

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0.$$

Amillərin təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Q(a) = \Delta a \times b_0 \times c_0 + \frac{1}{2} b_0 \times \Delta a \times \Delta c + \frac{1}{2} c_0 \times \Delta b \times \Delta a + \frac{1}{3} \Delta a \times \Delta b \times \Delta c;$$

$$2) \Delta Q(b) = \Delta b \times a_0 \times c_0 + \frac{1}{2} a_0 \times \Delta b \times \Delta c + \frac{1}{2} c_0 \times \Delta b \times \Delta a + \frac{1}{3} \Delta a \times \Delta b \times \Delta c;$$

$$3) \Delta Q(c) = \Delta c \times a_0 \times b_0 + \frac{1}{2} b_0 \times \Delta a \times \Delta c + \frac{1}{2} a_0 \times \Delta b \times \Delta c + \frac{1}{3} \Delta a \times \Delta b \times \Delta c.$$

$$Q_1 - Q_0 = \Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c).$$

Analitik iş təcrübəsində inteqral metodun tətbiqi geniş yayılmamışdır. O, əsas etibarilə, iqtisadi təhlil sahəsində elmi-tədqiqat işlərində istifadə edilir.

3.9. Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu

Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunun nəzəri bazası kənarlaşdırma, təcrid etmə (eliminasiya etmə) üsuludur. Bu metodun köməyilə hesablamaların əsasını amillərin paralel (eyni zamanda) dəyişilməsi prinsipi təşkil edir.

Bu metodun mahiyyəti aşağıdakından ibarətdir. Nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə hər amilin təsiri bütün qalan amillərin baza qiymətlərində müəyyən edilir. Bu bütün amillərə eyni hesablanma şəraiti tətbiq etmək imkanı yaradır. Hesablamaların nəticələri vuruqlar zəncirində amillərin yerləşdiyi yerdən asılı olmur.

Nəzərdən keçirilən metodun nöqsanı ondan ibarətdir ki, amillərin təsirinin cəbri cəmi nəticə göstəricisinin dəyişilməsinə bərabər deyil, yəni “bölüşdürülməmiş qalıq” (B) yaranır.

“Bölüşdürülməmiş qalıqın” şərhinə iki yanaşma ola bilər:

- əvvəla, o, nəticə göstəricisinin dəyişilməsini şərtləndirmiş bütün amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi şərh edilə bilər;
- ikincisi, o, amillər üzrə onların təcrid edilmiş təsirinin ölçüsünə mütənasib bölüşdürülə bilər.

Bizim fikrimizcə, ikinci yanaşma düzgündür.

Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunun tətbiqini misalla nəzərdən keçirək.

Baza variantı: $M_{\text{əd}0} = q_0 \times p_0$.

Hesabat variantı: $M_{\text{əd}1} = q_1 \times p_1$.

$$\Delta M_{\text{əd}} = M_{\text{əd}1} - M_{\text{əd}0}$$

*Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu ilə
hesablamaların alqoritmi*

1) $\Delta M_{\text{əd}}(q) = \Delta q \times p_0$;

2) $\Delta M_{\text{əd}}(p) = \Delta p \times q_0$.

$$M_{\text{əd}1} - M_{\text{əd}0} \neq \Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p).$$

“Bölüşdürülməmiş qalıq”

$$B = \Delta q \times \Delta p$$

Əgər “bölüşdürülməmiş qalıq” amillərin təcrid edilmiş təsirinə mütənasib bölüşdürsək, onda:

1) q - amili üçün

$$\frac{\Delta q \times \Delta p}{\Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p)} \times M_{\text{əd}}(q);$$

2) p - amili üçün

$$\frac{\Delta q \times \Delta p}{\Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p)} \times M_{\text{əd}}(p).$$

“Bölüşdürülməmiş qalıqın” bölüşdürülməsini (paylaşdırılmasını) nəzərə almaqla amillərin təsirinin hesablanmasının son nəticələri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$1) \Delta M_{\text{əd}}'(q) = \Delta q \times p_0 + \frac{\Delta q \times \Delta p}{\Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p)} \times \Delta M_{\text{əd}}(q);$$

$$2) \Delta M_{\text{əd}}'(p) = \Delta p \times q_0 + \frac{\Delta q \times \Delta p}{\Delta M_{\text{əd}}(q) + \Delta M_{\text{əd}}(p)} \times \Delta M_{\text{əd}}(p).$$

Yoxlama: $\Delta M_{\text{əd}} = M_{\text{əd}1} - M_{\text{əd}0} = \Delta M_{\text{əd}}'(q) + \Delta M_{\text{əd}}'(p)$.

Aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunan misalı nəzərdən keçirək:

Baza variantı: $M_{\text{əd}0} = 10 \text{ min ədəd} \times 6 \text{ man.} = 60 \text{ min man.}$

Hesabat variantı: $M_{\text{əd}1} = 12 \text{ min ədəd} \times 9 \text{ man.} = 108 \text{ min man.}$

Yoxlama: $\Delta M_{\text{əd}} = 108 - 60 = +48 \text{ min man.}$

Amillərin təcrid edilmiş təsirinin hesablanması:

1) mədaxilə satılmış malların miqdarının dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}}(q) = (12 - 10) \text{ min ədəd} \times 6 \text{ man.} = +12 \text{ min man.};$$

2) mədaxilə mal vahidinin qiymətinin dəyişilməsinin təsiri

$$\Delta M_{\text{əd}}(p) = (9 - 6) \text{ man.} \times 10 \text{ min ədəd} = +30 \text{ min man.}$$

Yekunu: $+42 \text{ min man.}$

“Bölüşdürülməmiş qalıq” 6 min man. təşkil etmişdir, yəni

$$\Delta q = +2 \text{ min ədəd}; \Delta p = +3 \text{ man.}; B = 2 \times 3 = 6 \text{ min man.}$$

“Bölüşdürülməmiş qalıqın” paylaşdırılması:

1) q amili üçün

$$\frac{(+2 \text{ min ədəd}) \times (+3 \text{ man.})}{12 \text{ min man.} + 30 \text{ min man.}} \times 12 \text{ min man.} = +1,7 \text{ min man.};$$

2) p amili üçün

$$\frac{(+2 \text{ min ədəd}) \times (+3 \text{ man.})}{12 \text{ min man.} + 30 \text{ min man.}} \times 30 \text{ min man.} = +4,3 \text{ min man.}$$

“Bölüşdürülməmiş qalığın” paylaşıldığını nəzərə almaqla amillərin təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Məd'(q) = 12 + 1,7 = +13,7 \text{ min man.};$$

$$2) \Delta Məd'(p) = 30 + 4,3 = 34,3 \text{ min man.}$$

Yekunu: +48 min man.

Amillərin tədric edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunu üçamilli model misalında da nəzərdən keçirək.

Üçamilli multiplikativ modelin həlli üçün amillərin tədric edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu ilə hesablanmasının alqoritmi

Baza variantı: $Q_0 = a_0 \times b_0 \times c_0.$

Hesabat variantı: $Q_1 = a_1 \times b_1 \times c_1.$

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0.$$

Amillərin təcrid edilmiş təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Q(a) = \Delta a \times b_0 \times c_0;$$

$$2) \Delta Q(b) = \Delta b \times a_0 \times c_0;$$

$$3) \Delta Q(c) = \Delta c \times a_0 \times b_0.$$

“Bölüşdürülməmiş qalıq”

$$B = \Delta a \times \Delta b \times \Delta c$$

“Bölüşdürülməmiş qalığın” paylaşıldığını nəzərə almaqla amillərin təsirinin hesablanması:

$$1) \Delta Q'(a) = \Delta a \times b_0 \times c_0 = \frac{\Delta a \times \Delta b \times \Delta c}{\Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c)} \times \Delta Q(a);$$

$$2) \Delta Q'(b) = \Delta b \times a_0 \times c_0 = \frac{\Delta a \times \Delta b \times \Delta c}{\Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c)} \times \Delta Q(b);$$

$$3) \Delta Q'(c) = \Delta c \times a_0 \times b_0 = \frac{\Delta a \times \Delta b \times \Delta c}{\Delta Q(a) + \Delta Q(b) + \Delta Q(c)} \times \Delta Q(c).$$

$$\Delta Q = Q_1 - Q_0 = \Delta Q'(a) + \Delta Q'(b) + \Delta Q'(c).$$

İqtisadi təhlil təcrübəsində amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodu, inteqral metodu kimi, geniş yayılmamışdır. O, əsas etibarilə elmi araşdırmalarda tətbiq edilir.

Biz amilli təhlilin müxtəlif metodlarını tədqiq edərək amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metoduna üstünlük veririk ki, onun əsasında amillərin eyni zamanda dəyişilməsi prinsipi durur. Həmin metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, hər amilin təsiri modeldəki qalan amillərin bazis qiymətləri şəraitində müəyyən edilir, yəni bütün amillərə hesablamaların eyni şərtləri tətbiq olunur və onların nəticələri multiplikativ modeldə amillərin yerləşdiyi yerdən asılı deyil.

Biz hesab edirik ki, “bölüşdürülməmiş qalıq” amillərin təcrid edilmiş təsirinin ölçüsünə mütənəsb paylanmalıdır.

Bir neçə təşkilatın fəaliyyətinin müqayisəli təhlili zamanı amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunun tətbiqinə obyektiv zərurət yaranır. Belə ki, hətta iki analoji təşkilatın göstəricilərini müqayisə edərək bir təşkilatın göstəricilərini baza variantında, o birinin isə - hesabat variantında təqdim edilməsi qanunauyğun deyil.

Çoxamilli kombinasiya edilmiş modellərin təhlili zamanı iqtisadi təhlilin nəzəri əsaslarına çox halda riayət edilmir. Məsələn, bir çox müəlliflər tərəfindən zəncirvari yerdəyişmə metodu düzgün olmayaraq kombinasiya edilmiş modellərin tərkib hissəsi olan additiv qarşılıqlı əlaqələrin təhlilinə də, məsələn, satışdan əldə edilən mənfəətin və aktivlərin rentabelliyyətinin amilli təhlilinə tətbiq edilir.

Amilli təhlil aparıldıqca aşağıdakı prinsipə ciddi riayət edilməlidir: tətbiq edilən təhlil metodları amillərin və nəticə göstəricisinin qarşılıqlı əlaqəsi modelinə ciddi surətdə uyğun olmalıdır.

Kombinasiya edilmiş modellər şəklində təqdim edilmiş nəticə göstəricilərinin amillər üzrə bölüşdürülməsinin bu dərlikdə təklif edilən metodikalarından biz satışdan mədaxilin nomenklatura mövqeyindən amillər üzrə təhlilində, habelə aktivlərin rentabelliyyətinin amillər üzrə təhlilində istifadə etmişik. Məsələn, aktivlərin rentabelliyyətinin kombinasiya edilmiş modeli təhlilin birinci mərhələsində ikiamilli multiplikativ modelə çevrilmiş, sonra onun təhlili üçün zəncirvari yerdəyişmə metodu tətbiq edilmişdir. İkinci mərhələdə biz birinci dərəcəli amillərin hər birini additiv model şəklində ikinci dərəcəli amillərə detallaşdırmışığıq ki, bu model əsasında amillərin təsiri nisbət (pay iştirakı) üsulu ilə hesablanır.

Yoxlama sualları?

1. İqtisadi təhlilin kəmiyyət (formalaşdırılmış) və keyfiyyət (formalaşdırılmamış) metodları necə səciyyələnir və onların tətbiq edilməsi şərtləri hansılardır?
2. İqtisadi təhlilin metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir və onun əsas elementləri hansılardır?
3. İqtisadi təhlildə istifadə edilən müqayisələrin hansı növləri vardır?
4. Hansı əsas üsullar vasitəsilə göstəriciləri müqayisə edilən səviyyəyə gətirmək olar?
5. İqtisadi təhlil metodikasının elementləri kimi detallaşdırma və qruplaşdırma üsullarının mahiyyəti nədən ibarətdir?
6. Determinləşdirilmiş və ehtimal olunan qarşılıqlı əlaqələrin əsas xarakteristikaları necədir?
7. İqtisadi təhlil metodikası kimi kənarlaşdırma, təcrid etmə üsulunun mahiyyəti nədir və amillərin təsirinin hesablanmasının hansı əsas metodları bu üsula əsaslanmışdır?
8. İqtisadi təhlil zamanı hansı statistik və iqtisadi-riyazi metodlar tətbiq edilir?
9. İqtisadi-riyazi modellərin əsas növləri necə səciyyələndirilir və onların qurulmasının əsas mərhələləri hansılardır?
10. Amilli təhlilin əsas vəzifələri nədən ibarətdir və onun əsas metodlarının qısa xarakteristikası necədir?
11. Amilli təhlilin indeks metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir, onun üstünlükləri və nöqsanları hansılardır və bu metodda amillərin təsirinin hesablanmasının hansı alqoritmləri tətbiq edilir?
12. Zəncirvari yerdəyişmə metodunun mahiyyəti, onun üstünlükləri və çatışmamazlığı nədən ibarətdir və bu metodda amillərin təsirinin hesablanmasının hansı alqoritmləri tətbiq edilir?
13. Amilli təhlilin inteqral metodunun mahiyyəti, onun üstünlükləri və çatışmamazlığı nədən ibarətdir və bu metodda amillərin təsirinin hesablanmasının hansı alqoritm tətbiq edilir?
14. Amillərin təcrid edilmiş təsirinin aydınlaşdırılması metodunun mahiyyəti, onun üstünlükləri və nöqsanları nədən ibarətdir və bu metodda amillərin təsirinin hesablanmasının hansı alqoritm tətbiq edilir?

İ İ S S Ə

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN KOMPLEKS İDARƏETMƏ TƏHLİLİ METODİKASI

IV FƏSİL

MARKETİNQ SİSTEMİNDƏ İQTİSADI TƏHLİL

4.1. Marketing fəaliyyətinin sistemli təhlili anlayışı, onun məqsədi və vəzifələri

Marketing fəaliyyəti təşkilatın mənfəət və rəqabət üstünlüklərini əldə etmək məqsədilə istehlakçının tələbatlarının öyrənilməsinə və bu tələbatların ödənilməsinə, özünün imkanlarını bazardakı vəziyyətlə uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətdir. Marketing fəaliyyətinin bütün istiqamətlər üzrə səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə aparılan marketing tədqiqatlarının keyfiyyətindən asılıdır.

Marketing tədqiqatı yaranmış bazar vəziyyətinin öyrənilməsinə və qiymətləndirilməsini əhatə edir, bu prosesdə təşkilatın ətraf aləmə dair informasiya bazası formalaşır ki, onlar işlənir, təhlil edilir və ümumiləşdirilir ki, bu da marketing sistemində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir.

İqtisadi təhlil elm kimi hadisələrin (halların) tədqiqi və dərk edilməsi prosesidir, bu proses onların (hadisələrin, halların) qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı asılılığının öyrənilməsinə əsaslanır.

“Marketing tədqiqatları” və “iqtisadi təhlil” anlayışlarının təriflərinə uyğun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, marketing fəaliyyəti öz mahiyyəti etibarilə bazarın öyrənilməsinin analitik üsullarına əsaslanır və təhlil fəaliyyət növü kimi marketingin bazar mexanizmi fəaliyyətinin meyllərini və qanunauyğunluqlarını aydınlaşdıran ayrılmaz hissəsidir. Bu zaman iqtisadi təhlil sistemində yeni istiqamət-marketing fəaliyyətinin təhlili, yaxud marketing təhlili yaranır.

Marketing təhlili tədqiqat prosesi kimi təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi yaxud fəaliyyət göstərməsini planlaşdırdığı bazar mühitinin öyrənilməsinə yönəldilmiş xüsusi biliklər sistemidir. Marketing təhlilinin bütövlükdə, habelə müxtəlif səviyyələrdə və mərhələlərdə məzmunu marketing tədqiqatlarının məqsədlərilə və onların aparılması prosesində yerinə yetirilən vəzifələrlə (həll edilən məsələlərlə) müəyyən edilir.

Marketing fəaliyyətinin təhlilinin əsas məqsədi bazarın vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyi şəraitində elmi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün informasiyanın toplanmasından, sistemləşdirilməsindən və ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Təşkilatın xüsusi məqsədləri marketing strategiyası və taktikasının formalaşması şəraitində onun konkret tələbatları ilə müəyyən edilir.

Fikirmizcə, təşkilatın marketing tədqiqatı prosesində təhlilin kompleks obyektləri, əvvəla, real bazar prosesləri, o cümlədən istehlakçılar və rəqiblər, ikincisi isə, təşkilatın konkret məhsul növləri istehsalı üzrə iqtisadi və istehsal imkanlarıdır.

Həmin obyektlərin qarşılıqlı əlaqəli öyrənilməsi bazar vəziyyətini və təşkilatın imkanlarını nəzərə alaraq optimal çeşid proqramını formalaşdırmaq imkanı yaradır ki, bu da konkret təşkilat nöqtəyindən nəzərdən marketing təhlilinin ən əhəmiyyətli prioritet (əsas) məqsədlərindən biridir. Həmin məqsədə nail olunması məhsulu bazarda nəzərdə tutulmuş həcmdə səmərəli realizə etmək, təşkilatın rəqabət qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini, davamlılığını yüksəltmək və ümumiyyətlə “yaşamasını” təmin etmək imkanı yaradır.

Bu məqsədə nail olunması üçün aşağıdakı əsas vəzifələri həll etmək tələb olunur:

- 1) ümumiyyətlə bazarın tutumunu və konkret təşkilatın bazar payını qiymətləndirmək;
- 2) cari bazar tələbini müəyyən etmək, tələbin elastikliyini təhlil etmək;
- 3) qiymət siyasətini və çeşid portfelinin formalaşmasını təhlil etmək;
- 4) məhsulun rəqabət qabiliyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək.

Yuxarıda göstərilən, habelə marketing tədqiqatlarının konkretləşdirilməsi prosesində qarşıya qoyula bilən digər vəzifələrin həll edilməsi geniş miqyasda təhlilin metodlarından və üsullarından istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Marketing fəaliyyətinin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində təhlilin hansı səmərəli metodunun tətbiq edilə bilməsini müəyyən etmək vacibdir.

4.2. Marketing sistemində aparılan təhlilin əsas metodları və növləri

Marketing tədqiqatları prosesində təhlilin həm ənənəvi, həm də spesifik metodlarının və üsullarının geniş dairəsindən istifadə edilir. Marketing fəaliyyətinin təhlil edilməsinin ən çox istifadə olunan metodlarını səciyyələndirək.

1. İqtisadi təhlilin ənənəvi metodları:

- *analitik göstəricilər sistemi;*
- *amillər üzrə modelləşdirmə;*
- *müqayisə, qruplaşdırma metodları və d.*

Bu metodların məzmunu və tətbiqi sahəsi “Təsərrüfat subyektlərində iqtisadi təhlilin təşkilinin nəzəri əsasları” adlanan I hissədə nəzərdən keçirilmişdir.

2. İqtisadi-riyazi metodlar təhlil edilən göstəricilər arasında bazar mühiti üçün səciyyəvi olan təsadüfi, stoxastik əlaqələr olduğu hallarda tətbiq edilir. Marketing tədqiqatları aparılan zaman ən çox yayılmış metodlar aşağıdakılardır:

- *çoxölcüli metodlar* (ilk növbədə klaster təhlil). Onlar marketing nəticələrinin əsaslandırılması məsələsini həll edirlər: böyük miqdarda qarşılıqlı əlaqəli dəyişənlər olduqda onların ən mühümləri seçilir, məsələn, məhsul satışının həcmi onun qiymətindən, rəqabət qabiliyyətindən, reklam xərclərindən və s., asılı olaraq müəyyən edilir;

- *korrelyasiya və regressiya metodları*. Onlardan marketing fəaliyyətini təsvir edən dəyişənlər qrupları arasında qarşılıqlı əlaqələr

qurulması üçün istifadə edilir, məsələn, reklam xərclərinin həcmi 10% azaltsaq, satışın həcmi necə dəyişər;

- *statistik metodları*. Onlar kütləvi, təkrar olunan halların öyrənilməsi üçün əsas vasitədir və bazarın davranış tərzinin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilir;

- *qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsi metodları* (oyunlar nəzəriyyəsi, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi, stoxastik proqramlaşdırma). Marketing fəaliyyətində belə nəzəriyyələr bazarın vəziyyətinin dəyişilməsinə istehlakçıların davranışı öyrəniləndə tətbiq edilir və bu zaman tədqiq edilən hallar təsadüfi xarakter daşıyır, məsələn, bazarda payın proqnozlaşdırılması, ticarət markasından asılılıq dərəcəsinin araşdırılması;

- *variasiyalı təhlil* (yaxud imitasiya metodları). Bu metodlar o halda tətbiq edilir ki, marketing vəziyyətinə təsir edən amilləri (məsələn, reklam elanının rəngi, qablaşdırmanın növü) analitik proseduraların köməyi ilə müəyyən etmək mümkün deyil.

- *xətti və qeyri-xətti proqramlaşdırma metodları*. Onlar çoxsaylı qarşılıqlı əlaqəli dəyişənləri müəyyən etmək və optimal həll yolunu tapmaq üçün tətbiq edilir, məsələn, malın istehlakçıya çatdırılması üzrə malların hərəkətinin mümkün variantlarından maksimal mənfəəti təmin edən variantı seçmək.

3. Evristik metodlar, yaxud ekspert qiymətləndirmə metodu – yaranmış müxtəlif bazar vəziyyəti ilə əlaqədar marketing məsələlərinin mütəxəssislərin intuisiyası, təcrübəsi əsasında həlli metodudur. Onlar elə vəziyyətlərin kəmiyyətə ölçülməsi üçün tətbiq edilir ki, onlar üçün digər ölçülmə üsulu mövcud deyil, məsələn, məqsədlərin mühümlüyünü, ayrı-ayrı metodların üstünlüyünü qiymətləndirən zaman və s. evristik metodlara aşağıdakılar aiddir:

- *“Delfi” metodu*. O, ən çox tanınmış və səmərəli metoddur. Onun mahiyyəti rəylərin anonimliyi saxlanmaqla və ekspertlərin öz aralarında bilavasitə əlaqə yaratmasına yol verilməməklə bir neçə mərhələdə ekspert sorğuları keçirilməsindən ibarətdir.

- *İdeyaların kollektiv generasiyası metodu* (yaxud “beyin həmləsi” metodu). O, ekspertlərin fəal yaradıcılıq prosesinə cəlb edilməsinə

əsaslanmışdır. Məsələ ideyaların ümumi sırasında orijinal ideyaların təmərküzləşməsinin yüksəldilməsi yolu ilə həll edilir.

- *fəlakətlər nəzəriyyəsi*. O, sistemin qeyri-sabitliyinin (davamsızlığının) öyrənilməsinin və proqnozlaşdırılmasının yaxınlaşan fəlakətlərin əlamətlərinin aşkar edilməsinin və s. analitik proqramıdır.

4. **Çoxölçülü (matrisa) metodlar** – təşkilatın bazarda mövqeyini səciyyələndirmək, yaranmış bazar vəziyyətinin və öz imkanlarının kombinasiyasını əks etdirmək imkanı yaradan çoxölçülü matrisaların, davranış modellərinin qurulması və təhlili əsasında vəziyyətlərin modelləşdirilməsidir.

Onlardan ən çox tanınmışları və geniş tətbiq edilənləri aşağıdakılardır:

- *SWOT-təhlil*. O, təşkilatın bütün güclü (S) və zəif (W) tərəflərinin müəyyən edilməsinə, habelə bazar imkanlarının (O) və potensial təhlükələrin (T) öyrənilməsinə yönəlmişdir. Aparılmış təhlil əsasında təşkilatın ümumiyyətlə və (və ya) ayrı-ayrı məhsul növlərinin rəqabət qabiliyyətinə qiymət verilir və bazar strategiyası formalaşdırılır;

- *“Mak-Kinsi” matrisası* (“biznes ekranı”). Bu metoddan bazarın iki istiqamət üzrə: konkret təşkilat üçün sahənin cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi və həmin təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə təhlil edilməsi zamanı istifadə edilir;

- *BKQ matrisası* (BKQ-Boston konsaltinq qrupu). O, iki əsas meyar: bazarın hissəsi və inkişafı üzərində qurulur. Təşkilat işlənilmiş matrisanın təhlili əsasında məhsul buraxılışının balanslaşdırılmış (tarazlaşdırılmış) proqramını tərtib edir. Bu matrisa bir çox marketoloqlar tərəfindən nümunə kimi qəbul edilmişdir.

Təhlilin dəqiq alqoritminin olmaması və təhlil edilən informasiyanın birmənalı şərh edilməməsinin mümkünlüyü matrisa metodlarının ciddi çatışmamazlığıdır, bu isə, həmin metodlar əsasında qəbul edilən idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması səviyyəsini aşağı salır.

Təhlilin bu və ya digər metodunun tətbiq edilməsinin səmərəliliyi təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi konkret bazar məkanından asılıdır və yalnız bazarın tədqiq edilməsi üzrə ümumi tədbirlər sistemində müəyyən edilə bilər.

Ümumiyyətlə marketinq fəaliyyətinin təhlili zamanı strateji və operativ təhlildən geniş istifadə edilir.

Marketinq sistemində **strateji təhlil** – təşkilatın uzunmüddətli perspektivə bazarda mövqeyinin tədqiqatı və proqnozlaşdırılmasıdır.

Operativ (taktiki) təhlil – bazarın vəziyyətini nəzərə almaqla təşkilatın cari imkanlarının fəal öyrənilməsi prosesidir, yəni, qısamüddətli dövrdə bazarda təşkilatın davranış taktikasının müəyyən edilməsidir.

Operativ təhlilin nəticələri bazarın tələblərinə daha tam uyğun olacaq, kifayət qədər mənfəət əldə edilməsinə və sabit olaraq pul vəsaitlərinin daxil olmasına kömək edəcək, habelə rəqabət üstünlüyünü təmin edəcək optimal çeşid proqramı işləyib hazırlamaq imkanı yaradacaqdır.

Konkret təşkilat çərçivəsində məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalının və realizə edilməsinin optimal proqramının formalaşdırılması (tərtib edilməsi) üçün təhlilə yanaşma variantları işlənib hazırlanır, çünki marketinq üzrə ədəbiyyatda tövsiyə edilən nəzəri istiqamətlərin dairəsi olduqca genişdir (bazarın tutumunun qiymətləndirilməsi, bazar payının (hissəsinin), istehlakçı tələbinin təhlili, qiymət siyasətinin öyrənilməsi, məhsulun yaşama (həyat) dövrünün (silsiləsinin) qiymətləndirilməsi, rəqabət qabiliyyətinin təhlili və s.). Daha sonra məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalının və realizə edilməsinin optimal çeşid proqramının formalaşması (tərtib edilməsi) zərurətilə əlaqədar daha çox istifadə edilən istiqamətlərini nəzərdən keçirəcəyik.

4.3. Bazarın tutumunun və təşkilatın bazar payının təhlili və qiymətləndirilməsi

Bazarın tutumu orada müəyyən vaxt dövrü ərzində konkret məhsul növünün satışının natural və ya dəyər ifadəsində məcmu həcmilə müəyyən edilir. Bu göstərici konkret bazarda real işləmək imkanını səciyyələndirir. Bazarın potensial tutumunun hesablanması üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilə bilər.

1. Potensial istehlakçılar dairəsinin müəyyən edilməsi yolları:

- ən əhəmiyyətli topdan satış istehlakçılarının həmin məhsula tələbatının təhlili;
- ən tipik (nümunəvi) regionda satışın ilkin həcmnin modelləşdirilməsi və nəticələrin bütün bazara şamil edilməsi yolu ilə müəyyən edilməsi.

2. Trendlərin təhlili – bir neçə dövr ərzində məhsulun realizə edilməsinin dinamikasının və strukturunun öyrənilməsi və keçmiş dövr üzrə meyllərin gələcək dövrlərə şamil edilməsi.

3. Bazarın tutumunun dinamikasına təsir edən amillərin (tələbin genişlənməsinin, rəqabət qabiliyyətinin, inflyasiyanın və s.) aşkar edilməsi və təhlili.

Bazarın tutumunun daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün hesablama bir neçə metodun tətbiqi ilə həyata keçirilir və alınmış nəticələr tutuşdurulur. Əgər qiymətlərin fərqlənməsi 10-12%-dən az olarsa, onda hesab edilir ki, hesablama düzgün aparılmışdır və bazarın təhlilinin digər elementlərinə keçmək olar. Əgər fərqlənmə 15%-dən yüksək olarsa, onda hesablama metodologiyasını dəqiqləşdirmək lazımdır. Konkret təşkilat mövqeyindən (nöqtəyi-nəzərindən) marketing fəaliyyətini təhlil edən zaman bazar payı (d_p) daha böyük maraq yaradır. Bu göstərici təşkilatın həm maliyyə-təsərrüfat, həm də marketing fəaliyyətinin nəticələrini kifayət qədər mötəbər əks etdirir. O, konkret məhsul növü və ya çeşid qrupu üzrə satışının həcmnin (V_i) həmin məhsul bazasının potensial tutumuna (V_{potens}) nisbəti kimi hesablanır

$$d_p = \frac{V_i}{V_{potens}}. \quad (4.1.)$$

Göstəricinin müsbət dinamikası təşkilatın bazarda mövqeyinin möhkəmləndirilməsini və onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini sübut edir.

Bu göstərici çeşid proqramının formalaşması zamanı, konkret olaraq – təşkilatın bazar siyasətinə və bazarın tələbatına əsaslanaraq müəyyən məhsul növü üzrə satışının həcmnin artmasının (yaxud azalmasının) mümkünlüyü və zəruriliyi barədə məsələnin həlli zamanı ən mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Təşkilatın marketing imkanlarının qiymətləndirilməsi üzrə zəruri tədqiqatların aparılması, bir qayda olaraq, portfel təhlili (portfolio-analiz) üsullarına əsaslanır.

Portfel təhlili – o tədqiqat və vasitədir ki, onun köməyilə təşkilat vəsaitlərini ən mənfəətli və perspektivli məhsul istehsalına qoymaq və az rentabelli və ya rentabelli olmayan məhsulun buraxılışını azaltmaq yaxud dayandırmaq məqsədilə özünün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirir.

Tədqiqat BKQ matrisasının köməyilə aparılır, o, təşkilatın bazarda payında hansı məhsulun aparıcı vəziyyət tutmasını və satışın dinamikasının necə olmasını müəyyən etməyə imkan yaradır. Matrisa iki göstəricinin:

- 1) satışın həcmnin artımının onların fiziki həcmnin indeksi kimi hesablanan templəri;
- 2) təşkilatın konkret məhsul növü üzrə tutduğu nisbi bazar payının ((4.1) düsturuna baxın) hesablanması əsasında qurulur.

Matrisa çərçivəsində məhsulun dörd mövqeyini seçirlər: “ulduzlar”, “sağmal inəklər”, “vəhşi pişiklər” (“dəcəl uşaqlar”) və “uğursuz” (“it”).¹ Hər tip üçün müvafiq əmtəə strategiyası təklif edilir.

¹ Marketing üzrə ədəbiyyatda eyni tip məhsulların digər adlarına rast gəlinir[29].

“Ulduzlar” lider vəziyyəti tuturlar (bazarda payı yüksəkdir). Onlar əhəmiyyətli dərəcədə mənfəət gətirir, lakin eyni zamanda bazar payının davam edən artımının və ya saxlanılmasının, maliyyələşdirilməsi üçün böyük həcmdə vəsaitlər, habelə həmin vəsaitlər üzərində ciddi nəzarət tələb edir.

Bazarın inkişafı templəri zəiflədikcə “ulduzlar” “sağmal inəklərə” çevrilirlər və onlar nisbətən sabit yaxud azalan bazarda (yavaş, zəif artım) lider vəziyyəti tuturlar.

Hər-hansı əlavə xərc tələb olunmadan satışın nisbətən sabit olması sayəsində həmin məl onun bazardakı payının saxlanması üçün tələb olunan vəsaitlərdən artıq mənfəət gətirir.

“Vəhşi pişik” bazara zəif təsir edir (bazarda payı azdır). Bir qayda olaraq, o, alıcıların zəif dəstəyi və aydın olmayan rəqabət üstünlüyü ilə səciyyələnilir. Bazarda rəqiblər aparıcı vəziyyət tuturlar.

Bu halda marketinq strategiyası – həmin bazarda firmanın söylərinin intensivləşdirilməsi yaxud oradan getməkdir.

“Uğursuz” – satış həcmi məhdud olan məhsuldur, çünki o, bir çox göstəricilər üzrə rəqiblərdən geri qalır. Bu halda bazarda strategiya – belə məhsul istehsalının ləğv edilməsidir.

BKQ matrisasının xarici ölkələrdə tətbiq edilməsi təcrübəsi göstərir ki, o, təşkilatın çeşid portfelinin formalaşması üçün olduqca faydalıdır. BKQ matrisasından təcrübədə istifadə edilməsi qaydasını şərti misal əsasında nəzərdən keçirək. 4.1. cədvəlində verilmiş məlumatlar əsasında BKQ matrisası qurulması üçün zəruri göstəriciləri hesablayaq:

- 1) hər məhsul növü üzrə satışın artması (azalması) tempi;
- 2) bazarda hər məhsul növü üzrə liderlik əmsalı (Θ_{lid}), (konkret məhsul növü üzrə təşkilatın bazar payının ən güclü rəqibin bazar payına nisbəti);
- 3) satışın ümumi həcmində ayrı-ayrı növ məhsulun payı.

X təşkilatında buraxılan konkret məhsul növləri üzrə bazar vəziyyətinin xarakteristikası

Məhsulun növü	X təşkilatı üzrə məhsul satışının həcmi, müqayisəli qiymətlərlə, min man.		2016-cı ildə bazarın tutumu, min man.	2016-cı ildə rəqibin satışının həcmi, min man.	2016-cı ildə bazar payı, %	
	2015-cı il	2016-cı il			X təşkilatının	Ən güclü rəqibin
A	5800	5000	14706	2500	34	17
B	1180	1298	3933	826	33	21
C	180	260	5200	364	5	7
Ç	3700	4810	43727	3935	11	9
D	560	896	5973	597	15	10
E	120	200	20000	1400	1	7
Ə	1160	696	1740	313	40	18
F	1960	1372	8575	1372	16	16
G	1800	800	40000	8000	2	2

Hesablamaların nəticələri 4.2 cədvəlində təqdim edilmişdir.

BKQ matrisası qurulması üçün ilkin informasiya

Məhsulun növü	Məhsul satışının həcmiminin artması (azalması) tempi, %	Ə _{lid}	Satışın ümumi həcmində məhsulların payı, %
A	86,2	2,0	32,6
B	110,0	1,6	8,5
C	144,4	0,7	1,7
Ç	130,0	1,2	31,4
D	160,0	1,5	5,8
E	166,7	0,1	1,3
Ə	60,0	2,2	4,5
F	70,0	1,0	8,9
G	44,4	1,0	5,2

Matrisanın qurulması üçün əlavə olaraq aşağıdakıları hesablamaq lazımdır:

1) satış həcminin artımının orta tempi

$$T_{or} = \frac{86,2 + 110,0 + 144,4 + 130,0 + 160,0 + 166,7 + 60,0 + 70,0 + 44,4}{9} = \frac{971,7}{9} = 107,97 \approx 108\%.$$

Həmin göstəricinin daha dəqiq hesablanması üçün orta çəkili hesablama düsturundan istifadə edilə bilər

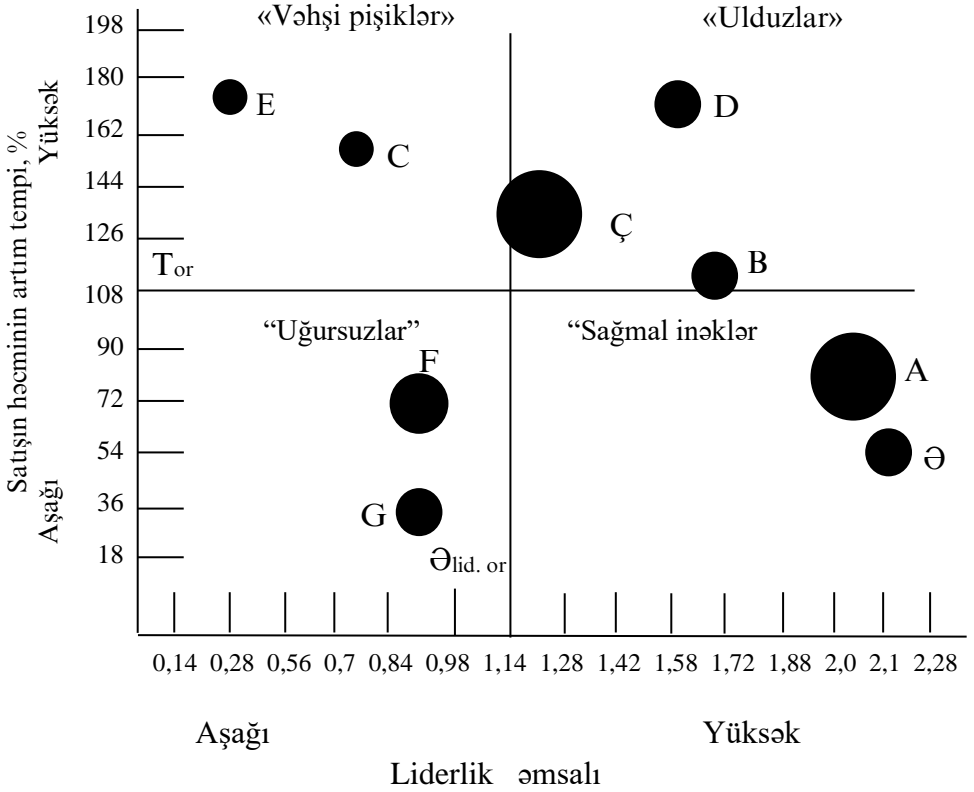
$$T_{or} = \frac{\sum T_i \times d_i}{\sum d_i}, \quad (4.2)$$

burada T_i konkret məhsul növü üzrə satışın həcmində artması (azalması) tempidir; d_i satışın ümumi həcmində konkret məhsul növünün payını göstərir;

2) bütün məhsul növləri üzrə bazarda orta liderlik əmsalı

$$\Theta_{lid.or} = \frac{2,0 + 1,6 + 0,7 + 1,2 + 1,5 + 0,1 + 2,2 + 1,0 + 1,0}{9} = 1,44;$$

3) matrisada dairənin diametri-satışın ümumi həcmində ayrı-ayrı növ məhsulun payı ilə müəyyən edilir. BKQ matrisası 4.1 sxemində təqdim edilmişdir.

Sxem 4.1. BKG matrisası.

Məhsulun bazarda mövqeyini təyin edən zaman onun həyat (yaşayış) silsiləsinin (dövrünün) hansı mərhələsində (niyyət, tətbiq edilmə, yetkinlik, tənəzzül) olmasını nəzərə almaq və çeşid portfelinin formalaşmasının aşağıdakı prinsiplərinə istiqamətlənmək lazımdır:

- 1) “ulduzları” qorumaq və möhkəmləndirmək lazımdır;
- 2) “uğursuzları” mümkün qədər aradan çıxartmaq lazımdır;
- 3) “sağmal inəklər” üçün – istehsal həcmində inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə satış həcmində dinamikasının dərin təhlili tələb edilir;

4) “vəhşi pişikləri” xüsusilə öyrənmək lazımdır ki, onların “ulduzlara” çevrilə bilməsi ya çevrilə bilməməsi müəyyən edilsin;

5) “vəhşi pişiklər”, “ulduzlar” və “sağlam inəklər” məhsullarının kombinasiyası təşkilatın fəaliyyətinin ən yaxşı nəticələrini - orta rentabelliğini, yaxşı satış (satılma) qabiliyyətini və satışın uzunmüddətli artımını təmin edir;

6) “vəhşi pişiklər” və “ulduzlar” kombinasiyası qeyri-sabit rentabelliyyətə və aşağı satış (satılma) qabiliyyətinə gətirib çıxarır;

7) “sağlam inək” və “uğursuzlar” kombinasiyası – satışın tənəzzülü və rentabelliğinin azalmasıdır.

Bazarın təhlilinin bu mərhələsində çeşid proqramının formalaşması baxımından ona A; B; Ç və D məhsul növlərini daxil etmək məsləhətdir, C, E və Ə məhsul növləri üzrə isə onların bazar imkanları əlavə təhlil edildikdən sonra qərar qəbul etmək lazımdır.

Nəzərdən keçirilən analitik üsulun əsas çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, təşkilatın bazarda mövqeyi yalnız iki meyar üzrə qiymətləndirilir. Digər amillər (qiymət, rəqabət səviyyəsi və s.) nəzərə alınmır.

4.4. Qiymət siyasətinin formalaşdırılmasının təhlili

Marketinq təhlili prosesində satışın optimal çeşid (assortiment) siyasətinin formalaşması təşkilatın qiymət siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Qiymət siyasəti – təşkilatın bazarda fəaliyyətinin məqsədlərinə və şərtlərinə uyğun olaraq, məhsulların qiymətlərinin müəyyən edilməsi və tənzimlənməsi prosesidir.

Qiymətlərin formalaşması prosesi “Qiymətlər və bazarın konyunkturasi” kursunda dərinlən öyrənilir, bu zaman marketinq təhlili sisteminə məhz qiymət siyasəti ən əhəmiyyətli amildir. Təhlil prosesində qiymətoyma mexanizmi tədqiq edilir, o, təşkilatın bazarda konkret məqsədləri (mənfəətin maksimuma çatdırılması, satış bazarlarının genişləndirilməsi, satışın həcmünün artırılması və s.) nöqtəyindən tələb və təklifin dəyişilməsi ilə əlaqədar məhsulların qiymətlərinin diapazonunu formalaşdırır və onların dəyişilməsi hədlərini müəyyən edir.

Marketing təhlili üsullarından biri təşkilatın və ən əhəmiyyətli rəqiblərin məhsullarının qiymət səviyyəsi, habelə onların bazarda (sahədə, regionda və s.) orta qiymətlərlə müqayisəli təhlilidir. Bazarın tutumunun və təşkilatın konkret məhsul növü üzrə payının 4.3-cü cədvəldə aparılmış təhlilinin məlumatlarına əsasən çeşid proqramına məhsulun A, B, Ç və D növlərini daxil etmək tövsiyə olunur.

Yuxarıda adları çəkilən məmulatlar üzrə qiymət siyasətini təhlil edək (cədvəl 4.3).

Cədvəl 4.3

Məhsulların qiymətinin səviyyəsinin müqayisəli təhlili

Məhsulun növü	Təhlil edilən müəssisə		Ən güclü rəqib müəssisələrdə						Orta çəkili qiymət
	qiyməti, min man.	miqdarı pəpə	1		2		3		
			qiyməti, min man.	miqdarı, pəpə	qiyməti, min man.	miqdarı, pəpə	qiyməti, min man.	miqdarı, pəpə	
A	10	5000	12	2400	15	2000	9	2100	11,10
B	20	1298	21	800	21	780	23	750	21,06
Ç	5	4810	4	4010	7	2500	6	3100	5,28
D	30	896	29	600	29	570	30	530	29,55

Verilən məlumatlar qiymət siyasətinin imkanlarına əsaslanaraq məhsulun nəzərdə tutulan satış qiymətləri haqqında aşağıdakı ilkin nəticəyə gəlmək üçün əsas verir:

- a) rəqiblərin satış bazarından sıxışdırılıb çıxardılması (A məmulatı);
- b) maksimum mənfəət alınması (D məmulatı);
- s) kifayət səviyyədə mənfəət norması olmaqla bazarda sabit vəziyyətin saxlanması (B və Ç məmulatları) və s.

Qiymət siyasətinin, habelə məhsul satışı həcmiinn formalaşdırılması prosesində məhsulun həyat (yaşama) silsiləsinin (dövrünün) mərhələsini nəzərə almaq lazımdır.

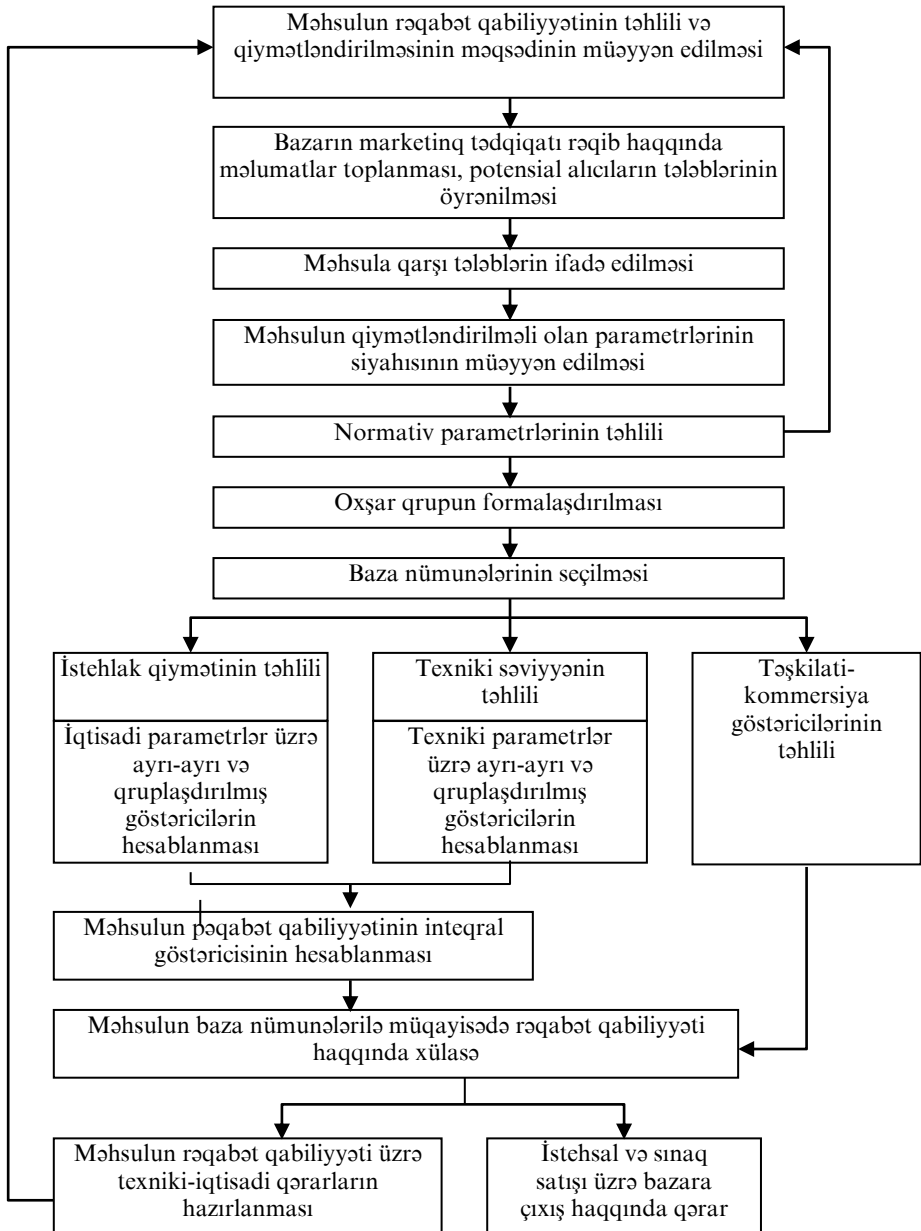
4.5. Təşkilatın və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Malın rəqabət qabiliyyəti əksər halda həmin malı rəqib maldan həm konkret tələbatın ödənilməsi dərəcəsi üzrə, həm də onun ödənilməsinə çəkilən xərclər üzrə fərqləndirən xarakteristikaların, habelə onların satışı və istehlakı ilə əlaqədar xidmətlərin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun rəqabət qabiliyyəti müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirən göstəricilər sistemində mərkəzi yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq istehsalçı öz işinin maksimum səmərəliliyinə nail olmaq məqsədilə buraxdığı məhsulun rəqabət qabiliyyətini idarə etməlidir. Həmin göstəricinin idarə edilməsi mexanizminin elementlərindən biri məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhlilinin aparılması və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsidir.

Rəqabət qabiliyyətinin təhlili məhsulun həyat (yaşama) silsiləsinin (dövrünün) bütün mərhələlərində fasiləsiz və sistemlik aparılmalıdır. Belə yanaşma sahibkara onun buraxdığı məhsulun rəqabət qabiliyyətinin nə vaxt aşağı düşməyə başlaması anını müəyyən etmək və mal çeşidinin optimal dəyişilmələri, yeni bazarlar axtarılması zərurəti, yeni və təkmilləşdirilmiş məmulatların işlənilib hazırlanması və istehsalı, istehsal güclərinin genişləndirilməsi və yaradılması və s. haqqında vaxtli-vaxtında qərar qəbul etmək imkanı yaradır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi sxem üzrə (sxem 4.2) aparıla bilər. Bu sxemdə həmin proseduranın ən əhəmiyyətli mərhələləri qeyd edilmişdir.

Sxem 4.2. *Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin nümunəvi sxemi*

Belə yanaşma əsasında rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi təhlil edilən və rəqabət aparən malların parametrlərinin¹ alıcıların tələblərlə müəyyən edilmiş səviyyə ilə müqayisə edilməsini və alınmış nəticələrin tutuşdurulmasını nəzərdə tutur.

Birinci mərhələdə *təhlilin və rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin məqsədləri* müəyyən edilməlidir, çünki onlar məhsulun həyat (yaşama) silsiləsinin (dövrünün) hər mərhələsində ilkin informasiyanın məzmununu və həcmi (işlənilib hazırlanma, istehsal, satış, istismar yaxud istehlak) müəyyən edir. Belə ki, əgər bu malın oxşar mallar sırasında bugünkü vəziyyətini müəyyən etmək tələb olunarsa, onların ən əsas parametrlər üzrə müqayisə edilməsi kifayətdir. Əgər məhsulun konkret bazarda satışı perspektivlərini qiymətləndirmək lazımdırsa, belə təhlil üçün həmin bazara hələ yenicə çıxmağa başlayan mallar, satışın dinamikası, müvafiq qanunvericilikdə gözlənilən dəyişilmələr və s. haqqında məlumatları əhatə edən informasiyadan istifadə etmək lazımdır.

Lakin məhsulun rəqabət qabiliyyətinin təhlilinin məqsədlərindən asılı olmayaraq təhlil üçün əsas şərt bazar şəraitinin öyrənilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq *bazarın marketing tədqiqatlarının* (rəqiblər haqqında məlumat toplanması, alıcılar və onların tələbləri barədə informasiyanın öyrənilməsi və s.) müntəzəm aparılmasını rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin çox mühüm mərhələsi hesab etmək olar. Belə tədqiqatın ən əsas vəzifəsi – bazarın müəyyən seqmentində tələbin formalaşmasına təsir edən amillər qrupunun seçilib ayrılması və təhlilidir. Təhlilin məqsədi məhsul üçün ən əlverişli seqmentin seçilməsindən, malın tələb olunan texniki-iqtisadi göstəricilərinin, onun bazar potensialının (bazarın mümkün olan tutumunun) müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bazarın marketing tədqiqatları əsasında *məmulata tələblər ifadə edilir*. Bu zaman nəzərə alınan əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- məhsulun texniki səviyyəsi;
- beynəlxalq standartlar, idxal edən ölkənin qanunvericiliyi və istehlakçının spesifik tələbləri;

¹ Parametrlər məmulatın xassələrini kəmiyyətcə səciyyələndirir.

- istismar və ya istehlak zamanı məhsulun keyfiyyətinin səviyyəsinə tələbləri ehtiva edən normativ-texniki sənədlər;
- məhsulun əldə edilməsinə və istismarına istehlakçının xərclərinin (gömrük rüsumlarının ödənilməsi xərclərinin, vergilərin, daşınma, təmir və s. xərclərinin) səviyyəsi.

Məhsula qarşı ifadə edilmiş tələblər *onun qiymətləndirilməli olan parametrlərinin siyahısının müəyyən edilməsi üçün* bazadır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun rəqabət qabiliyyəti onun yalnız konkret istehlakçı üçün maraqlı olan xassələrlə müəyyən edilir. Beləliklə, malın istehlakçı maraqları çərçivəsindən kənara çıxan bütün xassələri, bütün parametrləri rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilməsi üçün zəruri olmadığından nəzərdən keçirilməməlidir. Bununla əlaqədar normaların, standartların, qaydaların, istehlakçıların konkret tələblərinin həddinin ötür keçilməsi (əgər bu həddi keçmə, daha da yüksəlmə bir neçə vaxtdan sonra tətbiq ediləcək dövləti və digər tələblərin qabaqcadan nəzərə alınması nəticəsində yaranmamışdırsa) malın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə kömək etmir. O, istehlakçı nöqtəyi-nəzərindən nəinki faydasızdır, hətta, məsələn, əgər məhsulun qiymətinin artmasına şərait yaradarsa, onun rəqabət qabiliyyətini aşağı sala bilər.

Malın rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və müqayisə edilməsi üçün zəruri olan parametrlər dəstəsinin müəyyən edilməsi ona əsaslanır ki, əsas parametrlərin bir hissəsi məhsulun istehlak xassələrini (texniki parametrləri), digər hissəsi isə – iqtisadi xassələrini (dəyəri) səciyyələndirir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı *normativ parametrlərinə*, yəni həmin məhsulun satışı nəzərdə tutulan bazarın yerləşdiyi ölkələrin qanunvericilik aktlarına, beynəlxalq standartlara, (təhlükəsizlik, ekologiya və s. göstəriciləri üzrə məhdudiyətlər də daxil olmaqla), texniki rəqlamentlərə (qaydalara), standartlara, texniki şərtlərə və məhsula aid digər qüvvədə olan normativ sənədlərə uyğun olmalı parametrlərin təhlilinə əhəmiyyətli yer ayırmaq lazımdır. Bu parametrlərin dəyişilməsi beynəlxalq sazişlərin,

müqavilələrin, kontraktların pozulması ilə nəticələnə bilər və məhsul istehsalçısının (ixrac edənin) bazarda mövqeyinin itirilməsinə səbəb olar. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin normativ parametrlərinə və şərtlərinə patent təmizliyi, habelə ticarətdə qeyri-tarif məhdudiyətlər (kəmiyyət üzrə – embarqo, kvotalaşdırma, lisenziyalaşdırma; texniki - reqlamentlərin (qaydaların) və standartların tələbləri; malların qablaşdırılmasına və markalanmasına xüsusi tələblər; mal göndərənin məhsuluna və keyfiyyət sisteminə sertifikatların olması tələbləri) aiddir.

Təhlilin bu mərhələsində malın parametrlərinin onların (bu parametrlərin) səviyyəsini və hədlərini müəyyən edən məcburi reqlamentlərə (qaydalara), standartlara və normalara uyğunluğu müəyyən edilir. Əgər onlardan hətta biri qüvvədə olan normalarla və standartlarla təsdiq edilmiş məcburi səviyyəyə uyğun gəlməzsə, onda digər parametrlər üzrə müqayisənin nəticələrindən asılı olmayaraq, məhsul rəqabət qabiliyyətli hesab edilə bilməz. Bununla əlaqədar olaraq, ilk növbədə malın parametrlərinin konkret ölkənin bazarında qüvvədə olan standartlara və qanunvericilik aktlarına uyğunluğu təhlil edilməlidir və yalnız belə uyğunluq aşkar edildiyi halda məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi davam etdirilməlidir.

Məhsulun qiymətləndirilməli olan parametrlərinin siyahısının müəyyən edilməsi, habelə normativ parametrlərin təhlili zamanı:

- qüvvədə olan beynəlxalq (İSO, MEK və b) və regional standartlarını;
- xarici ölkələrin və ölkəmizin milli standartlarını;
- ixrac edən ölkənin və idxal edən ölkənin ölkəyə gətirilən məhsula qarşı tələbləri müəyyən edən qüvvədə olan qanunvericiliyini, normativ aktlarını, texniki reqlamentlərini (qaydalarını);
- göndərmə sənədlərini;
- həmin məhsulu istehsal edən firmaların kataloqlarını, prospektlərini və standartlarını;
- patent və konyunktura-iqtisadiyyat sənədlərini;
- məhsulun sertifikatlaşdırılmasının nəticələrini rəhbər tutmaq məqsəduyğundur.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinin düzgünlüyü və müvafiq olaraq, sonralar qəbul edilən qərarların əsaslı olması müqayisə bazasının seçilməsindən asılıdır. İstehsalçı müqayisə bazası kimi alıcıların tələbatını, rəqib malı, hipotetik (təxmini) nümunəni, analoqlar qrupunu və s. seçə bilər.

Alıcıların tələbatı nəzərə alınmaqla müqayisə bazası kimi nomenklatura seçilir və alıcıların tələbatının parametrlərinin ölçüsü, habelə həmin parametrlərin ümumi parametrlər dəstəsində xüsusi çəkisi (payı) müəyyən edilir.

Əgər alıcıların tələbatı haqqında geniş və dəqiq informasiya almaq çətindirsə, onda artıq tələb edilən mal nümunəsinin köməyiylə rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin dolaylı metodu tətbiq edilə bilər. Nümunə tələbatı modelləşdirilir və qiymətləndirilməli olan məhsulun ödəməli olduğu materiallaşdırılmış tələblər şəklində çıxış edir[32].

Bəzən müqayisə bazası kimi hipotetik nümunədən istifadə edirlər. O, məmulatlar qrupunun parametrlərinin orta qiymətini təmsil edir. Belə prosedura konkret analoji nümunə üzrə kifayət qədər informasiya olmadıqda tətbiq edilir. Əslində elə bir tələbatın təhlilindən söz gedir ki, o, mövcud olmaya da bilər, odur ki, bu halda qiymətləndirmə təxmini kimi nəzərdən keçirilir.

Əksər hallarda müqayisə bazası kimi analoqlar qrupu qəbul edilir. Onlar nümunənin və qiymətləndirilən məhsulun təsnifat parametrlərinin¹ uyğunlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən seçilir və onlardan satışın daha da genişləndirilməsi üçün ən yaxşı perspektivi olan məhsullar seçilir.

Nəzərdən keçirilən nümunəvi metodikaya uyğun olaraq məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin növbəti mərhələsi analoqlar, yəni bazarda satılan və müqayisə üçün istifadə edilən *analoji mallar qrupunun formalaşdırılmasıdır*. Analoqlar qrupuna daxil edilən bütün mallar aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir:

1) rəqib məhsul və qiymətləndirilən məhsul təyinatı və istismar şərtləri üzrə analoji (oxşar) olmalı və istehlakçıların bir qrupuna istiqamətlənməlidirlər;

¹ Təsnifat parametrləri məhsulun müəyyən təsnifat qrupuna aid olmasını səciyyələndirir.

2) rəqib mal rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məqsədlərinə cavab verməlidir;

3) rəqib malın qiymətləndirilmə anında bazarda mötəbərliyi və perspektivdə onun dəyişilməsi meylləri etibarlı informasiya ilə təsdiqlənməlidir.

Analoqlar qrupuna aşağıdakılar daxildir:

- *hazırlanan məhsul qiymətləndiriləndə* – qiymətləndirilən məhsulun buraxılması dövründə dünya bazarına daxil olması proqnozlaşdırılan perspektivli və eksperimental nümunələr, yaxud perspektiv tələbatı 100% ödəyən ideal istehlak modeli;

- *buraxılan məhsul qiymətləndiriləndə* – göstəricilərinin ölçüləri onlarda olan sənədlər və (və ya) sınaqlar nəticəsində müəyyən edilən, dünya bazarında satılan nümunələr (yaxud ideal istehlak modeli). Buraxılan məhsul qiymətləndirilən zaman analoq kimi istehsalı mənimsənilməmiş məhsulların reklam və eksperimental nümunələrindən istifadə etməyə icazə verilmir.

Qiymətləndirmənin növbəti mərhələsi – *baza nümunələrinin seçilməsidir*. Belə nümunələr kimi bütün analoqların seçilmiş qiymətləndirmə göstəricilərinin kəmiyyətləri üzrə ardıcıl surətdə cüt-cüt tutuşdurulması metodu əsasında analoqlar qrupundan ən yaxşılardan seçilib ayrılır. Bu zaman:

- əgər analoq qiymətləndirmə göstəricilərinin məcmusu üzrə digər analoqdan geri qalırsa, yəni ondan hətta bir göstərici üzrə geri qalarsa və heç bir digər göstərici üzrə ondan yüksək olmazsa baza nümunəsi kimi qəbul edilə bilməz və sonrakı tutuşdurmalarından çıxarılır;

- əgər iki analoqdan biri bəzi göstəricilər üzrə, ikincisi isə – digərləri üzrə daha yaxşıdırsa hər iki analoq qalanları ilə sonrakı tutuşdurma üçün qalır. Bu zaman analoqlarda bəzi göstəricilərin qiymətləri eyni ola bilər.

Cüt-cüt tutuşdurma nəticəsində qiymətləndirmə göstəricilərinin məcmusu üzrə qalanların heç birindən geri qalmayan analoqlar qalır. Onlar baza nümunələri rolunu oynayır.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin növbəti mərhələsi – *onun keyfiyyətinin, istehlak qiymətinin və təşkilat-kommersiya göstəricilərinin təhlilidir.*

Məhsulun keyfiyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün onun texniki mükəmməlliyini səciyyələndirən göstəricilərin (texniki göstəricilərin) aşağıdakı qruplarından istifadə edilir.

1. *Təyinat göstəriciləri* – məhsulun tətbiq sahəsini və onun yerinə yetirməli olduğu əsas funksiyaları səciyyələndirir.

2. *Mötəbərlik göstəriciləri* – məhsulun tələb olunan vaxt ərzində yaxud tələb olunan istehsal həcmi ərzində özünün istismar göstəricilərini saxlamaqla müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətini müəyyən edir.

3. *Erqonometriya göstəriciləri* – məhsulun istehlakçının “insan-məmulat-istifadə mühiti” sistemində təzahür edən gigiyenik, antropometrik, fiziki, psixofizioloji və psixoloji xassələrinə uyğunlaşma qabiliyyətini səciyyələndirir.

4. *Eстетik göstəricilər* – məhsulun estetik xassələrini: onun informasiya səlisliyini, formasının səmərəliliyini, dizaynının orijinallığını, kompozisiyasının bütövlüyünü və s. səciyyələndirir.

5. *Texnoloji göstəricilər* – məhsulun hazırlanması, təmiri və istismarı zamanı yüksək əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi üçün konstruktiv-texnoloji qərarların səmərəliliyini müəyyən edir (əmək tutumu, material tutumu və s.).

6. *Unifikasiya göstəriciləri* – məhsulda standart, unifikasiya edilmiş (vahid şəkllə salınmış) və orijinal tərkib hissələrindən istifadə edilməsi dərəcəsini, habelə digər məmulatlarla unifikasiyası səviyyəsini səciyyələndirir.

7. *Daşınılma mümkünlüyü (münasibliyi) göstəriciləri* – məhsulun daşınılmaya (öz hərəkətilə və ya konkret nəqliyyat vasitəsi növünə münasibətdə) uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyən edir.

8. *Patent-hüquq göstəriciləri* – məhsulun patent saflığını (onun yenilik dərəcəsini) və patent müdafiəsini (məhsulun Azərbaycanada müəlliflik şəhadətnamələrilə və ölkəmizin ixtiralarının ixrac edilməsi və ya onlara lisenziya satılması nəzərdə tutulan ölkələrdə müdafiəsi

dərəcəsinə) səciyyələndirir. Bu göstəricilər məhsulun rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Onlar mahiyyət etibarını ilə yalnız malın keyfiyyət göstəriciləri kimi deyil, həm də onun rəqabət qabiliyyətinin normativ göstəriciləri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

9. *Ekologiya göstəriciləri* – məhsulun istismarı yaxud istehlakı zamanı ətraf mühitə zərərli təsirlərin səviyyəsini səciyyələndirir.

10. *Təhlükəsizlik göstəriciləri* – məhsulun istismarı və ya istehlakı zamanı insanın (xidmət edən şəxsi heyətin) təhlükəsizliyini şərtləndirən xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Məhsulun spesifik xüsusiyyətlərindən və onun tətbiqi şəraitindən asılı olaraq istifadə edilən qiymətləndirmə göstəriciləri sistemi tamamlana yaxud azaldıla bilər. Bundan əlavə, həll edilən məsələnin xarakterindən asılı olaraq, adı çəkilən göstəricilərin bir hissəsindən qiymətləndirmə zamanı məhdudiyətlər kimi, məsələn, normativ parametrləri arasında istifadə edilə bilər.

Alıcı bazarda təklif edilən malları qiymətləndirərkən onların istehlak keyfiyyətləri ilə yanaşı, onları əldə etməklə və onlardan istifadə etməklə əlaqədar onun sərf edəcəyi xərclərin ölçüsünü, yəni istehlak qiymətini də nəzərə almaya bilməz. Alıcı malın istehlak xassələrinin və özünün xərclərinin optimal nisbətində nail olmağa çalışaraq o məhsulu seçir ki, onun əldə edilməsi nəticəsində xərc vahidinə maksimum fayda, səmərə əldə ediləcəkdir.

Beləliklə, *istehlak qiyməti* məhsulun bütün xidməti dövrü ərzində alıcının onun əldə edilməsinə və istismarına (və ya istehlakına) çəkdiyi tam xərcləri səciyyələndirir. Rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq olunan iqtisadi göstəricilərin (parametrlərin) nomenklaturası həmin xərclərin strukturu ilə səciyyələnir, sonuncu isə məhsulun xassələrilə, habelə əldə etmə və istifadə etmə şəraitilə müəyyən edilir.

İstehlak qiyməti ümumi şəkildə birdəfəlik və cari xərcləri əks etdirən aşağıdakı elementlərin məcmusudur:

- malın satış qiyməti;

- malın istifadə edilmə yerinə qədər daşınmasına və onun saxlanılmasına çəkilən xərclər;
- yerləşdirmə, quraşdırma, işləmə qabiliyyətli vəziyyətə gətirilmə dəyəri;
- xidmətedici şəxsi heyətin öyrədilməsinə çəkilən xərclər;
- yanacaq (elektrik enerjisi) xərcləri;
- xidmətedici şəxsi heyətin əmək haqqı;
- zamanətdən sonrakı servis və ehtiyat hissələri alınması üçün xərclər;
- vergilər;
- sığorta rüsumları;
- ehtiyat (resurs) işlənilib qurtarandan sonra məmulatın utilizasiyasına (istifadə edilməsinə) çəkilən xərclər;
- gözlənilməyən (qabaqcadan nəzərdə tutula bilməyən) xərclər.

Yuxarıda adları çəkilən xərc növləri ilə yanaşı, istehlak qiymətinə habelə malın fərdi xüsusiyyətlərini səciyyələndirən digər elementlər də daxil edilə bilər.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirən zaman onun satış şəraitini əks etdirən təşkilati-kommersiya göstəriciləri də nəzərə alınmalıdır. Bu göstəricilərdən rəqabət qabiliyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün əlavə kimi istifadə edilir. Onlara göndərmə və zamanət müddətlərini, ödəniş şərtlərini səciyyələndirən göstəricilər (məsələn, qabaqcadan ödəniş, alınma faktına əsasən ödəniş, müddətin uzadılması, kredit verilməsi, ilkin və sonrakı ödəmələr) və s. aid edilə bilər.

Yuxarıda 4.2. sxemində göstərilmişdir ki, malın keyfiyyətinin və istehlak qiymətinin təhlili zamanı əlahiddə və qruplaşdırılmış göstəricilər hesablanır və onların bazasında *məhsulun rəqabət qabiliyyətinin inteqral göstəricisi* müəyyən edilir.

Əlahiddə göstərici, yaxud parametr indeksi (q) qiymətləndirilən məhsulun hər-hansı texniki və ya iqtisadi parametrlərinin kəmiyyətinin baza nümunəsinin müvafiq parametrinin kəmiyyətinə faiz ifadəsində nisbəti kimi müəyyən edilir. Parametr indeksini aşağıdakı düsturlar şəklində təqdim etmək olar:

$$q_i = \frac{B_i}{B_{ib}} (i = 1, \dots, n); \quad (4.3)$$

$$q_i = \frac{B_{ib}}{B_i}, \quad (4.4)$$

burada B_i - qiymətləndirən məhsulun i -ci göstəricisinin qiymətidir; B_{ib} - i -ci göstəricisinin baza qiymətidir; n - göstəricilərin sayıdır.

Təhlil zamanı (4.3) və (4.4) düsturlarından elə birisi seçilir ki, orada nisbi göstəricinin artması qiymətləndirilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini əks etdirir. Məsələn, məhsulun gücünün nisbi qiyməti (4.3) düsturu ilə hesablanır, yanacağıın xüsusi xərcinin nisbi göstəricisinin hesablanması üçün isə (4.4) düsturundan istifadə edilir.

Qruplaşdırılmış göstərici (Q) əlahiddə göstəricilər əsasında məcmu parametr indeksi kimi (yəni parametrlərin biricinsli qrupu – texniki, iqtisadi qruplar üzrə əlahiddə parametrləri birləşdirən) orta çəkili metodu ilə hesablanır:

$$Q_{tex}(iqt) = \sum_{i=1}^n a_i \times q_i \quad (4.5)$$

burada q_i - i -ci parametrin parametr indeksidir; a_i - i -ci parametrin çəkisidir (payıdır); n - parametrlərin sayıdır.

Parametrin çəkisinin (payının) müəyyən edilməsi zərurəti istehlakçı üçün malın müxtəlif parametrlərinin eyni əhəmiyyətə malik olmaması ilə izah edilir. Bununla əlaqədar olaraq, ekspert yolu ilə bütün tələbatı 100% qəbul etmək şərti ilə istehlakçı üçün hər parametrin əhəmiyyəti (çəkisi, payı) müəyyən edilir.

Beləliklə, qruplaşdırılmış göstərici parametrlərin eyni (texniki və ya iqtisadi) qrupları üzrə rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini əks etdirir.

İntegral göstəricisi (K) məhsulun istismarından və ya istehlakından alınan məcmu faydalı effektin (səmərənin) həmin məhsulun əldə edilməsinə və istifadə olunmasına çəkilən məcmu xərclərə nisbəti kimi müəyyən edilir, yəni əslində bu texniki parametrlər üzrə qruplaşdırılmış göstəricinin (Q_{tex}) iqtisadi parametrlər üzrə qruplaşdırılmış göstəriciyə (Q_{iqt}) nisbətidir:

$$K = \frac{Q_{tex}}{Q_{iqt}} \quad (4.6)$$

$K > 1$ olduqda qiymətləndirilən məhsul konkret bazarda rəqabət qabiliyyətlidir, $K < 1$ olduqda isə – deyil.

Beləliklə, təşkilati-kommersiya göstəricilərinin hesablanması və təhlili nəticəsində *məhsulun baza nümunələri ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyəti haqqında nəticə* çıxarılır.

Çıxarılmış nəticə əsasında müəssisənin qiymətləndirilən məmullata dair siyasəti formalaşdırılır. Qiymətləndirmənin nəticəsi müsbət olduğu halda (əgər həmin məmullatın göstəriciləri baza nümunəsinin göstəricilərindən yüksəkdirsə) müəssisə *istehsal və sınaq satışları ilə bazara çıxmaq haqqında qərar* qəbul edir. Qiymət mənfəi olan halda *sənaye məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə dair texniki-iqtisadi qərarlar hazırlanır*.

Bəzi müəlliflər iqtisadi parametrlərin qiymətləndirilməsini qiymətləndirilən və baza mallarının müvafiq olaraq istehlak qiymətlərinin hesablanması və tutuşdurulması yolu ilə yerinə yetirməyi təklif edirlər ki, bu da malın bütün xidmət müddəti üçün istismar xərclərinin ölçüsünün hesablanmasının dəqiqliyini yüksəldir. Onun istehlak qiyməti ($Q_{iy_{ist}}$) aşağıdakı düsturla müəyyən edilə bilər.

$$Q_{iy_{ist}} = Q_{iy_{mal}} + \sum_{i=1}^t I_{st} x_i \times \frac{1}{(1+r)^i}, \quad (4.7)$$

burada $Q_{iy_{mal}}$ - malın satış qiymətidir; $I_{st} x_i$ – i -ci xidmət ili üçün istismar xərcləridir; $\frac{1}{(1+r)^i}$ - müasir dəyərə gətirilmə əmsalındır (diskontlaşdırma əmsalındır); t - malın xidmət müddətidir; i - gətirilmə ilidir; r - diskont normasıdır.

Yuxarıda şərh edilmiş metodikanın köməyi ilə konkret misal əsasında rəqabət qabiliyyətini təhlil edək (texniki göstəriciləri, habelə istehlak qiymətini (4.7) düsturu ilə hesablayaq). İstehsal edilməsi və sınaq satışlarının keçirilməsi təklif olunan mikrodalğalı sobaların yeni modellərinin rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirək. Baza nümunəsi kimi bazarda satılan modeldən istifadə edək. Göstərilən modellərin texniki

parametrləri ekspertlər tərəfindən 10 ballı şkala üzrə qiymətləndirilmişdir (cədvəl 4.4). Üç modelin xidmət müddəti – 10 ildir. Diskont norması – 0,1-dir.

Cədvəl 4.4

**Mikrodalğalı sobaların rəqabət qabiliyyətinin əlahiddə və
qruplaşdırılmış göstəriciləri**

Göstəricilər	Qiymətləndirilən model		Baza nümunəsi	q ₁	q ₂	a _i	Q ₁	Q ₂
	1	2						
Texniki parametrlər								
Əsas funksiyaların yerinə yetirilməsi	5,5	7	6	0,916	1,166	0,5	0,458	0,583
İstifadə edilməsinin rahatlığı	5	5,5	4,5	1,111	1,222	0,3	0,333	0,336
Dizayn	4,5	4,5	4	1,125	1,125	0,2	0,225	0,225
Yekun				-	-	-	1,016	1,174
İqtisadi parametrlər								
Qiyməti, ş.v (şərti vahid)	120	100	130	-	-	x	-	-
İstismar xərcləri, ş.v./il	3	1,5	2	-	-	x	-	-
Yekun: bütün xidmət dövrü ərzində əldə edilməsi və istismarı üçün tam xərclər (<i>Q_iy_{ist}</i>)	140,277	110,139	143,518	-	-	-	0,977	0,767

Qeyd. Burada və sonra cədvəllərdə “X” işarəsi o deməkdir ki, iqtisadi göstəricilər şərti olaraq eyni əhəmiyyətli qəbul edilmişdir.

İstehlak qiymətinin hesablanması metodikası (1-ci model nümunəsində) aşağıdakı kimidir:

$$Q_{iy_{ist}} = 120 + 3 + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^2} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^3} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^4} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^5} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^6} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^7} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^8} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^9} + 3 \times \frac{1}{(1+0,1)^{10}} = 140,277.$$

Qiymətləndirilən 1 və 2 modellərin rəqabət qabiliyyətinin inteqral göstəriciləri

$$K_1 = 1,016 : 0,977 = 1,039;$$

$$K_2 = 1,174 : 0,767 = 1,530 \text{ təşkil edir.}$$

Beləliklə, mikrodalğalı sobaların hər iki yeni modeli baza nümunəsinə nisbətən daha yüksək rəqabət qabiliyyətlidir, lakin 2-ci model daha rəqabət qabiliyyətli hesab edilir.

Məhsulun rəqabət qabiliyyəti əmtəə istehsalçısının ümumi rəqabət qabiliyyətinin yalnız tərkib hissəsidir. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin təhlilinin və qiymətləndirilməsinin xeyli az tədqiq edilmiş metodlarının araşdırılması zərurəti yaranır.

Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti dedikdə satışın və mənfəətin əldə edilmiş həcmi, bazar payını saxlamaqla və artırmaqla onun bazar rəqabəti şərtlərinin dəyişilmələrinə operativ və adekvat (uyğun) reaksiya vermək qabiliyyəti başa düşülür.

Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti onun həyat fəaliyyətinin daxili və xarici mühit amilləri kompleksinin təsirindən asılıdır. Daxili amillərə müəssisənin iqtisadi potensialını təşkil edən elementlər daxildir. Bu potensial müəssisənin ehtiyatlarının məcmusu və onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Xarici amillərə dövlətin iqtisadi siyasəti, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bazarın əsas xarakteristikaları və s. aid edilə bilər.

Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin təhlilinin öz spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri vardır. Əvvəla, onun qiymətləndirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin strateji məqsədlərinin hazırlanması üçün ilkin şərtədir. İkincisi, bu məqsədlə bir sıra göstəricilərdən istifadə etmək lazımdır ki, onları təhlil etmədən müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi qiymətləndirilməsini həyata keçirmək olar. Bu göstəricilər ilk növbədə müəssisənin vəziyyətinin sabitliyi dərəcəsini, istehlakçılar tərəfindən tələb olunan və sabit mənfəəti təmin edən məhsul buraxmaq qabiliyyətini sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadçılar tərəfindən firma, əlahiddə müəssisə, sahə yaxud bütün iqtisadiyyat kimi nəzərdən keçirilən istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin hamılıqla qəbul edilmiş vahid metodikası hələlik yoxdur. Ədəbiyyatda bu problemin həllinə bir sıra yanaşmalara rast gəlinir. Lakin onların əksəriyyətinin köməyi ilə müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yalnız ayrı-ayrı aspektlərini qiymətləndirmək mümkün olsa da, onun fəaliyyətinə

xarici mühitin təsirini təhlil etmək və müəssisənin daxili imkanlarını nəzərdə tutan kompleks qiymətini vermək olmaz.

Hazırda aşağıdakı yanaşmalar daha geniş yayılmışdır.

1. *Rəqabət qabiliyyətinin müqayisəli üstünlüklər mövqeyindən öyrənilməsi.* Bu metod aşağıdakıları nəzərdə tutur: ölkə ona ucuz başa gələn malları istehsal və ixrac edir və o məhsulu idxal edir ki, onu maliyyə baxımından istehsal etməkdənsə almaq daha faydalıdır.

Ölkələr arasında istehsalın bölüşdürülməsi müqayisəli məsariflər qanunu ilə uzlaşdırılmalıdır: hər ölkə o malların istehsalı üzrə ixtisaslaşır ki, həmin mallar üzrə onun məsrəfləri daha aşağıdır, hərçənd onların mütləq ölçüləri bəzən bir qədər yüksək də ola bilər. Əgər ölkə hər-hansı sahədə daha aşağı məsrəfləri təmin etmək imkanı yaradan üstünlüklərə malikdirsə (bu həmin sahənin güclü bazar mövqeləri tutmasına zəmin yaradır), onda onun rəqabət qabiliyyətli olması barədə danışırlar.

Müqayisəli üstünlükləri bilavasitə ölçmək mümkün deyil, odur ki, bir neçə dolayı variantlar təklif edilmişdir. Daha çox istifadə edilən metodlardan biri aşağıdakı fərziyyə üzərində qurulmuşdur: sahədə istehsal xərcləri nə qədər aşağı olarsa, o, rəqiblərə nisbətən daha böyük üstünlüklərə malik olur.

Müqayisəli üstünlüklər metodologiyasına əsaslanaraq ixrac edən firmanın ümumi şəkildə rəqabət qabiliyyətinə qiymət vermək çətindir, çünki mövcud üstünlüklər yalnız konkret firmanın deyil, həm də bütün sahənin rəqabət qabiliyyətini səciyyələndirir.

2. *İstehsalçının rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin firma və sahənin tarazlığı nəzəriyyəsinə (A.Marşall nəzəriyyəsi) və istehsal amilləri nəzəriyyəsinə əsaslanan metodları.* Tarazlıq (müqavimət) deyəndə elə vəziyyət başa düşülür ki, bu halda istehsalçıda digər vəziyyətə keçmək üçün, yəni istehsal həcminin dəyişilməsi (bazarda öz payının dəyişilməsi) üçün stimul olur.

İstehsalçının tarazlığı şəraitində (həmin bazarda tələb və texnikanın inkişafının xarakteri dəyişməz qalmaqla malların buraxılmasının və satışının maksimum mümkün olan həcminə nail olunduqda) istehsal amillərinin hər birindən eyni və həm də ən yüksək məhsuldarlıqla istifadə edilir. Bu zaman sahənin firmalarında istehsal amillərindən hər-hansının

təsirilə yaranan həddindən artıq mənfəət olmur, deməli, kənar firmalarda bu sahəyə daxil olmaq üçün stimullar yoxdur.

Məhsul buraxılışının genişləndirilməsi üçün o halda imkan yaranır ki, hər-hansı istehsal amilindən tam istifadə edilmir və istehsalın mövcud miqyasları məsrəflərin minimum olmasını təmin etmir. Həmin model çərçivəsində rəqabət qabiliyyətinin meyarı istehsalçıda digər rəqiblərdəkinə nisbətən daha yaxşı məhsuldarlıqla istifadə edilə bilən amillərin olmasından ibarətdir.

Həmin metodların təcrübədə tətbiqi məhduddur.

3. *Səmərəli rəqabət nəzəriyyəsi.* Bu nəzəriyyə çərçivəsində rəqabət qabiliyyəti meyarının müəyyən edilməsinə iki əsas yanaşma: struktur və funksional cəhətdən yanaşma mövcuddur.

Struktur cəhətdən yanaşmaya uyğun olaraq müəssisənin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi sahənin inhisarlaşmasının, yəni istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsinin və şirkətlərin sahə bazarlarına yeni daxil olanlar üçün maneələrin səviyyəsini bilməyə əsaslanaraq həyata keçirilə bilər. Yəni rəqiblər üçün əsas maneələr sırasına adətən irimiqyaslı istehsalın qənaətçiliyini, məhsulun diferensiasiya dərəcəsini, bazarda fəaliyyət göstərən firmaların məsrəflərdə mütləq üstünlüklərini, səmərəli istehsal təşkili üçün lazım olan kapitalın ölçüsünü aid edirlər.

Beynəlxalq marketinq nəzəriyyəsində firmaların rəqabət qabiliyyətinə xarici şəraitin təsiri araşdırılır. Firmanın istənilən bazarı ələ keçirməsi imkanı yalnız daxili amillərdən deyil, həm də bazarda yaranan vəziyyətdən asılıdır. Rəqabətin intensivliyinə təsir göstərən və bununla da şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə təsir edən aşağıdakı amilləri qeyd etmək lazımdır: bazarın potensialı (mümkün tutumu); əlçatan olmasının asanlıığı; malın növü; giriş maneələri (zəruri investisiyalar, dövlət tənzimlənməsi); bazarın bircinsliliyi; sahənin strukturu və ya firmaların rəqabət mövqeləri; firmaların bu sahəyə cəlb edilməsi dərəcəsi; texnoloji yeniliklərin tətbiqi imkanları; qənaət edilməsi; firmaların diversifikasiyası.

Funksional yanaşma vasitəsilə də müəssisənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən etmək olar. Bu yanaşmaya uyğun olaraq, məhsulun istehsalı və satışı, maliyyə vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi ən yaxşı təşkil

edilmiş müəssisə daha rəqabət qabiliyyətli hesab edilir. Təhlil predmeti üç qrup göstəricilərdən ibarətdir.

Birinci qrup müəssisənin istehsal-satış fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirən göstəricilər, məsələn, xalis mənfəətin xalis dövriyyə kapitalına nisbəti göstəricisi daxildir.

İkinci qrup göstəricilər müəssisənin istehsal sahəsinin vəziyyətini (əsas və dövriyyə kapitalından istifadənin intensivliyini), məsələn, dövriyyənin (pul dəyərinin) material aktivlərinin xalis dəyərinə, xalis dövriyyə kapitalına, maddi-istehsal ehtiyatlarının dəyərinə nisbəti və s. səciyyələndirir.

Üçüncü qrup müəssisənin maliyyə fəaliyyətilə əlaqədar göstəricilər: dövriyyə kapitalının cari borca nisbəti, cari hesabların ödəniş dövrü, cari borcun material aktivlərin dəyərinə nisbəti, uzunmüddətli öhdəliklərin xalis dövriyyə kapitalına nisbəti və s. təşkil edir.

Funksional metodun şübhəsiz üstünlüyü müəssisənin işini təhlil etmək və təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri barədə nəticələr çıxarmaq imkanı yaradan göstəricilərdən istifadə edilməsindən, maliyyə vəziyyətinin, kredit ödəmə qabiliyyətinin, habelə kommersiya riski dərəcəsinin qiymətləndirilməsiinn mümkünlüyündən ibarətdir.

Bununla belə, bu metodun nöqsanları da vardır. Əvvəla, çox zaman bir-birini təkrarlayan çox sayda göstəricilərdən istifadə edilməsi vəziyyətin təhlil edilməsini çətinləşdirir. İkincisi, o, ayrı-ayrı göstəricilərin qiymətləndirmədə əhəmiyyətinin fərqlənməsini nəzərə almır, bu isə rəqabət qabiliyyəti haqqında mülahizələrin birmənalı olmamasına gətirib çıxara bilər. Üçüncüsü, bu metodda məhsulun rəqabət qabiliyyəti göstəriciləri nəzərə alınmır. Belə ki, istifadə edilən ikinci qrup göstəricilərindən bəziləri malın rəqabət qabiliyyətindən daha çox onun satışı və hərəkəti sisteminin təşkilinin və fəaliyyətinin səmərəliliyini səciyyələndirir.

4. *İstehsalçının rəqabət qabiliyyətinin məhsulun keyfiyyəti üzrə qiymətləndirilməsi.* O, “profillər metodu” ilə həyata keçirilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehlakçıların hər-hansı məhsula münasibətdə tələblərinin ödənilməsinin müxtəlif meyarları aydınlaşdırılır, istehlakçının anlaya və qiymətləndirə biləcəyi

xarakteristikalar dairəsi daxilində onların (tələblərin) iyerarxiyası və müqayisəli əhəmiyyəti müəyyən edilir, məhsulun texniki-iqtisadi göstəriciləri rəqabət aparən digər məmularlarla müqayisə edilir.

Beləliklə, bu metod belə bir mülahizəyə əsaslanır ki, istehsalçının məhsulunun rəqabət qabiliyyəti nə qədər yüksək olarsa, onun özünün rəqabət qabiliyyəti də o qədər yüksək olar. Bu metodun üstünlüyü müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən mühüm meyarı – malın rəqabət qabiliyyətini nəzərə almasından ibarətdir. Lakin bu zaman müəssisənin işində olan üstünlüklər və çatışmamazlıqlar barədə təsəvvür olduqca məhduddur, çünki onun rəqabət qabiliyyəti malın rəqabət qabiliyyətinə bərabər tutulur, sonuncu isə müəssisənin fəaliyyətinin digər aspektlərini əks etdirmir.

5. *Rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin matrisa metodu.* O, yalnız malların xarakteristikalarının təhlili üçün deyil, həm də “strateji biznes vahidlərinin – malların, satış fəaliyyətinin, ayrı-ayrı şirkətlərin, sahələrin (yəni malların istehsalçılarının) rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi zamanı tətbiq edilir.

Əsas tədqiqat vasitəsi iki göstəricidən istifadə etməklə koordinatlar sistemi prinsipi üzrə qurulmuş matrisadır. Vertikal (şaquli) üzrə bazarın tutumunun artımının xətti miqyasda templəri, horizontal (üfqü) üzrə isə – istehsalçının bazarda nisbi payı loqarifm miqyasında qeyd edilir.

Biznesin bütün strateji vahidləri bu matrisada öz xarakteristikalarından və bazarın şərtlərindən asılı olaraq yerləşdirilə bilirlər. Sürətlə inkişaf edən bazarda əhəmiyyətli sayı olanlar ən çox rəqabət qabiliyyətli olacaqlar.

Həmin metoddan istifadə edərək, “biznesin strateji vahidlərinin” rəqabət mövqelərini qiymətləndirmək, bazarda davranış strategiyasını hazırlamaq olar. Bununla belə bu metod baş verənlərin səbəblərini təhlil etmək imkanı yaratmır və idarəetmə qərarları hazırlanmasını mürəkkəbləşdirir.

Yoxlama sualları?

1. Marketing fəaliyyəti nədir və onun təhlil edilməsində məqsəd nədən ibarətdir?
2. Marketing təhlili qarşısında hansı əsas vəzifələr durur?
3. Marketing sistemində hansı əsas təhlil metodları və növləri tətbiq edilir?
4. Bazarın tutumunun hesablanması üçün hansı üsullardan istifadə edilə bilər?
5. Bazar payı göstəricisi necə hesablanır və o, nəyi əks etdirir?
6. Portfel təhlilinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
7. BKQ matrisası əsasında məhsulun çeşidinin təhlilinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
8. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti dedikdə nə başa düşülür və siz onun təhlilinin hansı əsas mərhələlərini bilirsiniz?
9. Məhsulun keyfiyyət göstəriciləri hansılardır?
10. İstehlak qiyməti nədir və onun əsas tərkib elementləri hansılardır?
11. Təşkilati-kommersiya göstəricilərinə hansılar aiddir?
12. Rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesində əlahiddə və qruplaşdırılmış göstəriciləri necə müəyyən etmək olar?
13. “Məhsulun rəqabət qabiliyyəti” və “müəssisənin rəqabət qabiliyyəti” anlayışları arasında hansı əlaqə vardır və sonuncunu hansı metodların köməyi ilə qiymətləndirmək olar?

V FƏSİL

MƏHSUL (İŞ VƏ XİDMƏT) İSTEHSALI VƏ SATIŞININ TƏHLİLİ

5.1. Təhlilin məqsədi, vəzifələri və informasiya mənbələri

Təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, təşkilat və s.) fəaliyyətinin təhlili məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışının öyrənilməsindən başlanır, çünki məhsul istehsalı və satışı onların fəaliyyətinin ən mühüm aspektləridir. Təşkilatın məsrəfləri, mənfəəti, rentabelliği, rəqabət qabiliyyəti və bazarda fəallığı buraxılan və realizə edilən məhsulun həcmindən, çeşidindən və keyfiyyətindən asılıdır.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının məqsədləri aşağıdakı əsas məsələlərin həlli ilə əlaqədardır:

- müəssisənin istehsal edə biləcəyi məhsulların (iş və xidmətlərin) seçilməsi;
- müəssisə üçün ən perspektivli məhsul növlərinin müəyyən edilməsi, malların bazarda hərəkətinin və reklamının təşkili;
- sifarişlər portfelinin formalaşdırılması və istehsalın həcmi üzrə planların əsaslandırılması;
- məhsulun satışı bazarının və yayılma üsullarının axtarılıb tapılması;
- satışın zərərsizliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- məhsulun keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- müəssisənin qiymət siyasətinin seçilməsi.

İşlənib hazırlanmış və sistemləşdirilmiş informasiya əsasında aparılan təhlil həmin məsələlərin həllini təmin etməlidir.

Bu istiqamətdə aparılan təhlilin məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) iş yekun vurulması və onun əsaslandırılmış stimullaşdırılması üçün istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 2) istehsal prosesinin gedişinə operativ təsir etmək məqsədilə məhsulun istehsalının və satışının təhlili;
- 3) mümkün nəticələrin proqnozlaşdırılması üçün istehsal proqramının yerinə yetirilməsinin təhlili.

Aparılan təhlilin nəticələri aşağıdakı hallarda konkret idarəçilik qərarları qəbul edilməsi üçün istifadə edilə bilər:

- sifarişlər portfelinin formalaşdırılması;
- dəqiqləşdirilmiş istehsal planının tərtib edilməsi və onun istehsal güclərinə uyğunlaşdırılması;
- istehsal xərclərinin smetasının tərtib edilməsi;
- maddi-texniki ehtiyatlar təchizatı, əsas fondların və istehsal güclərinin işə buraxılması planlarının formalaşdırılması;
- əmək ehtiyatlarına tələbatın qiymətləndirilməsi.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- məhsulun istehsalı və satışı üzrə planın yerinə yetirilməsinin və göstəricilərin dinamikasının, onun tərkibində və keyfiyyətində dəyişmələrin qiymətləndirilməsi;
- məhsul istehsalı və satışı həcmində təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsirinin kəmiyyətə hesablanması;
- məhsul istehsalının və satışının artırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarının müəyyən edilməsi;
- aşkar edilmiş ehtiyatların səfərbər edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının təhlil üçün istifadə olunan informasiya mənbələri aşağıdakılardır:

- təşkilatın biznes-planı, məhsulun istehsalı və göndərilməsi üzrə operativ planlar;
- “Məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsalı və göndərilməsi haqqında hesabat”, “Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat” və s. məlumatlar.

Faktiki informasiyanın ən əsas bloku-mühasibat uçotu məlumatlarıdır. Onlara məhsulun uçotu sənədləri və siyahılar (registrlər): təhvil-təslim qaimələri, ay ərzində məhsul buraxılması cədvəlləri, anbar uçotu və rəqələri, məhsulun göndərilməsi qaimələri, hesab-fakturalar və s. daxildir.

Məhsulların (iş və xidmətlərin) alıcıları ilə bağlanmış təsərrüfat müqavilələri təhlil üçün mühüm ilkin sənədlərdir. Onlara məhsulun nomenklaturası, həcmi, keyfiyyəti, komplektliliyi (dəstliliyi), qablanması, qiyməti, müqavilənin məbləği, göndərmə qaydası və müddətləri, hesablaşmalar və çatdırılma qaydası, müqavilənin müddətləri, şərtlərin pozulmasına görə sanksiyalar haqqında informasiya daxildir.

Müəssisələr müqavilələr əsasında məhsulun həcmi və nomenklaturası üzrə sifarişlər portfeli formalaşdırır və özlərinin istehsal imkanlarını nəzərə almaqla məhsulun istehsalının həcmi planlaşdırır, onun anbara verilməsi və alıcılara göndərilməsi qrafiklərini tərtib edir.

Məhsul buraxılışının həcmi və müddətlərinin müfəssəl şərh edilməsi plan istehsal proqramı adlanır.

5.2. Məhsul (iş və xidmət) istehsalı və satışının həcmi xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların formalaşması prinsipləri

İstehsalın və satışın həcmi səciyyətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: ümumi məhsul, əmtəlik məhsul və realizə edilmiş məhsul (satışın həcmi).

Ümumi məhsul (ÜM) müəssisənin müəyyən dövr ərzində sənaye istehsalının ümumi həcmi səciyyətləndirir.

Əmtəlik məhsul (ƏM) müəssisənin satış məqsədi ilə hazırladığı məhsulun həcmi səciyyətləndirir. O, ümumi məhsuldan onunla fərqlənir ki, ona bitməmiş istehsalın, öz istehsalı olan yarımfabrikatların və alətlərin qalıqlarının dəyişilmələri, habelə təsərrüfatdaxili dövriyyə daxil edilmir.

Realizə edilmiş məhsul (RM) alıcılara göndərilmiş və mədaxili mühasibat uçotunda qəbul edilmiş məhsulun həcmi səciyyətləndirir.

Sadalanmış göstəricilərin hamısı aşağıdakı kimi qarşılıqlı əlaqəlidir:

$$\dot{U}M = \dot{\Theta}M + (B\dot{I}_{d.a.} - B\dot{I}_{d.s.}),$$

burada $B\dot{I}_{d.a.}$ və $B\dot{I}_{d.s.}$ - bitməmiş istehsalın, öz istehsalı olan yarımfabrikatların və alətlərin müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna qalıqlarıdır;

$$RM = \Theta M + (HMQ_{d.a.} - HMQ_{d.s.}),$$

burada $HMQ_{d.a.}$ və $HMQ_{d.s.}$ - anbarlarda hazır məhsulun müvafiq olaraq dövrün əvvəlinə və sonuna qalıqlarıdır.

İqtisadi təhlildə istehsalın və satışın həcmələrinin ölçülməsi üçün müxtəlif göstəricilərdən:

- 1) dəyər göstəricilərindən:
 - a) tam dəyər (müəssisələrin topdan satış qiymətləri) göstəriciləri;
 - b) elementlərin dəyəri (normativ əmək haqqı, normativ emal dəyəri, normativ xalis məhsul, xalis məhsul) göstəricilərindən;
- 2) natural göstəricilərdən (ədəd, metr, ton və s.);
- 3) şərti natural göstəricilərdən (şərti yanacaq-saatları) istifadə edilir;
- 4) əmək göstəricilərindən (əmək sərfi norma-saatları) istifadə edilir.

5.3. Məhsul (iş və xidmət) istehsalı həcminin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Struktur dəyişilmələrinin məhsulun həcminə təsiri

Məhsul istehsalı həcminin təhlili, bir qayda olaraq, təhlil edilən dövr ərzində planın yerinə yetirilməsi dərəcəsinin və dəyər ifadəsində ümumi və əmtəəlik məhsulun göstəricilərinin dinamikasının qiymətləndirilməsindən başlanır. Bu zaman dövr ərzində göstəricilər üzrə mütləq kənarlaşmalar, onların inkişafı və artım templəri, planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi müəyyən edilir.

Ümumi, əmtəəlik və realizə edilmiş məhsulun planlaşdırılması və uçotu planda qəbul topdan satış qiymətlərilə və müəssisənin qüvvədə olan topdan satış qiymətlərilə həyata keçirilir. Bu göstəricilərin tərkibində konkret müəssisədə sərflənmiş canlı əmək məsrəfləri deyil,

həm də istifadə edilmiş materialların, alınan yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmulatların, yanacaqın, enerjinin, amortizasiya olunan qeyri-maddi aktivlərin və əsas fondların dəyərinin bir hissəsi şəklində maddiləşmiş əmək məsrəfləri nəzərə alınır.

Müəssisələrin topdan satış qiymətinə yalnız maya dəyəri deyil, həm də mənfəət daxildir. Müxtəlif məhsul növlərinin topdan satış qiymətində canlı və maddiləşmiş əmək məsrəflərinin nisbətləri, həmçinin mənfəətin payı eyni olmur. Məhsul növləri material tutumu, əmək tutumu, rentabellik üzrə fərqlənilir. Hesabat dövründə məhsulun strukturunun dəyişilməsi ÜM, ƏM və RM dəyər göstəricilərində məhsulun fiziki həcmnin dəyişilməsinə, habelə təşkilatın işçilərinin əmək məsrəflərinə müvafiq olmayan dəyişilmələrə səbəb olur.

Bununla əlaqədar olaraq məhsul istehsalı həcmnin qiymətləndirilməsi üçün sadalananlarla yanaşı digər göstəricilər: normativ əmək tutumu (NƏT), normativ əmək haqqı (NƏH), normativ emal dəyəri (NED), normativ xalis məhsul (NXM), xalis məhsul (XM) göstəricilərindən də istifadə edilir.

Normativ əmək tutumu (NƏT) göstəricisi məhsulun hazırlanması üçün zəruri olan canlı əməyin miqdarını səciyyələndirir. Əgər hər məhsul növü vahidlərinin sayını q_i , vahidin normativ əmək tutumunu t_i ilə işarə etsək, onda onların vurma hasilinin cəmi $\sum q_i t_i$ həmin dövr ərzində məhsulun ümumi normativ əmək tutumunu təşkil edəcəkdir.

Beləliklə, hesablanmış göstərici fəhlələr tərəfindən sərflənmiş əməyin həcmi ifadə edir. Məhsulun plan üzrə və faktiki buraxılışına normalaşdırılmış vaxt sərfləri plan-istehsal şöbəsi tərəfindən hesablanır və cari planların hesablamalarında və məhsul buraxılışı cədvəllərində olur.

Bu göstəricinin çatışmayan çəhəti ondan ibarətdir ki, o, yalnız əsas fəhlələrin əmək sərflərini əhatə edir və işçilərin digər kateqoriyalarının əmək sərflərini nəzərə almır. Bundan əlavə, o, müxtəlif mürəkkəbliyə malik əməyin keyfiyyət fərqlərini əks etdirmir.

Normativ əmək haqqı (NƏH) göstəricisi müxtəlif məhsul növlərini və istehsal əməliyyatlarını normativ əmək haqqı üzrə tutuşduraraq ölçür. O, tətbiq edilən əməyin yalnız miqdarını deyil, həm də keyfiyyətini və mürəkkəbliyini əks etdirir. İstehsal fəhlələrinin məhsul istehsalı üçün normativ əmək haqqı sərfləri aşağıdakı düsturla müəyyən edilir

$$N\Theta H = \sum_{i=1}^n q_i \Theta h_i,$$

burada q_i - istehsal olunmuş i növ məhsulun miqdarıdır; Θh_i - i növ məhsul üzrə istehsal fəhlələrinin normativ əmək haqqıdır.

Normativ əmək haqqı göstəricisinin çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, yalnız istehsal fəhlələrinin məmullatların texnoloji əmək tutumu ilə müəyyən edilən əmək haqqı sərfi normalaşdırılır. Bütün qalan işçi kateqoriyalarının məmullatlar üzrə əmək məsrəflərinin uçotunun mürəkkəb olması səbəbindən bu normativə daxil edilmir. Deməli, normativ əmək haqqının köməyilə istehsalın həcmi tam səciyyələndirmək olmaz.

İstehsal həcmi dəyər göstəriciləri ya mənfəətin miqdarını əks etdirə, yaxud onu əhatə etməyə bilər.

Normativ emal dəyəri (NED) göstəricisi normativ əmək haqqı məsrəflərindən, ümumi istehsal və idarəetmə xərclərindən ibarətdir. Bu göstəricinin tətbiq edilməsi hər məmullat üçün qabaqcadan normativlər işlənilib hazırlanmasını, habelə onlara sistematik olaraq yenidən baxılmasını tələb edir. Bu hal NƏD göstəricisinin sənayedə geniş tətbiqinə mane olur. Bu göstəricidən tikiş, poliqrafiya, meyvə-tərəvəz, ayaqqabı, yun və bəzi digər sahələrdə daha çox istifadə edilir.

Məhsul buraxılışı strukturunda dəyişilmələrin onun dəyər ifadəsində həcmə təsirini müəyyən etmək üçün 5.1. cədvəlini tərtib edək.

5.1. cədvəlində verilmiş məlumatlar göstərir ki, bütün göstəricilər üzrə plan artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Lakin planın faizlə yerinə yetirilməsində fərqlər vardır.

Məhsulun həcmi üzrə illik planın yerinə yetirilməsinin təhlili

Göstəricilər		Plan	Hesabat	Plandan fərqlənmə	Planın yerinə yetirilməsi faizi
A	B	1	2	3	4
Müəssisənin planda qəbul edilmiş topdan satış qiymətləri ilə realizə edilmiş məhsulu, min man.	1	51000	52530	+1530	103,0
Müəssisənin planda qəbul edilmiş topdan satış qiymətləri ilə əmtəlik məhsulu, min man.	2	50700	52660	+1960	103,87
Normativ xalis məhsul (sabit normativlərdə), min man.	3	21500	23220	+1720	108,0
Əmtəlik məhsulun tərkibində sabit normativlər üzrə material xərcləri (amortizasiya daxil olmaqla), min man.	4	29250	29520	+270	100,92
Normativ əmək haqqı (vahid sosial vergi üzrə ayrılımlarla birlikdə), min man.	5	15050	16120	+1070	107,11
Normativ mənfəət, min man.	6	6450	7100	+650	110,08

Əmtəlik və realizə edilmiş məhsullar üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi müxtəlifdir-(103,87%) və (103%). Bu istehsal və realizə edilmiş məhsulun fiziki həcmələrinin eyni olmaması ilə izah edilir və realizə edilməmiş malların qalığının dəyişilməsində təzahür edir.

Realizə edilmiş məhsulun planda nəzərdə tutulmuş həcmi plan üzrə əmtəlik məhsulun həcmindən çoxdur, deməli, planda realizə edilməmiş məhsul qalıqlarının dövrün əvvəlinə nisbətən sonunda azalması nəzərdə tutulmuşdur. Faktiki olaraq bu alınmamışdır. Realizə edilmiş məhsulun həcmi üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi məhsul buraxılışı planının yerinə yetirilməsindən 0,87% aşağıdır, deməli, realizə edilməmiş məhsul qalıqları artmışdır və müəssisə satışın həcmünün artması imkanlarından tam istifadə etməmişdir.

Planda nəzərdə tutulmuş topdansatış qiymətləri ilə əmtəlik məhsul istehsalı planı 103,87%, normativ xalis məhsulun istehsalı planı isə 108%

yerinə yetirilmişdir. Əmtəlik və normativ xalis məhsul istehsalı planlarının icra səviyyəsində belə fərqlənmə buraxılmış məhsulun çeşid strukturunda planla müqayisədə topdan satış qiymətlərində material xərclərinin səviyyəsi orta hesabla bütün məhsul üzrə aşağı olan məmulatların xüsusi çəkisinin yüksəlməsi ilə izah edilir. Sabit normativlər üzrə material xərcləri planının yerinə yetirilməsi faizi (100,92%) də bunu sübut edir.

Belə şəraitdə topdan satış qiymətlərində müəssisə kollektivi tərəfindən yeni yaranmış dəyər yekun nəticədə nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Material xərcləri aşağı olan məmulatların xüsusi çəkisinin yüksəlməsi iki səbəbdən yaranı bilər:

- 1) daha çox əmək tutumlu məmulatların xüsusi çəkisinin artması;
- 2) bütün məhsulların tərkibində daha yüksək rentabelli məmulatların xüsusi çəkisinin artması.

Normativ əmək haqqı göstəricisi məhsul istehsalının normativ əmək tutumu üzrə həcmi əks etdirir. O, mənfəəti də özündə birləşdirən NXM-a nisbətən kollektivin əmək məsrəflərinin daha dəqiq xarakteristikasını verir.

NXM və NƏH göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini müqayisə etmək lazımdır. Bu göstəricilər üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsi arasındakı fərq rentabellik səviyyəsi müxtəlif olan ayrı-ayrı məhsul növlərinin xüsusi çəkisinin plana nisbətən dəyişilməsilə əlaqədardır. Məsələn 5.1 cədvəlinin məlumatları göstərir ki, NXM həcmi üzrə plan 108%, NƏH üzrə isə – 107,11% yerinə yetirilmişdir. Faizlərdəki belə fərqlənmə rentabellik səviyyəsi yüksək olan məmulatların xüsusi çəkisinin plana nisbətən artması ilə izah edilir. Bunu normativ mənfəət göstəricisi üzrə planın yerinə yetirilməsi faizi (110,08%) də sübut edir.

İstehsal nəticələrini əks etdirən müxtəlif göstəricilər arasında nəzərdən keçirilmiş qarşılıqlı əlaqə məhsulun strukturunun dəyişilməsinin istiqamətlərini və onun ƏM və NXM həcmələrinə təsirini müəyyən etmək imkanı yaradır. Təhlilin metodikası 5.2 cədvəlində göstərilmişdir [31].

Cədvəl 5.2

Məhsulun strukturunun dəyişilməsinin əmtəəlik məhsulun həcminə təsirinin təhlili

Göstəricilər	Sətr №-si	Planın yerinə yerinə yetirilməsi %,	Faiz fərqləri	Amillər	Amillərin təsirinin hesablanması (plan qiymətlərində)
NƏH, min man.	01	107,11	107,11-100=+7,11	Kollektivin əmək töhfəsinin dəyişilməsi (məhsulun fiziki həcmnin dəyişilməsi)	$\frac{50700 \text{ min man.} \times 7,11\%}{100\%} = +3605 \text{ min man.}$
NXM müqayisəli qiymətlə, min man.	02	108,0	108-107,11=+0,89	Məhsulun strukturunun (onun ayrı-ayrı növlərinin rentabellik səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəli) dəyişilməsi	$\frac{50700 \text{ min man.} \times 0,89\%}{100\%} = +451 \text{ min man.}$
ƏM planda qəbul edilmiş topdan satış qiymətlərində, min man	03	103,87	103,87-108=-4,13	Məhsulun strukturunun (onun ayrı-ayrı növlərinin material tutumu nöqtəyindən) dəyişilməsi	$\frac{50700 \text{ min man.} \times (-4,13\%)}{100\%} = -2094 \text{ min man.}$
Yekunu	04	x	+3,87	x	52660 min man.-50700 min man.=+1960 min man.

Amillərin dəyər ifadəsində təsirinin hesablanması üçün planın yerinə yetirilməsi üzrə faiz fərqlərini topdan satış qiymətlərilə plan üzrə ƏM həcminə (50700 min man.) vururuq və 100%-ə bölürük.

Struktur dəyişilmələrinin təhlili ƏM buraxılması üzrə planın yerinə yetirilməsi dərəcəsini şərtləndirən əsas amilləri aydınlaşdırmaq imkanı yaratmışdır. İndiki halda kollektivin plandan artıq əmək səyləri hesabına ƏM həcmi plandan 3605 min man. məbləğində artıq olmuşdur. Məhsulun tərkibində onun daha çox rentabelli növlərinin xüsusi çəkisinin yüksəlməsinə struktur dəyişiklikləri kömək etmişdir. Nəticədə ƏM həcmi 451 min man. artmışdır. Bununla belə material tutumu az olan məmulatların xüsusi çəkisinin yüksəlməsinə səbəb də struktur dəyişiklikləri olmuşdur, odur ki, əmtəəlik məhsul 2094 min man. azalmışdır.

Məhsulun tərkibində struktur dəyişilmələri təşkilatın fəaliyyətindən həm asılı olmayan, həm də asılı olan səbəblərdən yarana bilər.

5.4. Satışın həcmnin amillər üzrə təhlili metodikası

Təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, ödəmə qabiliyyəti satışın həcmindən çox asılıdır. Satışın həcmnin təhlili prosesində məhsulun satışı üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək, onun dəyişilməsinə təsir edən amilləri aydınlaşdırmaq, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə qiymət vermək lazımdır.

Satış planının yerinə yetirilməsinin və onun dinamikasının təhlili müqayisə metodu ilə həyata keçirilir. O, faktiki göstəricilərin hesabat dövrünün plan və əvvəlki dövrlərin faktiki göstəricilərilə müqayisə edilməsindən ibarətdir. Bu zaman mütləq kənarlaşmalar, artım templəri, planın yerinə yetirilməsi faizləri hesablanır.

Satışın həcmnin dəyişilməsinə təsir edən əsas amillərin qarşılıqlı əlaqəsi balans əlaqələndirmə metodunun köməyi ilə müəyyən edilir:

$$\Delta RM = \Delta \text{ƏM} + (\Delta \text{HMQ}_{d.a} - \Delta \text{HMQ}_{d.s}),$$

burada ΔRM - faktiki realizə edilmiş məhsulun planla və ya əvvəlki dövrlə müqayisədə dəyişilməsidir; $\Delta \text{ƏM}$ - əmtəəlik məhsulunun

dəyişilməsi; $\Delta HMQ_{d.ə}$ və $\Delta HMQ_{d.s.}$ - təhlil edilən dövrün müvafiq olaraq əvvəlinə və sonuna anbarda hazır məhsul qalıqlarının dəyişilməsidir.

Amillərin təsirinin təhlili üçün əmtəəlik məhsulun topdan satış qiymətlərində balans hesablanır (cədvəl 5.3)

Cədvəl 5.3

Satışın həcmində dəyişilməsi amillərinin təhlili, min man.

(müəssisənin plan üzrə topdan satış qiymətləri ilə)

Sıra sayı	Göstəricilər	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Müxtəlif amillərin satışın həcminə təsiri
1	İlin əvvəlinə anbarda hazır məhsul qalıqları	125	140	15
2	Əmtəəlik məhsul buraxılışı	5440	5800	360
3	İlin sonuna anbarda hazır məhsul qalıqları	130	120	10
4	Məhsul satışı (b.1+ b.2 –b.3)	5435	5820	385

Hesabat dövründə baza dövründən 385 min man. məbləğində artıq məhsul realizə edilmişdir. Satışın həcmində dəyişilməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərmişlər: əmtəəlik məhsul buraxılışının artması (+360 min man.), ilin əvvəlinə anbarda hazır məhsul ehtiyatlarının artımı (+15 min man.), ilin sonuna anbarda hazır məhsul qalıqlarının azalması (+10 min man.).

Təhlilin detallaşdırılması hazır və buraxılmış məhsul qalıqlarının dinamikasının öyrənilməsindən ibarətdir. Bu zaman

- istehsalla ($\Delta \Theta M$);
- satışla (ΔHMQ) əlaqədar amillər qrupları öyrənilir.

Əmtəəlik məhsul istehsalı ilə əlaqədar olan amillər aşağıda nəzərdən keçiriləcəkdir. Hazır məhsul qalıqlarının təhlili zamanı fərqlənmələrin müddətlərini və səbəblərini seçmək lazımdır.

Məhsul satışının təhlili mal göndərilmələri üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlililə sıx əlaqədardır. Müəssisənin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi onun pul gəlirinin,

mənfəətinin azalmasına, cərimələrin ödənilməsinə səbəb olur. Bundan əlavə, müəssisə rəqabət şəraitində məhsul satışı bazarlarını, potensial alıcılarını itirir, bu iş istehsalın azalmasına gətirib çıxara bilər.

Təhlil prosesində bütövlükdə müəssisə üzrə, ayrı-ayrı istehlakçılar və məhsul növləri üzrə ay ərzində və artan yekunla mal göndərilməsi planının yerinə yetirilməsi öyrənilir. Planın yerinə yetirilməməsinin səbəbləri aydınlaşdırılır və müqavilə öhdəliklərinə riayət edilməsinə qiymət verilir.

Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi səviyyəsi (faizi) (konkret məlumatlar 5.4. cədvəlində verilmişdir) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{m.f.} = \frac{MG_{pl} - MG_{kəs}}{MG_{pl}} \times 100\% = \frac{1110 - 100}{1110} \times 100\% = 90\%,$$

burada MG_{pl} , $MG_{kəs}$ -müqavilə öhdəlikləri üzrə məhsul göndərilməsinin müvafiq surətdə plan üzrə həcmi və onun yerinə yetirilməsində kəsirdir.

Cədvəl 5.4

Ay ərzində məhsul göndərilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili, min man.

Məmulat	Alıcı	Müqavilə üzrə göndərilmə	Faktiki göndərilmişdir	Məhsul göndərilməsində kənarlaşma (+, -)	Göndərilmə həcmində hesaba alınmışdır
A	1	200	150	- 50	150
	2	300	300	-	300
B	1	210	220	+10	220
	2	400	340	- 60	340
və b.k.	-	-	-	-	-
Yekun		1110	1010	-100	1010

Məhsulun göndərilməsində kəsir olması yalnız həmin müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə deyil, həm də ticarət təşkilatlarının, əlaqəli müəssisələrin, nəqliyyat təşkilatlarının və s. işinə mənfi təsir edir.

Təhlilin növbəti mərhələsində müqavilə öhdəlikləri üzrə satış planının kəsirlə ödənilməsinə təsir etmiş xarici və daxili səbəbləri müəyyən etmək lazımdır.

Məhsul istehsalı prosesini üç mərhələyə bölmək olar: istehsalatdan çıxma, hazır məhsul anbarına daxil olma və istehlakçılara göndərilmə. Bu mərhələlər qarşılıqlı əlaqəlidir və qarşılıqlı şərtlənirlər. Müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi həmin mərhələlərin hər birindən asılıdır. Məhsul satışı elə həyata keçirilməlidir ki, əvvəlki mərhələdə sonrakı mərhələdə əməliyyatların aparılması üçün normal şərait yaransın. Əgər hər-hansı mərhələdə gərgin vəziyyət yaranarsa, o, sonrakı mərhələyə də təsir edir. Planın yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün satış prosesinin idarə edilməsi üzrə operativ qərar qəbul etmək lazımdır. Qərar qəbul edilməzdən əvvəl operativ təhlil aparılmalıdır.

Satış prosesinin idarə edilməsi üçün mal *göndərmələrinin kəsirlə yerinə yetirilməsinin daxili səbəblərini* məsuliyyət mərkəzləri üzrə qruplaşdırmaq olar.

1. Təchizat şöbəsi ilə əlaqədar olan səbəblər:

- sifarişlərin vaxtında rəsmiləşdirilməməsi;
- materialların, kompleksləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların vaxtında gətirilməməsi;
- materialların və kompleksləşdirici məmulatların ayrı-ayrı növlərinin əvəz edilməsi.

2. İstehsalatla əlaqədar olan səbəblər:

- istehsal edilmiş zay məhsul;
- texnoloji intizamın pozulması;
- avadanlıqlar üzrə boş dayanmalar;
- enerji çatışmamazlığı;
- işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı;
- kompleksləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların olmaması;
- əsas və köməkçi materialların olmaması.

3. Satış şöbəsinin işi ilə əlaqədar olan səbəblər:

- məhsul partiyasının göndərilmə üçün natamam hazırlanması;
- anbarların çatışmamazlığı;
- məhsulun geri qaytarılması;
- yükləmə-boşaltma işlərinin zəif mexanikləşdirilməsi;
- işçi qüvvəsilə təmin edilməmə;
- tara və köməkçi materialların olmaması;
- taranın düzgün markalanmaması;
- göndərmə sənədlərinin tərtib edilməsi müddətlərinin pozulması;
- göndərilən malların əvəz edilməsinin vaxtında razılaşıdırılmaması.

Göndərmələrin kəsirlə yerinə yetirilməsinin xarici səbəblərinə aşağıdakılar aid edilir:

- göndərmə planının dəyişilməsi;
- alıcıların tərkibinin dəyişilməsi;
- göndərmə üçün naryadların vaxtında verilməməsi;
- alıcının məhsuldan imtina etməsi;
- göndərilən materialların, yarımfabrikatların və kompleksləşdirici məmulatların aşağı keyfiyyəti;
- materiallar, yarımfabrikatlar və kompleksləşdirici məmulatları göndərməkdən imtina edilməsi;
- planda nəzərdə tutulmuş avtomobil və ya dəmir yolu nəqliyyat vasitələrinin ayrılması.

Hesabat və əvvəlki dövrlər ərzində məhsulun növlər üzrə göndərilməsində kəsirin təhlili zamanı xalq istehlak malları və əhaliyə xidmət göstərilməsi xüsusi nəzarətdə olmalıdır. Sonra, kompleksləşdirici məmulatlar və ixrac üzrə göndərmələrin kəsiri ətraflı təhlil edilir. Məhsulun xarici ticarət birliklərinə ixracını nomenklatura baxımından təhlil edirlər.

Məhsul göndərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinə yalnız məhsulun həcmi üzrə deyil, həmçinin də göndərmə müddətləri, nomenklaturası və keyfiyyəti üzrə riayət edilməlidir. Müqavilə öhdəliklərinə riayət edilmədikdə müəssisəyə qarşı cərimə sanksiyaları tətbiq edilir. O, istehlakçıya vurulmuş ziyanın əvəzini ödəməlidir. Bu zaman *ziyan* deyəndə əlavə xərc, əmlakın itirilməsi və ya zədələnməsi, alınmamış fayda başa düşülür. Onun ölçüsü müqavilə öhdəliklərinin pozulmasının nəticələrinə

əsaslanaraq müəyyən edilir. Beləliklə, mal göndərilməsi üzrə müqavilənin yerinə yetirilməməsi aşağıdakı mənfi nəticələr ilə müşayiət olunur:

- alınmamış mənfəət;
- sanksiyaların ödənilməsi üzrə xərclər.

Məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması aşağıdakı neqativ nəticələrlə şərtlənə bilər:

- alınmamış mənfəət;
- ziyanın ödənilməsinə çəkilən xərclər;
- nöqsanların aradan qaldırılması üzrə xərclər;
- zəmanətli təmir üzrə əlavə xərclər;
- ziyan vurulmasına görə sanksiyaların ödənilməsi üzrə xərclər.

Müəssisənin fəaliyyətinin, o cümlədən, satış fəaliyyətinin operativ idarə edilməsinin ən qənaətli prinsipi yaranan kənarlaşmalar haqqında analitik informasiya əsasında qərarlar qəbul edilməsindən ibarətdir. *Fərqlənmələr üzrə idarə etmə* ondan ibarətdir ki, satış şöbəsinin işinə təshihəedici təsirlər edilməsi haqqında qərarlar yalnız yol verilən kənarlaşmaların hədlərinin plandan yüksək olması haqqında informasiya alındıqdan sonra qəbul edilir.

Məhsulun göndərilməsi üzrə kənarlaşmalar yol verilə bilən elə həddir ki, ondan yüksək olan halda satış fəaliyyətinə satış şöbəsinin rəisindən daha yüksək dərəcəli rəhbərlərin müdaxilə etməsi zərurəti yaranır, istehsal edilən və göndərilən məmulatların xarakterindən, müqavilə və məhsulun daşınması şərtlərini nəzərə almaqla müəyyən edilir. Yol verilmə həddi kimi, məsələn, nəqliyyat partiyası (vaqona və ya konteynerə yerləşən məhsulun miqdarı) qəbul edilə bilər.

Kənarlaşmalar üzrə idarə etmə təhlilin aparılması və idarəetmənin özünün təsirliliyinin yüksəldilməsi vacibdir, çünki yalnız istehsalın və satışın normal gedişindən kənarlaşmalar yol verilən həddən yüksək olduğu anda və sahələrdə tənzimləmə tələb edilir. Bunun sayəsində analitik informasiya axını azalır, əksər qərarların standart vəziyyətlərdə qəbul edilməsi isə idarəetmənin daha aşağı səviyyəsində, və deməli, daha operativ yerinə yetirilir. Belə yanaşma ilkin və sonrakı operativ təhlilə əsaslanır.

Müqavilə öhdəliklərinin pozulmasının qarşısının alınmasında ən təsirli üsul göndərmə şərtlərinə riayət edilməsi üzərində ilkin nəzarəti təmin edən ilkin təhlildir [24]. Belə təhlil, əsas etibarilə, satış şöbəsinin səlahiyyətli işçiləri tərəfindən müqavilə üzrə məhsulun hər göndərilməsi üçün anbar işçilərinə əmrin tərtib edilməsi zamanı həyata keçirilir. O, nəzərdə tutulmuş mal göndərmələri üzrə:

- məmulatların miqdarı və dəyəri üzrə normalara riayət olunmasını qiymətləndirir;

- onların nomenklaturası (əvəz edilməsi) üzrə kənarlaşma səbəblərinin aşkar edilməsini əhatə edir.

Əmrin hazırlanması zamanı müqavilə öhdəliklərinin pozulmasının bütün səbəbləri ətraflı araşdırılır, müəyyən edilir və əmrin təsviri hissəsində dəqiq və müfəssəl şərh edilir.

Göndərmə şərtlərinin yol verilən həddən artıq pozulması isə məhsul göndərilməsi haqqında əmri fərqlənən signal əlamətləri olan blankda yazmaq tövsiyə olunur. Anbar işçiləri yalnız müəssisə rəhbərinin və ya onun müavininin imzası olan əmri yerinə yetirə bilərlər. Satış planının yerinə yetirilməsinin operativ və yekun təhlilinin dərinədən həyata keçirilməsi üçün məzmunlu informasiya kütləsinin formalaşdırılması məhsul göndərilməsi üzrə əmrlərdə müqavilə öhdəliklərinin pozulması səbəblərinin əks etdirilməsinin mühüm nəticəsidir.

İş gününün əvvəlinə məhsulun çeşidləri üzrə qalıqlar haqqında məlumatlar əsasında və gün ərzində göndərmələrin təqvim qrafiklərini və məhsul buraxılışını nəzərə almaqla hər gün təhlil aparılır və göndərmə üzrə qərarlar hazırlanır. Təhlilin əsas üsulu məhsul çeşidləri üzrə qalıqların göndərmə normaları ilə müqayisə edilməsidir. Bu zaman alıcıların yerləşməsi və günə ayrılmış nəqliyyat vasitələri nəzərə alınır.

Ayın (yaxud rübün – müqavilələr üzrə məsuliyyət dövrünü nəzərə almaqla) əvvəlindən artan yekunla məhsulun göndərilməsinin sonrakı operativ təhlilinin vəzifələri hesabat dövrü ərzində göndərmələr planının bərabər qaydada və dəqiq yerinə yetirilməsini təmin etməkdən, müqavilələr üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinin vaxtında qarşısını almaqdan ibarətdir.

Müqavilə şərtlərinin pozulması əsas etibarilə məhsulun istehsalı prosesində baş verir. Bununla əlaqədar olaraq operativ təhlil eyni zamanda mal göndərilməsini də, istehsalını da əhatə etməlidir. Yalnız bu qaydada istehsalın ibarətmə vasitəsi kimi təhlilin təsirli xarakteri təzahür edir.

Operativ təhlil üçün informasiya mənbələri operativ planlaşdırma və uçot sənədləridir. Bu baxımdan məhsulun buraxılışı və göndərilməsi üzrə plan-qrafiklərin tərtib edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Plan-qrafikdə (cədvəl 5.5) hazır məhsul anbarında olan məmullatlar ayın əvvəlinə onların qarşdakı göndərilməsi qaydasında yerləşdirilməlidir. Ay ərzində buraxılmış məmullatlar sənəd dövriyyəsi müddətləri ardıcılığı ilə və tranzit normanın yaradılması üçün məhsulun anbarda saxlanmasını nəzərə almaqla göstərilir.

Bu qrafik üç xidmətin: maliyyə, satış və istehsal-dispetçer xidmətlərinin işində tərtib edilir və tətbiq olunur. İstehsal-dispetçer xidməti bu qrafikə uyğun olaraq məmullatların istehsalı müddətlərinin sexlər üzrə bölüşdürülməsini təmin edir və məhsulun buraxılışının operativ uçotunu aparır.

Cədvəl 5.5

İyun ayı üçün məhsul buraxılışı və göndərilməsinin plan-qrafiki

Məmulat	Alıcı	Müqavilə üzrə məmullatların miqdarı, ədəd	Məbləği, min man.	İstehsalatdan buraxılma müddəti, gün	Göndərilmə müddəti, gün
A	X	4	5,0	9	10
B	U	3	4,2	15	16
C	Z	2	7,8	20	23

Satış xidməti məhsulun göndərilməsi müddətlərinin paylaşdırılmasını təmin edir və göndərmənin uçotunu aparır. Maliyyə xidməti pul vəsaitlərinin gündəlik daxil olmalarını planlaşdırır.

Hesabat məlumatlarının plan-qrafikin göstəricilərlə tutuşdurulması ayrı-ayrı müqavilə öhdəliklərinin planlaşdırılmış yerinə yetirilməsi müddətindən fərqlənməsini (günlərlə) aşkar etmək imkanı yaradır. Belə

təhlil əsasında ayrı-ayrı sexlər və xidmətlər tərəfindən öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməməsini müəyyən etmək və onların fəaliyyətinin yaxşılaşmasına operativ təsir etmək, yol verilmiş pozulmaların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək olar.

Beləliklə, operativ informasiya əsasında həyata keçirilən ilkin təhlilin məlumatları hesabat dövrü qurtarmağa çox vaxt qalmış müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələrini olduqca dəqiq proqnozlaşdırmaq və vaxtlı-vaxtında müvafiq tədbirlər görmək imkanı yaradır. Müqavilələr üzrə satış planının yerinə yetirilməsinin ilkin qiymətləndirilməsi kompüter texnikasının köməyi ilə hesablamalar aparən zaman daha dəqiq olur.

5.5. İstehsalın ahəngdarlığının təhlili

Məhsul buraxılışının ahəngdarlığı (ritmliliyi) rüb, ay, gün üçün plan tapşırıqlarına ciddi uyğunluq deməkdir. Ahəngdarlıq heç də həmişə bərabərlik demək deyil. Belə ki, plan tapşırıqları, məsələn, ilin ayları üzrə, habelə istehsal mövsümlü olduğu halda bölüşdürülə bilməz.

Ahəngdarlığın təhlili (cədvəl 5.6) məhsul buraxılışının aylar, rüblər, habelə ionicünlükler üzrə xüsusi çəkileri haqqında faktiki və plan göstəricilərinin müqayisə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Bütün rüblərdə sonuncu ayda məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi rüblük buraxılışın üçdə birindən bir qədər yüksək planlaşdırılmışdır. Faktiki xüsusi çəkilerin planlaşdırılan səviyyə ilə müqayisəsi göstərir ki, müəssisədə ahəngdarlıq əhəmiyyətli dərəcədə pozulmuşdur. Üçüncü ayda məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi planlaşdırılardan 9-12% yüksəkdir.

Cədvəl 5.6

Rüblər üzrə məhsul buraxılışının ahəngdarlığı

Göstəricilər	Plan, %	Fakt, %
Müvafiq rübün üçüncü ayında məhsul buraxılışının onun rüb ərzində buraxılışının ümumi həcmində xüsusi çəkisi:		
Martda	34,5	44,0

İyunda	34,2	43,0
Sentyabrda	34,4	45,0
Dekabrda	36,0	48,0
IV rübdə məhsul buraxılışının onun il ərzində buraxılışının ümumi həcmində xüsusi çəkisi	27,2	28,4

Sonra bütün 12 ayın birinci, ikinci və üçüncü on günlükləri ərzində məhsul buraxılışı həcmnin illik məhsul buraxılışı həcminə nisbətən xüsusi çəkileri göstəricilərinin planla müqayisəsi yolu ilə istehsalın ay daxili ahəngdarlığını qiymətləndirmək lazımdır. Belə hesablama üçün informasiya mənbəyi kimi on günlüklər üzrə məhsul buraxılışı üzrə istehsal şöbəsinin məlumatlarından ibarətdir.

Təşkilatın hazır məhsul buraxılışının ahəngdarlığı ayrı-ayrı sexlərin işinin ahəngdarlığından asılı olduğunu nəzərə alaraq, sexlər üzrə də ahəngdarlığın təhlili aparılır (cədvəl 5.7).

Cədvəl 5.7

Müəssisənin sexlərində on günlüklər üzrə məhsul buraxılışının aylıq buraxılışa nisbətən ahəngdarlığı, %-lə

Sexlər	I on günlük		II on günlük		III on günlük	
	Plan	Fakt	Plan	Fakt	Plan	Fakt
Hazırlıq	32,5	25,0	33,5	30,0	34,0	45,0
Mexaniki	32,5	23,0	33,5	30,0	34,0	47,0
Quraşdırma (yığma)	35,0	20,0	33,0	40,0	32,0	40,0

Ahəngdarlığın məcmu qiyməti adətən ahəngdarlıq əmsalının (Θ_a) hesablanması yolu ilə verilir. O, çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsinin orta faizi kimi müəyyən edilir: planın yerinə yetirilməsinə plan həddində faktiki buraxılış hesablanır və alınmış məbləğ buraxılış planı ilə tutuşdurulur. Bu, hesablamanı həm buraxılışın mütləq göstəriciləri üzrə, həm də xüsusi çəkileri üzrə aparmaq olar.

Bizim misalda ahəngdarlıq əmsalları aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\text{Hazırlıq sexində } \Theta_{a.h} = \frac{25 + 30 + 34}{100} = 0,89;$$

$$\text{Quraşdırma (yığma) sexində } \Theta_{a.q} = \frac{20 + 33 + 32}{100} = 0,85;$$

$$\text{Mexaniki sexdə } \Theta_{a.m} = \frac{23+30+34}{100} = 0,87.$$

Ümumiyyətlə, müəssisə üzrə ahəngdarlıq əmsalı quraşdırma (yığma) sexinin ahəngdarlıq əmsalına bərabər qəbul edilir, çünki o, məhsul istehsalının son mərhələsidir. Alınmış nəticələr üzrə ən aşağı $\Theta_{a.q}$ kəmiyyətidir. Bu, onunla izah olunur ki, qrupaşdırma (yığma) mərhələsində istehsal prosesinin pozulması əvvəlki hazırlıq və mexaniki sexlərin (istehsalatların) qeyri-ahəngdar işi ilə əlaqədardır.

Aparılan təhlil göstərir ki, bütün sexlər (istehsalatlar) üzrə məhsul istehsalı birinci on günlükdə aylıq buraxılışın yalnız 20-25%-i, üçüncü on günlükdə isə – 40-47%-i təşkil edir.

İstehsalın ahəngdarlığının pozulması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Bu, ilk növbədə ayın əvvəlində istehsal güclərinin və işçi qüvvəsinin tam yüklənməməsində özünü göstərir, üçüncü on günlükdə isə gərgin və vaxtıdan artıq işlər başlayır və bu da zay məhsulun xüsusi çəkisini artırır. Gərginlik ayın axırında bitməmiş istehsal qalıqlarının normativlərlə müqayisədə kəskin azalmasına və anbarda plandan artıq hazır məhsul qalıqların yığılıb qalmasına səbəb olur. Onların ayın son günlərində göndərilməsi mümkün olmadığından mal göndərilməsi üzrə müqavilə şərtləri yerinə yetirilmir. Buna görə müəssisə cərimələr ödəyir və bu satış planının yerinə yetirilməməsilə bərabər mənfəətin məbləğini də azaldır. Qeyri-məhsuldar xərclər (fəhlələrin təqsiri olmayan boşdayanmaların, vaxtıdan artıq işlərin ödənilməsi, zay məhsul) hesabına məhsulun maya dəyəri artır, mənfəət planı yerinə yetirilmir. Bu, öz növbəsində büdcəyə ödəmələrin pozulmasına, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmamazlığına gətirib çıxarır. Normativdən artıq hazır məhsul qalıqlarının olması dövriyyə vəsaitlərinin dövretməsini ləngidir. Bundan əlavə, mal göndərənin qeyri- ahəngdar işi əlaqədar müəssisələrin istehsal silsilələrində müəyyən pozulmalara səbəb olur.

Pozulmaların vaxtlı-vaxtında aşkar edilməsi üçün öngünlük ərzində plan tapşırıqlarının gündəlik yerinə yetirilməsi haqqında məlumatlara əsasən ahəngdarlığı operativ təhlil etmək lazımdır.

5.6. Məhsulun çeşidinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Əhalinin tələbatının daha tam ödənilməsinin təmin edilməsi üçün müəssisənin yalnız məhsulun ümumi həcmi üzrə deyil, həm də çeşidlər (nomenklatura) üzrə planı yerinə yetirməsi lazımdır. Dövlət ehtiyatları üçün malların göndərilməsinə dair kontraktların yerinə yetirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. O, müəssisənin məhsulunun satılmasına, onun vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə, vergilər, kreditlər üzrə güzəştlər almasına və s. zəmin yaradır.

Nomenklatura – məmulatların adlarının və MDB ərazilərində qüvvədə olan ümumibirlik sənaye məhsulları klassifikatorunda (ÜSMK) müvafiq məhsul növləri üçün onların müəyyən edilmiş kodlarının siyahısıdır.

Çeşid – məhsulun hər növü üzrə buraxılışının həcmi göstərməklə adlarının siyahısıdır. O, tam, qruplaşmış və qrupdaxili olur.

Müəssisə məhsulun çeşidi və buraxılış strukturunu formalaşdıran zaman, bir tərəfdən, məhsulun həmin növlərinə tələbi, digər tərəfdən isə – sərəncamında olan əmək, xammal, texniki, texnoloji, maliyyə və digər ehtiyatlardan ən səmərəli istifadə edilməsini nəzərə almalıdır. Çeşidin formalaşdırılması sistemini aşağıdakılar təşkil edir:

- alıcıların cari və perspektiv tələbatının müəyyən edilməsi;
- buraxılan yaxud buraxılması planlaşdırılan məhsulun rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;
- məmulatın həyat silsiləsinin öyrənilməsi, yeni, daha mükəmməl məhsul növlərinin yaradılması üzrə vaxtlı-vaxtında tədbirlərin görülməsi, mənəvi köhnəlmiş və iqtisadi cəhətdən səmərəsiz məmulatların istehsal proqramından çıxardılması;
- məhsulun çeşidində dəyişikliklərin iqtisadi səmərəliliyinin və risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi.

Məhsulun çeşidi üzrə istehsal planının yerinə yetirilməsi adətən eyni adlı əmsalın köməyi ilə qiymətləndirilir. O, çeşid üzrə istehsal planının yerinə yetirilməsində hesaba alınmış ümumi faktiki məhsul

buraxılışının onun plan üzrə ümumi buraxılışına bölünməsi yolu ilə hesablanır (plandan artıq hazırlanmış və ya planda nəzərdə tutulmuş məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsində hesaba alınmır). 5.8 cədvəlinin məlumatlarından görünür ki, məhsul çeşidləri üzrə plan 93,76 % (902 : 962 x 100) yerinə yetirilmişdir [28].

Cədvəl 5.8

Məhsulun çeşidi üzrə planının yerinə yetirilməsi

Məmulat	Məhsul istehsalının həcmi, plan qiymətlərində, min man.		Planın yerinə yetirilməsi faizi	Çeşid üzrə planın yerinə yetirilməsində hesaba alınmış məhsulun həcmi, min man.
	Plan üzrə	Faktiki		
A	288	350	121,8	288
B	340	320	94,1	320
C	190	150	78,9	150
Ç	144	165	114,6	144
Yekunu	962	985	102,4	902

Çeşid üzrə planın kəsirlə yerinə yetirilməsi həm xarici, həm də daxili amillərlə bağlıdır. Xarici amillərə bazarın konyunkturası, məhsulun bəzi növlərinə tələbin dəyişməsi, maddi-texniki təminatın vəziyyəti, müəssisənin istehsal güclərinin ondan asılı olmayan səbəblərdən vaxtlı-vaxtında istifadəyə verilməməsi aid edilir. Daxili səbəblər istehsalın təşkilində, idarəetmə sistemində və maddi həvəsləndirmədə nöqsanlarla, avadanlığın pis vəziyyəti və onun boşdayanmaları, qəzaları ilə, elektrik enerjisinin çatışmamazlığı ilə, istehsal mədəniyyətinin aşağı olması ilə əlaqədardır.

5.7. Məhsulun (iş və xidmətlərin) keyfiyyətinin təhlili

Məhsulun keyfiyyəti dedikdə əmək məhsulunun insanın və cəmiyyətin müəyyən tələbatını ödəmək qabiliyyətini müəyyən edən faydalı istehlak xassələrinin məcmusu başa düşülür.

Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istehsalın səmərəliliyinin artmasının mühüm amillərindən biridir, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, mənfəətin artmasına kömək edir, sabit satış bazarı formalaşdırır.

Məhsulun keyfiyyəti uyğunluq sertifikatları ilə təsdiq edilir. Sertifikatlaşdırma lazımı surətdə eyniləşdirilmiş məhsulun, prosesin, xidmətin konkret standartda yaxud digər normativ sənədə uyğunluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Sertifikatlaşdırmanın məqsədləri aşağıdakılardır:

- istehlakçının həyatı, sağlamlığı və əmlakı üçün təhlükəli olan məhsulu əldə etməkdən müdafiə edilməsi;
- məhsulun ixracına kömək edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi.

Sertifikatlaşdırma müvəffəqiyyətlə keçdiyi halda məhsulun istehsalçısı olan müəssisəyə uyğunluq sertifikatı verilir, habelə məmulatı və (və ya) qablaşdırmanı uyğunluq nişanı ilə markalamaq hüququ təyin edilir. Sertifikatlaşdırılmış məhsulun müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməkdə davam etməsini yoxlamaq məqsədilə təftiş nəzarəti keçirilir.

Məhsulun keyfiyyətini səciyyələndirən göstəricilər ümumiləşdirici və fərdi (spesifik) göstəricilərə bölünür:

Ümumiləşdirici göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

- məhsulun ümumi həcmində yeni məmulatların xüsusi çəkisi;
- ümumi məhsulun həcmində Azərbaycanda ilk dəfə hazırlanmış məhsulun xüsusi çəkisi;
- məhsulun ümumi həcmində beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun sertifikatlaşdırılmış məhsulun xüsusi çəkisi;
- məhsulun ümumi həcmində milli standartlara uyğun sertifikatlanmış məhsulun xüsusi çəkisi.

Fərdi göstəricilər məhsulun ayrı-ayrı xassələrini səciyyələndirir. Onlara aşağıdakı göstəricilər aiddir:

- təyinat göstəriciləri – məhsulun təyinatı üzrə istifadə edilməsindən alınan səmərəni (effekti) səciyyələndirirlər;
- mötəbər göstəriciləri (müntəzəmlik, saxlanıla bilmək, uzunmüddətlik, təmirə yararlılıq);

- texnologiyalıq göstəriciləri – konstruktor-texnologiya qərarlarının səmərəliliyini səciyyələndirirlər (material tutumu, əmək tutumu, enerji tutumu);
- eqronometrlik göstəriciləri – istehlakın münasibliyini və rahatlığını əks etdirir;
- təhlükəsizlik göstəriciləri – istismar zamanı təhlükəsizlik dərəcəsini qiymətləndirirlər;
- estetiklik göstəriciləri – formanın səmərəliliyini və icranın təkmilliyini əks etdirirlər;
- ekoloji göstəricilər və s.

Məhsulun keyfiyyətinin təhlil zamanı ümumiləşdirici keyfiyyət göstəriciləri müəyyən edilir və onların dinamikası öyrənilir. Həm ayrı-ayrı məhsul növlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həm də məhsulun satışının ümumi həcmində onların xüsusi çəkisinin artması satışın dəyər ifadəsində həcmnin artırılmasına gətirib çıxarır. Bu onunla izah edilir ki, məhsulun keyfiyyətinin yüksək səviyyəsi ona tələbin artmasına kömək edir və satış qiymətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin satışın ümumi həcminə (SÜH) və satışdan əldə edilən mənfəətə (M_{sat}) təsiri aşağıdakı kimi hesablanır [29]:

$$\text{SÜH} = V_1 \times (Q_1 - Q_0); \quad (5.1)$$

$$M_{\text{sat}} = V_1 \times (Q_1 - Q_0) - V_1 \times (MD_1 - MD_0), \quad (5.2)$$

Burada V_1 -yüksək keyfiyyətli məhsul satışının həcmidir; Q_1 və Q_0 -məmulatın müvafiq olaraq keyfiyyətin yüksəldilməsindən sonra və ona qədər qiymətidir; MD_1 və MD_0 -müvafiq olaraq keyfiyyətin yüksəldilməsindən sonra və onu qədər məhsul vahidinin maya dəyəridir.

Əgər buraxılan məhsul çeşidlərlə (sortlarla) qiymətləndirilsə, onda onun dəyişilməsinin satışın həcminə və satışdan alınan mənfəətə təsirini hesablamaq olur. Hesablama (5.1) və (5.2) düsturları əsasında aparılır, bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, Q_1 və Q_0 , MD_1 və MD_0 - müvafiq olaraq məhsul çeşidləri üzrə məhsul vahidinin faktiki və baza strukturuna uyğun orta qiymətləri və maya dəyərləridir.

Təhlilin sonrakı mərhələsində aşağı çeşidli məmulat buraxılması səbəblərinin və nöqsanların baş verdiyi yerlərin aşkar edilməsinə yönəldilməlidir.

Məhsulun keyfiyyətinin dolayı xarakteristikaları məhsulun istehlakçılarından reklamasiyaların olması və zay məhsul istehsalıdır.

Təhlil zamanı istehlakçıların *reklamasiyalarını* aşağıdakı istiqamətlərdə öyrənirlər: məmulatların növləri, reklamasiyaya səbəb olmuş qüsurların xarakteri, reklamasiya verilmiş məmulatların miqdarı və satılmış məhsulun ümumi həcmində onların xüsusi çəkisi, qəbul edilmiş reklamasiyalar üzrə itkilər.

Reklamasiyalar dinamikada öyrənilir, qüsurların aradan qaldırılmasına yönəldilmiş təşkilati-texniki tədbirlər işlənib hazırlanır.

İstehsal edilmiş zay məhsul onun hazırlanması üzrə istehsal prosesinin təşkilinin və yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini əks etdirir. Zay məhsul – öz xassələri üzrə DÖST-lərdə, TŞ-lərdə nəzərdə tutulan tələblər səviyyəsinə uyğun olmayan və birbaşa təyinatı üzrə istifadə üçün yararsız məmulatlar və ya detallardır.

Zay məhsul (brak) öz xarakterinə görə iki qrupa bölünür: düzəldilə bilən və düzəldilə bilməyən. *Düzəldilə bilən zay məhsul* – elə zay məhsuldur ki, qüsurların aradan qaldırılması nəticəsində məmulat yararlı məhsul qarşısında qoyulan tələbləri ödəyən səviyyəyə çatdırıla bilər. Bu ana qədər zay məmulatlar bitməmiş istehsalın tərkibində hesablanır.

Düzəldilə bilməyən (qəti) zay məhsul düzəldilməsi mümkün olmayan yaxud iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmayan zay məhsuldur.

Zay məhsulu həmçinin yaranmasının aşkar edilməsi yerinə və onun səbəblərinə görə fərqləndirirlər. *Yerinin aşkar edilməsi* üzrə zay məhsul daxili – müəssisənin özündə üzə çıxarılmış və xarici – istehlakçı tərəfindən aşkar edilmiş olur. Zay məhsulun belə bölgüsü müəssisənin texniki nəzarət şöbəsinin (TNŞ), habelə müvafiq struktur bölmələrinin işini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Zay məhsulun səbəbləri istehsalın texnologiyasının və təşkilinin sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təsnif edilir. Sənayenin istənilən sahələri üçün ən çox ümumi olan səbəblər aşağıdakılardır: fəhlələrin ixtisas səviyyəsinin aşağı olması, nasaz avadanlıqlardan, alətlərdən və

qurğulardan istifadə edilməsi, texniki sənədlərdə səhvlər olması, istehsal texnologiyasının pozulması, keyfiyyətsiz materiallardan istifadə edilməsi; nəzarət-ölçü cihazlarının kifayət qədər olmaması və nasazlığı.

Zay məhsul haqqında ilkin sənədləri tərtib edən zaman zay məhsulun növlərini, səbəblərini və təqsirkarlarının şifrini göstərən klassifikatorlardan istifadə edirlər. Yoxlamanın nəticələri hazır məhsulla birlikdə yoxlamaya təqdim edilən qoşma sənəddə (iş naryadında və ya növbə tapşırığında) qeyd edilir. Düzəldilə bilməyən zay məhsul aktla rəsmiləşdirilir, orada məmulatın adı, məhsulun zay olduğu əməliyyatlar, növü, səbəbləri və təqsirkarları göstərilməklə zay məhsulun xarakteristikası, təqsirkarlardan tutulmalı olan itkilərin məbləği göstərilir.

İstehsal edilmiş zay məhsulun ümumi həcmi qəti zay hesab edilmiş məmulatların maya dəyərilə və onun düzəldilməsinə sərf edilən xərclərlə müəyyən edilir.

İstehsal edilmiş zay məhsula çəkilən xərclər üzrə mənfi meyillər aşkar ediləndə onun ayrı-ayrı istehsalatlar üzrə səbəblərinin və təqsirkarlarının diqqətli təhlili tələb olunur. O, operativ hesabatın məlumatları əsasında həyata keçirilir. Bū halda istehsal edilmiş zay məhsulun ümumi məhsul istehsalı həcminə təsirini hesablamaq lazımdır. Adətən, təcrübədə bunu sadələşdirilmiş sxem üzrə edirlər: qəti zay məhsulun maya dəyərinin və zay məhsulun düzəldilməsinə sərf edilən xərclərin toplanması yolu ilə zay məhsulun mütləq ölçüsü (həcmi) hesablanır, alınmış məbləğin əmtəəlik məhsulun istehsal maya dəyərində xüsusi çəkisi (və ya faizi) tapılır, sonra alınmış faiz əmtəəlik məhsulun həcminə vurulur və beləliklə əldə edilməmiş məhsulun ölçüsü (həcmi) müəyyən edilir.

Bazarın istehlak edilən məhsula tələbkarlığının yüksəlməsi, habelə istehsal proseslərinin mürəkkəbləşməsi müəssisəni keyfiyyət probleminə münasibəti dəyişməyə məcbur edir. Hazırda son məhsulun və istehsal prosesinin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin keyfiyyətinə nəzarət etmək kifayət deyil.

İstehsalın hazır məhsulun keyfiyyətinə təsir edən bütün mərhələlərini – materiallar göndərənlərlə kontrakt bağlanmasından hazır

məhsulun satışına qədər əhatə edən keyfiyyət sistemi yaradılması rəqabət mübarizəsində yaşamanın zəruri şərti olmuşdur.

Keyfiyyət sistemi – məhsulun keyfiyyətinin ümumi idarə edilməsi üçün zəruri olan təşkilati strukturun, metodikaların, proseslərin və ehtiyatların məcmusudur. Bu sistemin təsiri, “Keyfiyyət dairəsi” (ilməsi) yaradaraq, məhsulun həyat (yaşama) silsiləsinin bütün mərhələlərinə yayılır. “Keyfiyyət dairəsi” – müxtəlif mərhələlərdə: tələbatın müəyyən edilməsindən onun ödənilməsinin qiymətləndirilməsinə qədər keyfiyyətə təsir edən qarşılıqlı asılı fəaliyyət növləri modelidir [27]. Keyfiyyət sistemi müəssisənin konkret fəaliyyətini nəzərə almaqla işlənilib hazırlanır, lakin istənilən halda o, “keyfiyyət dairəsinin” aşağıdakı bütün mərhələlərini:

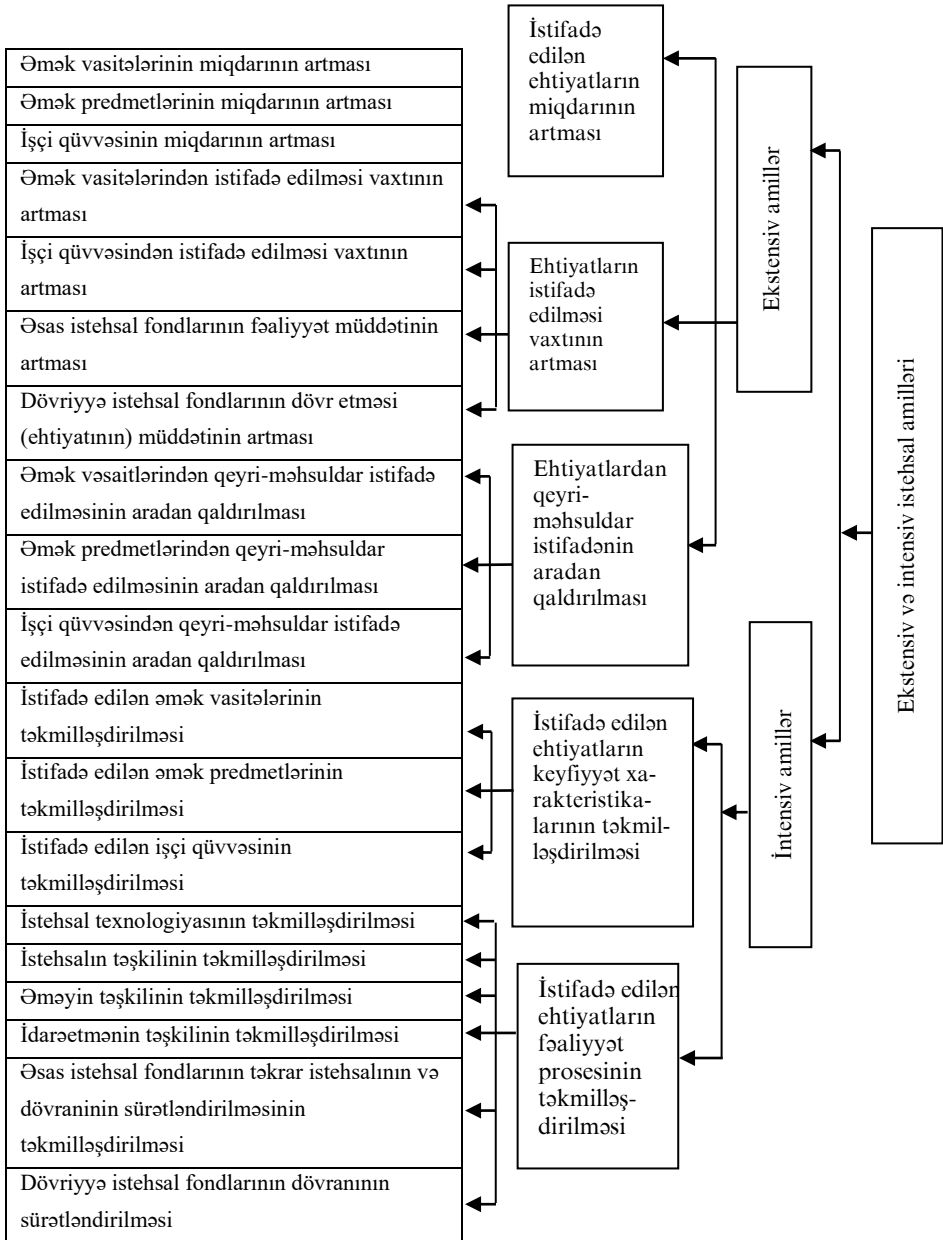
- marketinqi, bazarın axtarılmasını və öyrənilməsini;
- məhsulun qarşısında qoyulan texniki tələblərin layihələndirilməsini və (və ya) işlənilib hazırlanmasını;
- material-texniki təchizatı;
- istehsal proseslərinin hazırlanmasını və tərtib edilməsini;
- istehsalı;
- nəzarəti və yoxluları;
- qablaşdırmanı və saxlamayı;
- məhsulun realizasiyasını və yayılmasını;
- quraşdırmanı və istismarı;
- xidmət edilmədə texniki köməyi;
- məmulatın istifadə ediləndən sonra işlədilməsini əhatə etməlidir.

Keyfiyyət sistemi onun “keyfiyyət dairəsinin” bütün mərhələlərində idarə edilməsini, son məhsulun keyfiyyətli olmasında bütün işçilərin iştirakını, keyfiyyətin yüksəldilməsi və xərclərin azaldılması üzrə fəaliyyətin əlaqələndirilməsini, qüsurların aşkar edilməsinin və onları yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasının məcburiliyini təmin etməlidir.

5.8. Məhsul istehsalı və satışının həcmnin artırılması amilləri və ehtiyatlarının təsnifatı

Məhsulun istehsalına və satışına təsir edən əsas amillər istehsalın ekstensiv və intensiv inkişafını müəyyən edən amillər, habelə istehsaldan kənar amillərdir. Amillərin təsnifatı 5.1 sxemində təqdim edilmişdir.

İstehsalın inkişafı ehtiyatlarının müəyyən edilməsi məqsədi ilə onların təsərrüfat fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri və şərtləri üzrə təsnifləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələr belə təsnifatlara uyğun olaraq ehtiyatların axtarılıb tapılması və səfərbər edilməsi yollarını planlaşdırırlar, yəni ehtiyatların aşkar edilməsi və onlardan istifadə olunması üzrə təşkilati-texniki tədbirlər planı tərtib edirlər.

Sxem 5.1. İstehsalın ekstensiv və intensiv inkişafının amillərinin və ehtiyatlarının təsnifatı

Ehtiyatlar onların təsir etdiyi son nəticələr üzrə təsnifləşdirilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı ehtiyatları fərqləndirirlər: məhsulun həcmnin artırılması; məmulatların strukturunun və çeşidinin təkmilləşdirilməsi; məhsulun maya dəyərinin ya məsrəf elementləri və ya kalkulyasiya maddələri üzrə, yaxud məsuliyyət mərkəzləri üzrə aşağı salınması; məhsulun mənfəətliliyinin yüksəldilməsi; təşkilatın maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Məcmu ehtiyatların hesablanması zamanı təkrar və ikiqat hesablama istisna edilməlidir, bunun üçün onların təsnifatının müəyyən prinsiplərinə ciddi riayət etmək lazımdır. Məsələn, məhsulun həcmnin artırılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi ehtiyatları, habelə maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatları eyni zamanda mənfəətin və təsərrüfatçılığın rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi ehtiyatlarıdır.

Hazır məhsulun tədavülü sahəsində satışın həcmnin artması amillərinə və ehtiyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- anbarda normativdən artıq, gərəksiz və lazımsız hazır məhsul ehtiyatlarının ləğv edilməsi; keyfiyyətinin aşağı olması səbəbindən satılmamış və tələbat olmayan məhsul çeşidlərinin aşkar edilməsi;
- məhsulun alıcılara göndərilməsi və çatdırılması tempinin sürətləndirilməsi, ödəmə-hesablaşma sənədlərinin hərəkəti müddətlərinin qısaldılması;
- satışın həcmnin artırılması ehtiyatları;
- hazır məhsul istehsalının mümkün olan qədər artırılması (əmək amilləri üzrə kompleks ehtiyat);
- zay məhsul istehsalının aradan qaldırılması və keyfiyyətin yaxşılaşdırılması hesabına məhsulun qiymətinin mümkün olan qədər yüksəldilməsi;
- məhsulun istehsalı və satışının strukturunda dəyişikliklər;
- satılmamış məhsul qalıqlarının azaldılması;
- qiymət strategiyasının təkmilləşdirilməsi;
- marketinqin təkmilləşdirilməsi.

Yoxlama sualları?

1. Məhsul istehsalının və satışının həcmi hansı göstəricilərlə səciyyələnir?
2. Məhsul istehsalı həcmnin təhlili prosesində hansı əsas məsələlər həll edilir?
3. Satışın həcminə hansı amillər təsir edir?
4. İstehsalın və satışın həcmnin tədqiqi prosesində iqtisadi təhlilin hansı metodlarından istifadə edilir?
5. Məhsul çeşidinin strukturu hansı məqsədlə təhlil edilir?
6. Məhsul çeşidi üzrə planın yerinə yetirilməsinin təhlili zamanı hansı metodlardan istifadə edilir?
7. Məhsul istehsalı və satışının operativ təhlili hansı məqsədlə həyata keçirilir?
8. Qeyri-ahəngdar istehsal təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə vəziyyətinə necə təsir göstərir?
9. Məhsulun keyfiyyəti hansı göstəricilərlə səciyyələnir?
10. Siz istehsalın həcmnin artmasının hansı ekstensiv və intensiv amillərini və ehtiyatlarını bilirsiniz?

VI FƏSİL

ƏMƏK EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

6.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri

Təşkilatın lazımı tərkibdə və ixtisaslı şəxsi heyətlə təminatı, tapşırılmış əmək məhsuldarlığı parametrlərinə riayət edilməsi və bunun əsaslandırılması, iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsi – təşkilatın əmək ehtiyatlarının və onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin təhlilinin əsas istiqamətləridir.

Əmək ehtiyatlarının və onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin təhlilinin əsas vəzifələrinə:

- 1) təşkilatın zəruri işçi qüvvəsilə təminatının qiymətləndirilməsi;
- 2) əmək ehtiyatlarının hərəkətinin təhlili;
- 3) əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- 4) əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkar edilməsi və onlardan istifadə üzrə əməli təkliflərin hazırlanması aid edilir.

Əmək ehtiyatları ilə təminatın və onlardan istifadə edilməsinin təhlili istifadə olunan geniş informasiya tələb edən çoxsaylı göstəricilər dairəsini əhatə edir. Belə informasiya aşağıdakı mənbələrdə ehtiva edilir:

- Sintetik və analitik mühasibat uçotunun ilkin sənədləri.
- “İşçilərin sayı, əmək haqqı və hərəkəti haqqında məlumatlar” adlı hesabat forması (aylıq);
- “Fəaliyyət növləri üzrə işçilərin sayı və əmək haqqı barədə məlumatlar” adlı hesabat forması (aylıq).

6.2. Əmək ehtiyatlarının tərkibi, strukturu və hərəkətinin təhlili

Təşkilatın əmək ehtiyatları göstəricilər sistemilə səciyyələndirilir. Onların arasında şəxsi heyətin tərkibi və onun struktur göstəriciləri mühüm yer tutur.

Sənayedə təşkilatın şəxsi heyəti tərkibinə görə sənaye-istehsal və qeyri-sənaye işçilərinə bölünür.

Sənaye-istehsal heyəti məhsulun hazırlanmasında bilavasitə iştirak edir. O, aşağıdakı kateqoriyalardan ibarətdir: fəhlələr, şagirdlər, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik xidmət heyəti, mühafizə işçiləri.

Sənaye-istehsal heyətinin tərkibini təhlil edərkən onların peşələr, təhsil səviyyəsi, iş stajı, cinsi üzrə qruplaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, mühəndis-texniki işçilərin tərkibi təhsil səviyyəsi üzrə təhlil edildikdə ali, natamam ali və orta texniki təhsili olan mütəxəssislər ayrıca göstərilir.

Fəhlələri cinsinə, yaşına, iş stajına, peşəsinə, ixtisasına görə qruplaşdırmaq olar.

Sənaye-istehsal heyətinin strukturu sənaye sahəsinin xüsusiyyətinə, istehsalın ixtisaslaşmasından və miqyasından, buraxılan məhsulun çeşidindən asılıdır.

Fəhlələrin xüsusi çəkisinin artması, digər şərtlər eyni olduqda, sənaye-istehsal heyətinin strukturunun keyfiyyət dəyişikliyinə sübut edir. Sənaye-istehsal heyətinin ümumi sayında fəhlələrin payının artırılmasını müəyyən edən amillərə təşkilatın idarə edilməsinin strukturu, xidmət edən heyətin əməyinin təşkili sistemi, təşkilatın idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması, işçilərin ixtisası və peşəkarlıq səviyyəsi aid edilir.

Mühəndis-texnik işçilərinin payının artması istehsalın təşkilinin yaxşılaşdırılmasının, avtomatlaşdırılmış istehsal xətlərinin tətbiqinin, buraxılan məhsulun ayrı-ayrı parametrlərinin mürəkkəbləşməsinin nəticəsidir.

6.1 cədvəlində verilmiş məlumatlar üzrə təşkilatın şəxsi heyətinin tərkibinin, strukturunun və orta siyahı sayının dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 6.1

Təşkilatın şəxsi heyətinin tərkibinin, strukturunun və orta siyahı sayının dinamikasının təhlili

Sıra sayı	Şəxsi heyətin tərkibi	Baza dövrü		Hesabat dövrü		Dövr ərzində dəyişilmələr (+,-)	
		miqdarı, nəfər	orta siyahı sayında xüsusi çəkisi, %	miqdarı, nəfər	orta siyahı sayında xüsusi çəkisi, %	miqdarı, nəfər	orta siyahı sayında xüsusi çəkisi, %
A	B	1	2	3	4	5	6
1	Şəxsi heyətin orta siyahı sayı (OSS), cəmi	670	100	671	100	+1	-
2	O cümlədən: sənaye-istehsal heyəti (SİH) ondan:	480	71,64	472	70,34	-8	-1,3
3	fəhlələr	307	45,82	293	43,67	-14	-2,15
4	mühəndis-texniki işçilər	130	19,4	133	19,82	+3	+0,42
5	Qulluqçular	23	3,44	27	4,02	+4	+0,58
6	kiçik xidmət işçiləri	7	1,04	8	1,19	+1	+0,15
7	mühafizə işçiləri	13	1,94	11	1,64	-2	-0,3

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi baza dövrü ilə müqayisədə təşkilatın şəxsi heyətinin orta siyahı sayı hesabat dövründə praktik olaraq dəyişilməmişdir. Hesabat dövründə heyətin strukturu baza dövrünün strukturundan cüzi fərqlənir. Fəhlələrin və mühafizə işçilərinin sayının bir qədər azalması və mühəndis-texniki işçilərinin, qulluqçuların və kiçik xidmət işçilərinin sayının artması müşahidə olunur.

Fəhlələrin tərkibinin keyfiyyət xarakteristikası onların tarif dərəcələri üzrə müəyyən edilən ixtisas səviyyəsidir.

Fəhlələrin ixtisas dərəcəsinin ümumi (ümumiləşdirici) qiymətləndirilməsi üçün orta tarif dərəcəsi göstəricisindən istifadə edilir. O, müvafiq dərəcələr üzrə fəhlələrin sayı üzrə tarif dərəcələrinin çəkisinin

orta hesab göstəricisi kimi hesablanır. Məsələn, əgər fəhlələrin dərəcələr üzrə sayı: I-30 nəfər, II-18 nəfər, III-100 nəfər, IV-110 nəfər, V-60 nəfər, VI-70 nəfər, cəmi – 388 nəfədirsə, onda orta tarif dərəcəsi 3,93-ə bərabərdir.

$$\frac{30 \times 1 + 18 \times 2 + 100 \times 3 + 110 \times 4 + 60 \times 5 + 70 \times 6}{30 + 18 + 100 + 110 + 60 + 70} = \frac{1526}{388} = 3,93$$

Orta tarif dərəcəsi haqqında məlumatlardan fəhlələrin ixtisas səviyyəsinin yerinə yetirilən əməliyyatların mürəkkəbliyinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün də istifadə edilir. Belə ki, əgər yerinə yetirilən işlərin orta tarif dərəcəsi 4,2-ə bərabədirsə, onda təşkilat fəhlələrin ixtisasının 3,93-dən 4,2-ə qaldırılmasını nəzərdə tutmalıdır. İxtisasın yüksəldilməsi həm işləyən fəhlələrin öyrədilməsi yolu ilə və yaxud yüksək ixtisaslı fəhlələrin işə qəbul edilməsi və aşağı ixtisaslı fəhlələrin işdən azad edilməsi hesabına əldə oluna bilər.

İşçilərin işə qəbulu və işdən azad edilməsi işçi qüvvəsinin *xarici dövriyyəsidir*. İşçilərin sənaye-istehsal heyətinin bir qrupundan digərinə keçirilməsi – *daxili dövriyyədir*. İşçi qüvvəsinin dövriyyəsinin hər iki növü təşkilatda daxili təhlilin aparılması üçün əhəmiyyətlidir.

İşçi qüvvəsinin hərəkəti mütləq və nisbi göstəricilərlə səciyyələndirilir. *Mütləq göstəricilərə* aşağıdakılar aiddir: təhlil edilən dövrdə işə qəbul edilən işçilərin sayı; bir kateqoriyadan digər kateqoriyaya keçirilmiş işçilərin sayı; təhlil edilən dövrdə işdən azad edilmiş işçilərin sayı. *Nisbi göstəricilər* işçi qüvvəsinin hərəkətinin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilir. Onlar – kadrların qəbulu, azad edilməsi (işdən çıxması) və sabitliyi əmsallarıdır.

Qəbul üzrə dövriyyə əmsalı (Θ_q) təhlil edilən dövrdə işə qəbul edilmiş işçilərin sayının (S_q) həmin dövrün sonuna işçilərin orta siyahı sayına (OSS) nisbətə müəyyən edilir.

$$\Theta_q = \frac{S_q}{OSS}$$

İşdən çıxma əmsalı ($\Theta_{iç}$) öyrənilən dövrdə işdən çıxan (azad edilən) işçilərin sayının ($S_{iç}$) həmin dövrün əvvəlinə şəxsi heyətin orta siyahı sayına nisbətində bərabərdir:

$$\Theta_{iç} = \frac{S_{iç}}{OSS}$$

Kadrların sabitliyi əmsalı (Θ_{sab}) 1 yanvardan 31 dekabra qədər təşkilatın siyahılarında göstərilən işçilərin sayının (S_{sab}) həmin ildə işçilərin orta siyahı sayına bölünməsilə müəyyən edilir:

$$\Theta_{sab.} = \frac{S_{sab}}{OSS}$$

İşçi qüvvəsinin hərəkətini təşkilatın şəxsi heyətinin kateqoriyaları üzrə il, rüb, ay ərzində təhlil etmək lazımdır. Burada əsas məqsəd işçilərin işdən çıxmasının səbəblərinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Səbəblər obyektiv xarakter daşıya bilər: hərbi xidmətə çağırış, yaşayış yerinin dəyişilməsi, pensiya yaşına çatma və s. Əmək haqqının miqdarı ilə razı olmamaq, əlverişsiz əmək şəraiti və rejimi, ixtisas üzrə istifadə edilməmək, sosial proqramlar paketinin olmaması və s. subyektiv səbəblərdir.

Əmək ehtiyatlarının müxtəlif səbəblərdən dəyişkənliyi iş vaxtı itkilərinə səbəb olur. Çox zaman işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı iş vaxtının faktiki itkilərinə uyğun gəlir. İş vaxtından istifadənin təhlili zamanı aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- dövr (ay, rüb, il) ərzində bir işçinin işlədiyi günlərin orta sayı;
- iş gününün orta müddəti (uzunluğu);
- müəyyən dövr ərzində bir işçinin işlədiyi saatların orta sayı.

Təhlilin gedişində iş vaxtı itkilərinin azaldılması məqsədlə bütün gün və növbədaxili itkilərin səbəbləri aydınlaşdırılır, iş vaxtından qeyri-məhsuldar istifadə edilməsi zay edilmiş məhsulun istehsalına, onun düzəldilməsinə vaxt sərfi araşdırılır. İş vaxtından qeyri-məhsuldar istifadəyə standartdan kənar xammaldan, avadanlıqdan istifadə edilməsilə yaranan əlavə əmək sərfələri aiddir.

İşçi qüvvəsinin sayının, hərəkətinin, ixtisas səviyyəsinin təhlili təşkilatın işçilərinin əməyinin əsaslandırılması sisteminin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər işlənib hazırlanması ilə yekunlaşır.

6.3. Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Ənənəvi olaraq canlı əməkdən istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün *əmək məhsuldarlığı (ƏMəh.)* göstəricisindən istifadə edirlər. O, məhsulun (iş və xidmətlərin) satış qiymətlərində həcmnin, yəni əmtəlik məhsulun (ƏM) təşkilatın əsas fəaliyyətində məşğul olan işçilərin orta siyahı sayına (OSS) nisbəti kimi hesablanır:

$$\text{ƏMəh.} = \frac{\text{ƏM}}{\text{OSS}}$$

Əmək məhsuldarlığının təhlili üçün aşağıdakı *istehsal göstəricilərindən* istifadə edilir:

- bir işçinin (fəhlənin, əsas fəhlənin) orta illik istehsalı;
- bir işçinin (fəhlənin, əsas fəhlənin) orta günlük istehsalı;
- bir işçinin (fəhlənin, əsas fəhlənin) orta saatlıq istehsalı.

Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) ölçü vahidindən asılı olaraq istehsal dəyər, natura və əmək göstəricilərinin köməyiylə müəyyən edilir.

İstehsalın əmək ölçüləri (norma-saatlar), əsas etibarilə, işçi qüvvəsinə tələbatın daxili planlaşdırılması zamanı istifadə edilir. Natural ölçülər (tonlar, ədədlər və s.) bircinsli məhsullar istehsalında tətbiq olunur. Dəyər ölçüləri daha geniş yayılmışdır, çünki məmulatların geniş nomenklaturası istehsal ediləndə istifadə olunur.

Əmək məhsuldarlığının artması təşkilatın işçilərinin sayına qənaət edilməsinə (Qən.say) imkan verir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Qən.say} = \text{Say}_1 - \text{Say}_0 \times J_V,$$

Burada Say_1 və Say_0 - işçilərin müvafiq olaraq hesabat və baza dövrlərində orta siyahı sayıdır; J_V - məhsulların (iş və xidmətlərin) həcmnin indeksidir.

Əmək məhsuldarlığının səciyyələndirilməsi üçün istehsalla yanaşı *əmək tutumu göstəricilərindən* - məhsulun hissələrinin, qovşaqlarının, məmulat parametrlərinin istehsalına iş vaxtı sərfələrindən də istifadə edilir. Məhsulun əmək tutumu və istehsal göstəriciləri arasında tərs mütənasib asılılıq vardır, yəni əmək tutumu azaldıqda istehsal artır və əksinə.

Məhsulların (iş və xidmətlərin) əmək tutumunun azalmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Onlardan ən əhəmiyyətliləri mütərəqqi texnika və texnologiyanın tətbiqi, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması, işçilərin ixtisasının artırılması, mütərəqqi istehsal normalarının tətbiq edilməsidir.

İstehsalın təhlili həmin göstəricinin dinamikasının qiymətləndirilməsindən başlanır ki, bunun üçün əmək məhsuldarlığının artması və artımı göstəricilərindən istifadə edilir. Sonra, müəyyən amillər dairəsinin əmək məhsuldarlığının dəyişilməsinə təsirinin ölçüsü müəyyən edilir.

Sənaye-istehsal heyətinin bir işçisinə düşən məhsulun həcmnin şəxsi heyətin ümumi sayında fəhlələrin xüsusi çəkisindən və bir fəhlə hesabı ilə istehsalın həcmindən asılılığı aşağıdakı modellə müəyyən edilir:

$$Ist_{s\dot{h}} = X\dot{C}_{f\dot{a}h} \times Ist_{f\dot{a}h} = \frac{Say_{f\dot{a}h}}{OSS_{s\dot{h}}} \times \frac{\Theta M}{Say_{f\dot{a}h}};$$

burada $Ist_{s\dot{h}}$ - sənaye-istehsal heyətinin bir işçisinə düşən orta istehsaldır; $X\dot{C}_{f\dot{a}h}$ - sənaye-istehsal heyətinin ümumi sayında fəhlələrin xüsusi çəkisidir; $Ist_{f\dot{a}h}$ - bir fəhlənin orta istehsalıdır; $Say_{f\dot{a}h}$ - fəhlələrin orta siyahısıdır.

Təhlilin növbəti mərhələsində kənarlaşdırma, təcrid etmə üsullarının köməyiylə əmək məhsuldarlığının və digər əmək amillərinin məhsul buraxılışı həcmnin dəyişilməsinə təsiri öyrənilir.

Bu məqsədlə iki, üç və çoxamilli modellərdən istifadə edilir, məsələn,

$$\Theta M = OSS_{s\dot{h}} \times Ist_{s\dot{h}} = OSS_{s\dot{h}} \times \frac{\Theta M}{OSS_{s\dot{h}}};$$

$$\Theta M = OSS_{\text{sih}} \times X C_{\text{fah}} \times Ist_{\text{fah}} = OSS_{\text{sih}} \times \frac{\Theta M}{OSS_{\text{sih}}} \times \frac{\Theta M}{Say_{\text{fah}}};$$

$$\Theta M = Say_{\text{fah}} \times G \times t \times Ist_{\text{sih}}^{\text{saat}},$$

Burada G-sənaye-istehsal heyətinin bir fəhləsinin işlədiyi günlərin orta sayıdır; t-iş gününün orta müddətidir; $Ist_{\text{sih}}^{\text{saat}}$ -bir fəhlənin orta saatlıq istehsalıdır.

Yoxlama sualları?

1. Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili üçün hansı əsas informasiya mənbələrindən istifadə edilir?
2. Şəxsi heyətin dəyişkənliyini hansı göstəricilər səciyyələndirir?
3. Əmək məhsuldarlığı və əmək tutumu arasında hansı qarşılıqlı əlaqə vardır?
4. İstehsal göstəricilərinin hesablanması metodikası necədir?
5. Məhsul buraxılışını təşkilatın işçilərinin sayından və onunla qarşılıqlı əlaqəli amildən asılılığının iki amilli modeli necə qurulur?

VII FƏSİL

ƏSAS İSTEHSAL FONDLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

7.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri

Kommersiya təşkilatının sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinə – mənfəət əldə edilməsinə nail olması bir çox amillərlə təmin edilir. Onların arasında fəaliyyətdə olan əsas istehsal fondlarının, o cümlədən avadanlıqların təkmilləşdirilməsi və yenilərinin istismara verilməsi, habelə onlardan səmərəli istifadə edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əmlakının tərkibində əsas istehsal fondları böyük xüsusi çəkiyə malik olan sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün bu amil xüsusilə aktualdır.

Müəssisədə istifadə olunan avadanlıqların tərkibi, strukturu, texniki səviyyəsi buraxılan məhsulların, (yerinə yetirilən işlərin, göstərilən xidmətlərin) həcminə və istehlak xassələrinə birbaşa təsir göstərir.

Əsas istehsal fondlarının və onlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyinin təhlilinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

1) Əsas istehsal fondlarının tərkibinin, strukturunun, hərəkətinin və vəziyyətinin təhlili;

2) Əsas istehsal fondlarının işə buraxılması, yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi;

3) Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili;

4) Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatlarının aşkar edilməsi.

Adı çəkilən məsələlərin həlli üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Mili Mühasibat Uçot Standartlarına

uyğun olaraq illik maliyyə hesabatlarının məcmusu və aşağıdakı mənbələrdə ehtiva edilən məlumatlar əsasında formalaşa bilər:

- statistik hesabatın “Əsas fondların (torpaq, tikili və avadanlıqlar) və digər qeyri-maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında” (illik) hesabat forması;
- statistik hesabatın “Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında” (rüblük) hesabat forması;
- torpaq, tikili və avadanlıqların uçot və rəqələri;
- inventarizasiya cədvəlləri və uçot və rəqələrinə əlavələr;
- uçot və vergi siyasəti üzrə sərəncam sənədləri;
- biznes-plan;
- sintetik və analitik mühasibat uçotunun müvafiq hesabları.

7.2. Əsas istehsal fondlarının tərkibi, strukturu, hərəkəti və texniki vəziyyətinin təhlili

Təhlilin ilkin mərhələsində *əsas istehsal fondlarının (ƏİF) tərkibi və strukturu* öyrənilir. Onlar istehsalın xarakterindən və xüsusiyyətlərindən, təşkili növündən (seriyalı, kütləvi, fərdi), texnologiyasından, bütövlükdə istehsalatın, həm də onun bölmələrinin ixtisaslaşması və kooperasiyası səviyyəsindən asılıdır.

Təhlilin gedişi zamanı yeni güclərin işə salınması, köhnə fondların yeniləşdirilməsi, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi və bununla əlaqədar istehsal sahələrində avadanlığın daha səmərəli yerləşdirilməsi nəticəsində əsas istehsal fondlarının strukturunun dəyişilməsini tədqiq etmək lazımdır.

Əsas istehsal fondlarının strukturunun təhlili zamanı onların aktiv hissəsinin dəyərinin, xüsusi çəkisinin və onların dəyişməsi meylinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisənin güclərinin artımı və fond verimi əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsindən çox asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, böyük müəssisələrdə (metallurgiya, energetika və maşınqayırma) ƏİF-nın aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi kiçik müəssisələrə nisbətən xeyli yüksəkdir. Belə hesablama nümunəsi 7.1 cədvəlində verilmişdir.

Müəssisənin əsas istehsal fondlarının strukturunun təhlili

Sıra sayı	Əsas istehsal fondlarının növləri	Dövrün əvvəlinə		Dövrün sonuna		Dövr ərzində dəyişilmə (+, -)	
		məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, %	məbləği, min man.	xüsusi çəkisi, %
A	B	1	2	3	4	5	6
1.	Cəmi əsas istehsal fondları	16470	100	16810	100	+340	-
2.	O cümlədən: aktiv hissəsi	8960	54,4	9100	54,13	+140	-0,27
3.	passiv hissəsi	7510	45,6	7710	45,87	+200	+0,27

7.1 cədvəlində təqdim edilmiş hesablamalardan görünür ki, təhlil edilən dövr ərzində əsas istehsal fondlarının dəyəri 16470 min manatdan 16810 min manata qədər, yəni 340 min manat artmışdır. Əsas fondların aktiv hissəsinin dəyəri də artmışdır. Lakin ƏİF-nun ümumi dəyərində onun payı 54,4-dən 54,13%-ə qədər, yəni 0,27% azalmışdır. Passiv hissənin (binaların, qurğuların və s.) dəyəri 200 min manat, xüsusi çəkisi isə 0,27% artmışdır.

Əsas istehsal fondlarının tərkibinin və strukturunun dinamikada təhlili təşkilatın texniki inkişaf meylini qiymətləndirmək və fond verimi səviyyəsini proqnozlaşdırmaq imkanı yaradır.

Əsas istehsal fondlarının təhlilinin ikinci vəzifəsi həm yeni yaradılan təşkilatlar üçün, həm də əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olan istehsal prosesinin yenidən qurulmasını həyata keçirən müəssisələr üçün aktualdır.

Əgər yeni təşkilat işə başlayırsa, onun istehsal güclərinin işə salınması əsas istehsal fondlarının istismarı üzrə planın yerinə yetirilməsi və onların yüklənməsi səviyyəsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə biznes-planın istehsal gücləri üzrə bölməsinin göstəriciləri faktiki məlumatlarla müqayisə edilməlidir.

Əgər fəaliyyətdə olan təşkilat əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsilə və ya təkmilləşdirilməsilə məşğuldursa, onda analitik (təhlil edən) ƏİF yeniləşdirilməsi və ya təkmilləşdirilməsi planının müddətlər, istifadə yerləri (sexlər, sahələr) üzrə yerinə yetirilməsi dərəcəsini aydınlaşdırmalı, avadanlıqların gücü və vaxt üzrə işləməsini öyrənməlidir.

Əsas istehsal fondlarının işə salınması müddətləri üzrə planın yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi nümunəsi 7.2 cədvəlində verilmişdir.

Cədvəl 7.2

Əsas istehsal fondlarının işə salınması planının yerinə yetirilməsinin qiymətləndirilməsi

Sıra sayı	Struktur bölməsi. Əsas istehsal fondlarının obyektləri	Plan üzrə işə salınmalıdır	Faktiki işə salınmışdır	Planın yerinə yetirilməsi	Kənarlaşmanın səbəbləri
A	B	1	2	3	4
1	1 saylı Sex Yulaf peçenyəsi buraxılması üzrə istehsal xətti	Yanvar 2016-cü il	Aprel 2016-cü il	Üç ay pozulma ilə yerinə yetirilmişdir	Avadanlığın göndərilməsi müddətlərinin pozulması
2	3 saylı Sex Çörək bişirən sobanın təkmilləşdirilməsi	Avqust 2016-cü il	İyul 2016-cü il	Bir ay tez yerinə yetirilmişdir	İki növbəli iş rejiminin təcili tətbiqi zəruriliyi

7.2 cədvəlinin məlumatlarından görünür ki, çörək zavodunda yulaf peçenyəsinin istehsalına nəzərdə tutulmuş müddətdən üç ay gec başlanmışdır. Gecikmənin səbəbi mal göndərən təqsirindən istehsal xəttinin komplektləşdirici hissələrinin göndərmə müddətlərinin pozulmasıdır. Çörək zavodu itkiləri kompensasiya etmək üçün (əvəzinin ödənilməsi) mal göndərənə qarşı cərimə sanksiyaları irəli sürməlidir.

Əsas istehsal fondlarının *köhnəlməsi səviyyəsinin göstəricisi* onların texniki vəziyyətini səciyyələndirir və hesablanmış amortizasiya

məbləğinin ($A_{\Theta IF}$) əsas istehsal fondlarının ilkin dəyərinə ($\Theta IF_{i,d}$) nisbətinin 100%-ə vurulması kimi müəyyən edilir:

$$\Theta_{k\ddot{o}h} = \frac{A_{\Theta IF}}{\Theta IF_{i,d}} \times 100\%.$$

Bu göstəricinin dinamikada öyrənilməsi əsas istehsal fondlarının “yaşını” və yeniləşməsi tempini qiymətləndirmək imkanı verir. Köhnəlmə faizinin artması əsas istehsal fondlarının yeniləşməsinin aşağı tempini və onların fiziki köhnəlməsini göstərir. Köhnəlmə səviyyəsini bütün əsas istehsal fondları üzrə, onların qrupları və növləri üzrə hesablamaq lazımdır.

Avadanlıqların köhnəlməsi (aşınması) dərəcəsi haqqında informasiya cədvəl formasında verilə bilər (cədvəl 7.3).

Cədvəl 7.3

Avadanlığın köhnəlməsi dərəcəsi haqqında informasiya

Sıra sayı	Struktur bölməsi. Əsas istehsal fondlarının obyektləri	İlkin dəyəri, min man.	Köhnəlmə məbləği, min man.	Köhnəlmə faizi
A	B	1	2	3
1	<i>1 sayılı Sex</i> Çörək-bulka məmulatları bişirən sobalar	1860	658	35
2	<i>2 sayılı Sex</i> Peçenye bişirən avadanlıq	1190	870	73

7.3 cədvəlində verilmiş məlumatlardan görünür ki, 1 və 2 sayılı sexlərdə, yüksək dərəcədə köhnəlmiş avadanlıqdan istifadə edilir. Bu xüsusilə peçenye bişirən avadanlıq qrupuna aiddir.

Təhlil edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, hesablanmış amortizasiya məbləği heç də həmişə əsas istehsal fondlarının fiziki və mənəvi köhnəlməsini real əks etdirmir, belə ki, amortizasiya ayrılımları

norması avadanlığın bircinsli qrupları üzrə müxtəlif ola bilər və təşkilatın uçot siyasəti variantlarından asılıdır.

Əgər avadanlığın köhnəlməsi (aşınması) dərəcəsi böyük olarsa, onun vaxtlı-vaxtında yeniləşdirilməsini nəzərdə tutmaq lazımdır. Köhnə avadanlığın istismardan çıxarılması və yeni avadanlığın istismara verilməsi əsas istehsal fondlarının hərəkətidir. İqtisadi təhlildə onun səciyyələndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

• *Əsas istehsal fondlarının yeniləşməsi əmsalı* – istismara verilmiş yeni əsas istehsal fondlarının dəyərinin təhlil edilən dövrün sonuna əsas istehsal fondlarının dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$\Theta_{\text{yeni}} = \frac{\Theta \text{İF}_{\text{ist.ver.}}}{\Theta \text{İF}_{\text{ilinsonu}}}$$

• *Əsas istehsal fondlarının istismardan çıxması əmsalı* - istismardan çıxmış əsas istehsal fondlarının dəyərinin ilin sonuna əsas istehsal fondlarının dəyərində nisbətində bərabərdir:

$$\Theta_{\text{ist.çix}} = \frac{\Theta \text{İF}_{\text{ist.çix.}}}{\Theta \text{İF}_{\text{ilinsonu}}}$$

Bu göstəricilər əsas istehsal fondlarının bütün məcmusu üzrə, onların ayrı-ayrı qrupları və növləri üzrə hesablanır.

ƏİF hərəkətinin təhlili prosesində əsas istehsal fondlarının yeniləşməsi templəri və onların köhnəlməsi səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir.

Əgər avadanlıqların yeniləşməsi tempi yüksəkdirsə və köhnəlmiş avadanlıqların payı azdırsa, keyfiyyət tərkibi yaxşılaşarsa (mütərəqqi, ən yeni avadanlığın xüsusi çəkisi yüksəkdirsə), onda əmək məhsuldarlığı artır və bununla da mövcud əmək ehtiyatları və əsas istehsal fondlarının yeniləşməsi templəri arasında tarazlıq təmin edilir.

Yeni avadanlıqların istismara verilməsi müddətlərinin dəyişilməsinin məhsul buraxılışının həcmində təsirini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\Delta\Theta M = \Delta G \times f_0$$

burada $\Delta\Theta M$ -məhsul buraxılışı həcmnin (əmtəlik məhsulun) dəyişilməsidir; ΔG -istismara verilmənin plan üzrə müddətindən fərqlənən günlərin sayıdır; f_0 -yeni avadanlığın plan üzrə gündəlik məhsuldarlığıdır.

7.3. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

Əsas istehsal fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyi ümumi və xüsusi göstəricilər sistemilə səciyyələnir.

Ümumi göstəricilər təşkilatın və onun istehsal bölmələrinin əsas istehsal fondlarının bütün məcmusundan istifadə edilməsi səviyyəsini əks etdirir.

Xüsusi göstəricilər əsas vəsaitlərin ayrı-ayrı növlərinin tətbiqinə qiymət verir, yaxud onların istehsal prosesində fəaliyyətinin hansısa tərəfini səciyyələndirir.

Ümumi göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- 1) fond verimi əmsalı (FV);
- 2) fond tutumu əmsalı (FT);
- 3) Əsas istehsal fondlarının nisbi qənaəti (azad edilməsi) ($Q_{\Theta n \Theta IF}$).

Fond verimi əmsalı istehsal edilmiş məhsulun (işlərin, xidmətlərin) istehsalçı müəssisənin qiymətlərində dəyərinin (ΘM) əsas istehsal fondlarının təhlil edilən dövrdə orta dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$FV = \frac{\Theta M}{\overline{\Theta IF}}$$

$\overline{\Theta IF}$ qiyməti ilkin (bərpa) dəyərinə əsaslanaraq xronoloji orta miqdar kimi hesablanır.

Fond verimi əmsalı təşkilatın torpaq, tikili və avadanlıqlara qoyulmuş hər manatdan (100 manatdan, 1000 manatdan) nə qədər məhsul (iş və xidmət) alınmasını göstərir. Fond verimi göstəricisi bircinsli məhsul buraxılan halda natural ölçülərdə də hesablanı bilər. O, əsas istehsal fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyini daha dəqiq səciyyələndirir.

Fond tutumu əmsalı əsas istehsal fondlarının orta dəyərinin istehsal edilmiş məhsulun istehsalçı müəssisənin qiymətlərində dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$FT = \frac{\overline{\Theta IF}}{\Theta M}$$

Fond tutumu əmsalı – fond verimi əmsalının əks göstəricisidir. O, istehsal edilmiş məhsulun dəyərinin bir manatına (100 manatına, 1000 manatına) düşən əsas istehsal fondlarının dəyərini əks etdirir. Fond veriminin artması əsas istehsal fondlarının nisbi qənaətinə (azad edilməsinə) ($Q_{\Theta n \Theta IF}$) gətirib çıxarır. O, aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Q_{\Theta n \Theta IF} = \Theta IF_1 - \Theta IF_0 \times J_v,$$

Burada ΘIF_1 və ΘIF_0 - müvafiq olaraq təhlil edilən və baza dövrlərində əsas istehsal fondlarının dəyəridir; J_v - məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmnin indeksidir.

Fond veriminin təhlili həmin göstəricinin dinamikasının tədqiq edilməsindən başlanır. Sonra ayrı-ayrı amillərin fond veriminin dəyişilməsinə təsiri müəyyən edilir.

Fond verimi əmsalının iki amilli multiplikativ modeli aşağıdakı kimi təqdim edilir:

$$FV = X C_a \times FV_a = \frac{\overline{\Theta IF_a}}{\Theta IF} \times \frac{\Theta M}{\Theta IF_a},$$

burada $X\zeta_a$ - əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində aktiv hissənin dəyərinin xüsusi çəkisidir; $\overline{\Theta\dot{F}_a}$ - əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin təhlil edilən dövrdə orta dəyəridir və onların ilkin (bərpa) dəyərinə əsaslanaraq xronoloji orta rəqəm kimi hesablanır; FV_a - əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond verimidir.

Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin və fond veriminin dəyişilməsinin fond veriminin hesabat dövründə baza dövründəki səviyyəsinə nisbətən ümumi dəyişilməsinə təsirinin ölçüsünü eliminasiya edilmə (kənarlaşdırma) üsullarından birilə müəyyən edirlər.

Amillərin fond veriminə təsirinin mütləq fərqlənmələr üsulu ilə hesablanılmasının alqoritmi

$$\begin{aligned}\Delta FV(\Delta X\zeta_a) &= (X\zeta_{a1} - X\zeta_{a0}) \times FV_{a0}; \\ \Delta FV(\Delta FV_a) &= X\zeta_{a1} \times (FV_{a1} - FV_{a0}); \\ \Delta FV &= FV_1 - FV_0 = \Delta FV(\Delta X\zeta_a) + \Delta FV(\Delta FV_a).\end{aligned}$$

Fond veriminin amillər üzrə təhlilinin nümunəsi 7.4 cədvəlində verilmişdir.

Fond veriminin amillər üzrə təhlili

Sıra sayı	Göstəricilər	Şərti işarələr	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Dövr ərzində dəyişilmələr (+,-)
A	B	C	1	2	3
1	Məhsul buraxılışı, müqayisəli qiymətlərlə, min man.	ƏM	31300	32800	+1500
2	Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, min man.	ƏİF	16470	16810	+340
3	O cümlədən: əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin dəyəri, min man.	ƏİF _a	8960	9100	+140
4	Fond verimi əmsalı (sətir 1: sətir 2)	FV	1,9004	1,9512	+0,0508
5	Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond verimi (sətir 1: sətir 3)	FV _a	3,4933	3,6044	+0,1111
6	Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi (sətir 3: sətir 2)	XÇ _a	0,544	0,5413	-0,0027

7.4 cədvəlində verilmiş məlumatlara uyğun olaraq baza dövründə fond verimi modeli aşağıdakı kimi təqdim edilir:

$$\frac{31300}{16470} = \frac{8960}{16470} \times \frac{31300}{8960}, \text{ yaxud } 1,9004 = 0,5440 \times 3,4933;$$

hesabat dövründə:

$$\frac{32800}{16810} = \frac{9100}{16810} \times \frac{32800}{9100}, \text{ yaxud } 1,9512 = 0,5413 \times 3,6044.$$

Amillərin təsirinin ölçüsünün fond veriminin dəyişilməsinə təsirini fərq üsulu ilə müəyyən edək.

Fond veriminin bütövlükdə dövr ərzində dəyişilməsi belə olacaqdır:

$$1,9512 - 1,9004 = +0,0508.$$

O cümlədən:

1) ƏİF aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsinin təsiri:

$$(0,5413 - 0,5440) \times 3,4933 = 0,0027 \times 3,4933 = -0,0094;$$

2) ƏİF aktiv hissəsinin fond veriminin dəyişilməsinin təsiri:

$$0,5413 \times (3,6044 - 3,4933) = 0,5413 \times 0,1111 = +0,0601;$$

fərqlənmələrin balansı:

$$-0,0094 + 0,0601 = +0,0507^1$$

Beləliklə, təhlil edilən dövr ərzində təşkilatda fond verimi, əsas istehsal fondlarının dəyərini hər manatına 1,9004-dən 1,9512-ə qədər, yəni 0,0508 manat artmışdır.

ƏİF aktiv hissəsinin fond veriminin dəyişilməsi müsbət təsir etmişdir və əsas istehsal fondlarının bütün məcmusunun fond veriminin 0,0601 manat artmasına səbəb olmuşdur. ƏİF aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin azalmasının təsiri mənfi olmuşdur və ümumi fond verimini 0,0094 manat azaltmışdır.

Təhlildə əsas istehsal fondlarının fond veriminin iki amilli modelindən başqa çoxamilli modellərindən də, məsələn beş amilli modeldən istifadə edilir:

$$FV = \Theta_{mx} \times M\text{ə}h_{av} \times \Theta_{n\text{ö}vb\text{ə}} \times \frac{1}{D_{vahid}} \times X\text{Ç}_a,$$

burada – Θ_{mx} - material xərcləri əmsalıdır, müqayisəli qiymətlərlə istehsal edilmiş məhsulun həcmi material xərcləri nəzərə alınmadan istehsal edilmiş məhsulun həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir; $M\text{ə}h_{av}$ - avadanlığın məhsuldarlığıdır, material xərcləri nəzərə alınmadan istehsal edilmiş məhsulun həcmi avadanlığın maşın - növbə işləməsi miqdarına nisbəti kimi hesablanır; $\Theta_{n\text{ö}vb\text{ə}}$ - avadanlığın işinin növbəlik əmsalıdır; D_{vahid} - avadanlıq vahidinin dəyəridir; $X\text{Ç}_a$ - əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində maşınların və avadanlığın xüsusi çəkisidir.

Daha sonra təhlil edilən zaman əsas istehsal fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin xüsusi göstəricisi onların aktiv hissəsinin fond verimi göstəricisi aşağıdakı amillərin təsirindən asılı olaraq öyrənilir:

- işləyən avadanlığın orta hesabla bir iş saatına düşən məhsulun dəyərini (V_{saat});

¹ Fond veriminin ümumi dəyişilməsi (0,0508) hesablamalarda rəqəmlərin yuvarlaqlaşdırılması ilə əlaqədardır.

- işləyən avadanlığın dəyərinin vahidinə düşən orta vaxtın, T_{vahid} ;
- işləyən avadanlığın ($\dot{I}A$) dəyərinin əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin ümumi dəyərində xüsusi çəkisinin ($X\dot{C}_{a,i}$)

Beləliklə,

$$FV_a = X\dot{C}_{a,i} \times T_{\text{vahid}} \times V_{\text{saat}} = \frac{\dot{I}A}{\dot{\Theta}F_a} \times \frac{T}{\dot{I}A} \times \frac{\Theta M}{T}.$$

Göstərilən amillərin əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond veriminin dəyişilməsinə təsirinin ölçüsü kənarlaşdırma, təcrid etmə üsullarından biri ilə müəyyən edilir.

Amillərin əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond veriminə təsiri aşağıdakı kimi hesablanır (ilk məlumatlar 7.5 cədvəlində verilmişdir).

1. İşləyən (işdə olan) avadanlığın xüsusi çəkisinin dəyişilməsinin təsiri:

$$-0,0182 \times 2,36891 \times 1,78551 = -0,07698.$$

2. Avadanlıq vahidinin orta iş vaxtının dəyişilməsinin təsiri:

$$0,82589 \times (+0,08143) \times 1,78551 = +0,12008.$$

3. Avadanlığın saatlıq istehsalının dəyişilməsinin təsiri:

$$0,82589 \times 2,45034 \times (+0,0357) = +0,072246.$$

Fərqlənmələrin balansı:

$$+0,1111 = -0,07698 + 0,12008 + 0,072246 \approx 0,1153.$$

Müəssisədə fond veriminin artması ehtiyatları əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində maşınların və avadanlığın və onlarla əlaqədar olan amillərin payının artmasından ibarətdir.

Təhlil edilən zaman müxtəlif amillərin fond veriminə təsirinin müəyyən edilməsilə yanaşı, fond verimi göstəricisinin özünün və onunla əlaqədar olan amillərin məhsul buraxılışı həcminin dəyişilməsinə təsirini də öyrənirlər.

Cədvəl 7.5

**Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond veriminin təhlili üçün
ilkın məlumatlar**

Sıra sayı	Göstəricilər	Şərti işarələr	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Dövr ərzində dəyişilmələr (+,-)
A	B	C	1	2	3
1	Məhsul buraxılışı, müqayisəli qiymətlərlə, min man.	ƏM	31300	32800	+340
2	Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin orta illik dəyəri, min man.	ƏİF _a	8960	9100	+140
3	O cümlədən: İşləyən avadanlığın dəyəri, min man.	ƏİF _{a.i}	7400	7350	-50
4	Əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin fond verimi (sətir 1: sətir 2)	FV _a	3,4933	3,6044	+0,1111
5	İşləyən avadanlığın xüsusi çəkisi, % (sətir 4: sətir 3x100)	XÇ _{a.i}	82,589	80,769	-1,82
6	İşləyən avadanlığın iş vaxtı fondu, min dəzgah-saat	T	17530	18010	+480
7	İşləyən avadanlığın dəyərinin vahidinə düşən orta vaxt, min dəzgah-saat	T _{vahid}	2,36891	2,45034	+0,08143
8	İşləyən avadanlığın bir saat işinə düşən məhsulun dəyəri, min man. (sətir 1: sətir 5)	V _{saat}	1,78551	1,82121	+0,0357

Məhsul buraxılışı həcmının fond verimindən və əsas istehsal fondlarının dəyərindən asılılığının amillər üzrə modelini aşağıdakı kimi qurmaq olar:

$$\begin{aligned} \overline{\Delta M} &= \overline{\Delta IF} \times \frac{\overline{\Delta M}}{\overline{\Delta IF}} = \overline{\Delta IF} \times FV; \\ \overline{\Delta M} &= \overline{\Delta IF} \times \frac{\overline{\Delta IF_a}}{\overline{\Delta IF}} \times \frac{\overline{\Delta M}}{\overline{\Delta IF_a}} = \overline{\Delta IF} \times X\overline{C}_a \times FV_a; \end{aligned}$$

Göstərilən amillərin məhsul buraxılışı həcmnin dəyişilməsinə təsiri kənarlaşdırma, təcrid etmə üsullarından biri ilə müəyyən edilir.

Yoxlama sualları?

1. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili qarşısında duran əsas vəzifələr hansılardır?
2. Əsas istehsal fondlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini hansı göstəricilər səciyyələndirir?
3. Əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin ümumi göstəricilərinin hesablanması və təhlilinin metodikası necədir?
4. Əsas istehsal fondlarından istifadənin məhsul buraxılışına təsirinin təhlili metodikası necədir?
5. Aşağıda verilən göstəricilər əsasında əsas istehsal fondlarından istifadənin məhsul buraxılışının həcminə təsirini hesablayın: baza dövründə əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri – 9010 min man., hesabat dövründə – 8900 min man., o cümlədən aktiv hissənin müvafiq olaraq 8100 min man. və 8120 min man.; istehsal edilmiş məhsulun baza dövründə həcmi – 17146 min man., hesabat dövründə - 16840 min man. ?

VIII FƏSİL

MATERIAL EHTİYATLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ

8.1. Təhlilin vəzifələri və informasiya mənbələri

Müəssisənin lazımi çeşidə və keyfiyyətə malik xammalla və materiallarla tam və vaxtlı - vaxtında təmin edilməsi, habelə onlardan səmərəli istifadə məhsul istehsalı, onun maya dəyərinin aşağı salınması, mənfəətin və rentabelliğin artırılması üzrə planın yerinə yetirilməsinin zəruri şərtidir.

Material ehtiyatlarından istifadənin təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- 1) müəssisənin material ehtiyatları ilə təminatının qiymətləndirilməsi;
- 2) material ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin araşdırılması;
- 3) material ehtiyatlarının və xərclərinin (sərflərin) səmərəli idarə edilməsinin öyrənilməsi.

Təhlilin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə edilir:

- material-texniki təchizat planı;
- material ehtiyatlarının miqdarı və istifadə edilməsi haqqında statistik hesabat formaları;
- müəssisənin məhsul (iş və xidmət) istehsalına sərf etdiyi xərclər haqqında məlumatlar” üzrə hesabat forması;
- xammal və materialların göndərilməsi (gətirilməsi) üçün sifarişlər və müqavilələr;

- material-texniki təchizat şöbəsinin operativ məlumatları;
- xammalın və materialların daxil olması, sərfi və qalıqları haqqında analitik mühasibat uçotunun məlumatları.

8.2. Material ehtiyatlarından istifadəni xarakterizə edən göstəricilər sistemi və onların hesablanması və qiymətləndirilməsi metodikası

Xammal və materiallardan istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Onun yaradılmasının zəruriliyi material ehtiyatlarına qənaət edilməsi ehtiyatlarının sisteməlik aşkar edilməsi, məhsulun material tutumunun aşağı salınması prosesinin məqsədəuyğun idarə edilməsi tələblərilə əlaqədardır.

İqtisadi məzmunu və tətbiq dairəsi üzrə səmərəlilik göstəricilərinin iki qrupunu qeyd etmək olar:

- 1) material ehtiyatlarından istifadə edilməsi göstəriciləri;
- 2) sərflənmiş material xərcləri göstəriciləri.

Maddi dəyərlər istehsalında material sərfinin səviyyəsi üzrə material tutumu göstəriciləri ümumi və xüsusi göstəricilərə bölünə bilər.

Sənaye müəssisəsində bütün material ehtiyatları məcmusundan istifadə edilməsini səciyyələndirən *ümumi göstəricilər* aşağıdakılardır.

1. Məhsulun material tutumu (MT) göstəricisi – məhsul istehsalında istifadə olunmuş material xərcləri (MX) məbləğinin istehsalçı müəssisənin qiymətləri ilə məhsulun buraxılışı həcminə (MH) nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$MT = MX / MH \quad (8.1)$$

2. Material verimi (MV) göstəricisi – material xərclərinin hər vahidinə nə qədər məhsul buraxılmasını göstərir:

$$MV = MH / MX \quad (8.2)$$

O, material tutumu göstəricisinə nisbətən əks kəmiyyətdir.

3. Material xərclərinin hər manatına düşən mənfəət - satışdan alınan mənfəət (M_{RM}) məbləğinin dövr ərzində material xərclərinin məbləğinə bölünməsilə müəyyən edilir:

$$M = M_{RM} / MX \quad (8.3)$$

4. Material xərclərinə nisbi qənaət (israf) göstəricisi ($Q_{ən}$) - material xərclərinin məhsulun maya dəyərində nəzərə alınmış faktiki məbləği (MX_1) və məhsulun həcmi indeksilə yenidən hesablanmış xərclərin baza məbləği ($MX_0 \times J_{MN}$) arasında fərq kimi hesablanır:

$$Q_{ən} = MX_1 - MX_0 \times J_{MH}. \quad (8.4)$$

Məhsulun material tutumunun və material veriminin ümumi göstəricilərini tədqiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onlar material ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin dinamikasını yalnız o şərtlə səciyyələndirir ki, göstəricilərin sürəti və məxrəci məhsulun və material ehtiyatlarının baza dövrü ilə müqayisəli qiymətlərilə ifadə edilmiş olsun.

Xüsusi göstəricilər ehtiyatların ayrı-ayrı elementlərindən istifadə edilməsini səciyyələndirir, onların dəyəri material tutumunun ümumi göstəricilərinin hesablanması metodikası kimi düsturların sürətində göstərilir. Xammal və materiallar üzrə material tutumu, yanacaq tutumu, enerji tutumu, kənardan alınan məmulatların və yarımfabrikatların tutumu, metal tutumu və s. belə göstəricilərə aiddir. Onların hesablanması və təhlili konkret məhsul növləri istehsalı və konkret materiallardan istifadə edilməsi zamanı material xərclərinə qənaət edilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üçün lazımdır.

Xammal və materiallardan istifadə edilməsi göstəriciləri təhlilin obyektlərinin xarakteristikası üzrə texniki-iqtisadi və ümumi iqtisadi göstəricilərə bölünür.

Material ehtiyatlarından istifadə edilməsi sahəsində *texniki-iqtisadi göstəricilər* məhsul istehsalının sahə və texnologiyası xüsusiyyətlərindən

asılı olaraq fərqlənilir. Onlar materiallardan istifadə əmsalları (maşınqayırmada və emal sənayesi sahələrində), ilkin xammaldan hazır məhsul (filizdən metal, çuğundurda şəkər, xammal qatışıqından yun və s.) çıxımı (alınması) əmsalları, məhsul istehsalına sərf edilmiş materialların ümumi həcmində tullantıların və itkilərin xüsusi çəkisi, biçim əmsalları və s. ola bilər.

Xammaldan və materiallardan istifadə edilməsi sahəsində ümumiqtisadi göstəricilərə material tutumu göstəriciləri, materiallardan istifadə edilməsi əmsalları və materialların ümumi dəyərində tullantıların faizi aiddir.

8.3. Təşkilatın material ehtiyatları ilə təmin olunması səviyyəsinin təhlili

Satışın həcmnin və mənfəətin artırılması üçün müəssisənin material ehtiyatları ilə təmin olunması və onlardan səmərəli istifadə edilməsi mühüm şərtidir. Bir tərəfdən lazımi miqdarda, çeşiddə və keyfiyyətli materialların alınmaması yaxud onların vaxtlı - vaxtında gətirilməməsi boşdayanmalara, səmərəsiz əvəz edilmələrə və onlardan çıxan bütün nəticələrə (məhsulun keyfiyyətinin pisləşməsinə, maya dəyərinin yüksəlməsinə və s.) səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, xammalın, az işlənən materialların lüzumsuz ehtiyatlarının yaranması vəsaitlərin dondurulmasına gətirib çıxarır, müəssisənin maliyyə vəziyyətinə mənfəəti təsir edir. Bununla əlaqədar olaraq, təhlil prosesində normal iş üçün lazım olan material - texniki ehtiyatların optimal miqdarı müəyyən edilməlidir.

Təhlil üçün müəssisənin mühüm material ehtiyatları növlərilə təminatı əmsalından istifadə edirlər.

$$\Theta_{\text{təm}} = \frac{M_{\text{fakt}}}{M_{\text{təl}}}, \quad (8.5)$$

burada M_{fakt} və $M_{təl}$ - müəyyən qrup materialların müvafiq olaraq faktiki daxil olması (varlığıdır) və onlara sifariş verilmiş tələbatdır.

Ehtiyatların bütün mühüm növləri üzrə təminat əmsalları bəzi materiallar üzrə plandan artıq ehtiyatların olmasını və digərləri üzrə kəsir (defisit) yaranmasını göstərir.

Bazar münasibətləri şəraitində material ehtiyatları ilə təminatın operativ təhlili vacibdir. Bununla əlaqədar A. R. Kankovskayanın və A.B.Taruşkinin rəylərilə razılaşımaq lazım gəlir. Onlar hesab edirlər ki, müəssisənin anbarlarında material ehtiyatlarının vəziyyətinin vaxtaşırı təhlil edilməsi vacibdir. Aparılan təhlil:

- faktiki ehtiyatların normativlərə uyğunluğunun qiymətləndirilməsini;

- lazım olmayan ehtiyatların aşkar edilməsini təmin edir.

Materialların *normativ ehtiyatları* cari və sığorta ehtiyatlarının cəmidir

$$E_{norm} = E_{cari} + E_{sığ} \quad (8.6)$$

Cari ehtiyatlar müəyyən material növünün gətirilməsi üzrə günlərlə hesablanan intervala ($\dot{I}nt$) və onların orta günlük sərfinə ($S_{gün}$) əsaslanaraq müəyyən edilir.

$$E_{cari} = \dot{I}nt \times S_{gün} \quad (8.7)$$

Sığorta ehtiyatları müəssisənin fasiləsiz işləməsini təmin etmək və materiallar çatışmadıqda və ya göndərmə (gətirilmə) qrafikləri pozulan hallarda boşdayanmalara yol verməmək üçün yaradılır.

Materialların anbara daxil olması və onların istehsal üçün buraxılması proseslərini müqayisə edərkən lazımsız az işlənən materiallar aşkar edilə bilər. Belələri bir il ərzində sərf edilməmiş materiallardır. Həmin material ehtiyatları realizə edilməlidir, çünki həmin materialların saxlanması müəyyən xərclər tələb edir və müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsində vəsaitlərin dondurulmasına səbəb olur.

8.4. Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, maya dəyərinin kalkulyasiyasında material xərclərinin bir hissəsi:

- xammal və materiallar;
- qaytarılan tullantılar;
- kənardan alınan məmulatlar və yarımfabrikatlar, xidmətlər;
- texnoloji məqsədlərə işlədilən yanacaq və enerji sərbəst maddələrlə təqdim edilir.

Bu material xərcləri birbaşa xərclərdir, onlar məhsul vahidi üzrə planlaşdırılır və hesablanır.

Material xərclərinin digər hissəsi istehsala və idarəçiliyə xidmət göstərilməsilə əlaqədardır, onlar maya dəyərin kompleks maddələrində ehtiva olunur.

Birbaşa material xərclərinin təhlilinin birinci istiqamətini nəzərdən keçirək. O, *material xərclərinin dəyişməsinə müxtəlif amillərin təsirinin* öyrənilməsindən ibarətdir. Bu amilləri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- materialların kəmiyyətə sərfi (K_i) amilləri (normalar amilləri);
- materialların hər növünün tədarükünün maya dəyərini müəyyən edən (S_i) amillər (qiymət amilləri).

Amillərin hər qrupunun təsiri zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə müəyyən edilə bilər.

Bu zaman aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

Plan:
$$MX_0 = \sum K_{i0} \times S_{i0},$$

Burada K_{i0} - müəyyən məhsul növü üçün materialın i növünün natural ifadədə sərfidir; S_{i0} - materialın i növü vahidinin tədarükünün maya dəyəridir;

- yerdəyişmə:

Hesabat:
$$MX_{\text{şərti}} = \sum K_{i1} \times S_{i0};$$

$$MX_1 = \sum K_{i1} \times S_{i1}.$$

Amillərin təsiri:

1) norma amillərinin (K)
$$\Delta MX_{(K)} = MX_{\text{şərti}} - MX_0;$$

$$\begin{aligned} 2) \text{ qiymət amillərinin (S)} & \quad \Delta MX_{(S)} = MX_1 - MX_{\text{şərti}}; \\ \text{Yoxlama:} & \quad \Delta MX_{(K)} + \Delta MX_{(S)} = \Delta MX; \end{aligned}$$

Belə təhlilin aparılması üçün məlumatlar ayrı-ayrı məmulatların, işlərin və xidmətlərin maya dəyərini plan üzrə və hesabat kalkulyasiyalarından (onlarda material xərclərinin açıqlanması olduğu halda) götürülür.

L məmulatının maya dəyərini kalkulyasiyasından çıxarışı təqdim edək (cədvəl 8.1).

Məmulat üzrə material xərclərinə qənaət:

$$294 - 480 = -186 \text{ man.}$$

Məhsul vahidinə ayrı - ayrı amillərin təsiri:

1) sərf edilmiş materialların miqdarının dəyişilməsinin:

a) məhsul vahidinə

$$2 \times 100 - 400 = -200 \text{ man.};$$

b) bütün məhsul buraxılışına¹⁾

$$-200 \times 6000 = -1200 \text{ 000 man.}$$

2) qiymətlərin dəyişilməsinin:

a) məhsul vahidinə

$$240 - 2 \times 100 = 40 \text{ man. (material xərclərinin israfı);}$$

b) bütün məhsul buraxılışına

$$40 \times 6000 = 240 \text{ 000 man.};$$

3) B materialının C materialı ilə əvəz edilməsinin:

a) məhsul vahidinə

$$54 - 80 = -26 \text{ man., yəni səmərəli, faydalı əvəz edilmə;}$$

b) bütün məhsul buraxılışına

$$-26 \times 6000 = -156 \text{ 000 man.}$$

¹⁾ Bütün buraxılış üzrə fərqin müəyyən edilməsi üçün bir məmulat üzrə amillərin alınmış təsirini hesabat dövründə onun faktiki buraxılışına vurmaq lazımdır.

Cəmi: $-1200 \text{ 000} + 240 \text{ 000} - 156 \text{ 000} = -1116 \text{ 000 man.}$

Yoxlama: $-186 \times 6000 = -1116 \text{ 000 man.}$

L məmulatının maya dəyərini kalkulyasiyasından çıxarış

Material növləri	Ölçü vahidi	Baza kalkulyasiyası üzrə			Hesabat kalkulyasiyası üzrə		
		Məmulat vahidinə sərfin miqdarı	Material vahidinin tədarükü üzrə məsrəflər, man.	Material xərclərinin məbləği, man. (qr.3xqr.4)	Məmulat vahidinə sərfin miqdarı	Material vahidinin tədarükü üzrə məsrəflər, man.	Material xərclərinin məbləği, man. (qr.6xqr.7)
1	2	3	4	5	6	7	8
A	ədəd	4	100	400	2	120	240
B	metr	2,0	40	80	İstifadə edilməmişdir		
C	metr	-	-	-	1,2	45	54
Məmulat üçün cəmi	man.			480			294
Hesabat dövründə məmulat buraxılışı	ədəd	x	X	x	6000	x	x

Məhsul vahidinə hesablamının yoxlanması:

- $200 + 40 - 26 = -186$ man. (əsas etibarilə A materialı hesabına)

Təhlilin növbəti mərhələsində *birbaşa material xərclərinin strukturu* nəzərdən keçirilir.

Amillər üzrə asılılıq modeli additiv (toplanan) əlaqə növü kimi təsəvvür edilir:

$$MX = X \text{ və } M + AM - QT + Y \text{ və } E + \text{Dig.}$$

Burada X və M – xammal və materiallardır; AM - kənardan alınan məmulatlar və yarımfabrikatlar; QT - qaytarılan tullantılar; Y və E – yanacaq və enerjidir; Dig. - digərləridir.

Material xərclərinin həcmi dəyişməsi (ΔMX) bütün toplananların (tərkib hissələrinin) dəyişmələrinin cəmi kimi hesablanır:

$$\Delta MX = \Delta X \text{ və } M + \Delta AM - \Delta QT + \Delta Y \text{ və } E + \Delta \text{Dig.}$$

Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi ümumi və xüsusi göstəricilər sisteminin köməyiylə təhlil edilir.

Ümumi göstəricilərdən biri məhsulun material tutumudur.

$$MT = MX / MH$$

Məhsulun material tutumunun amilli təhlil edilməsi üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl (cədvəl 8.2) cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 8.2

Məhsulun material tutumunun təhlili

Sıra sayı	Göstəricilər	Plan	Hesabat
1	Məhsul buraxılışının həcmi, min man.	80 000	80 032
2	Məhsul istehsalına material xərcləri, cəmi, min man.	50 000	60 600
3	Məhsulun material tutumu, man. (sətir 2: sətir1)	0,625	0,757

Göstərilmiş məlumatlara uyğun olaraq material tutumunun dəyişilməsi 0,132 man. təşkil etmişdir. Hesabat ilində müəssisədə material tutumu səviyyəsi daha yüksək olan məhsulların xüsusi çəkisi artmışdır.

Təhlilin növbəti mərhələsində material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin xüsusi göstəriciləri: xammal və material sərfini əks etirən sahəsində material tutumu, yanacaq tutumu, enerji tutumu və s. göstəricilər öyrənilir.

Material tutumu göstəricisinin birbaşa material xərclərilə qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı additiv modellə ifadə edilir:

$$\frac{MX}{MH} = \frac{X \text{ və } M + AM + Y \text{ və } E + \text{Dig.}}{MH},$$
$$\frac{MX}{MH} = \frac{X \text{ və } M}{MH} + \frac{AM}{MH} + \frac{Y \text{ və } E}{MH} + \frac{\text{Dig.}}{MH};$$
$$\Delta MT = \Delta MT_{X \text{ və } M} + \Delta MT_{AM} + \Delta MT_{Y \text{ və } E} + \Delta MT_{\text{Dig.}}$$

Təhlil prosesində məhsulun ayrı-ayrı növlərinin material tutumu və onun səviyyəsinin dəyişilməsinə təsir edən amillər müəyyən edilir. Həmin amillərə:

- materialların xüsusu sərfinin (XS);
- materialların dəyərinin (MD);

- məhsulların topdan satış qiymətlərinin (MQ) dəyişilməsi aid edilir.

Göstərilən amillərin məsələn, *i* növ məmulatın material tutumuna (MT) təsirinin hesablanmasını zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə yerinə yetirmək olar.

Plan:
$$MT_{iPI} = \frac{\sum(XS_{iPI} \times MD_{iPI})}{MQ_{iPI}} \times 100\%.$$

Şərti yerdəyişmə 1:
$$MT_i^1 = \frac{\sum(XS_{iA} \times MD_{iPI})}{MQ_{iPI}} \times 100\%$$

Şərti yerdəyişmə 2:
$$MT_i^2 = \frac{\sum(XS_{iPI} \times MD_{iA})}{MQ_{iPI}} \times 100\%$$

Hesabat:
$$MT_{iF} = \frac{\sum(XS_{iA} \times MD_{iA})}{MQ_{iA}} \times 100\%$$

Amillərin təsiri:

- materialların xüsusi sərfinin dəyişilməsinin

$$\Delta MT_i(XS) = MT_i^1 - MT_{iPI};$$

- tədarük üzrə xərclərin dəyişilməsinin

$$\Delta MT_{i(MD)} = MT_i^2 - MT_i^1;$$

- məhsulun topdan satış qiymətlərinin

$$\Delta MT_{i(MQ)} = MT_{iA} - MT_i^2.$$

Analoji hesablamalar məhsulun bütün növləri üzrə həyata keçirilir.

Sonrakı təhlil məhsul vahidinə material ehtiyatı sərfinin və xammal və materialların dəyərinin dəyişməsinə təsir edən səbəblərin öyrənilməsinə istiqamətlənməlidir.

Məhsul vahidinə material ehtiyatları sərfi müxtəlif keyfiyyətli materiallardan istifadə edilməsi, materialın bir növünün digərilə əvəz edilməsi, istehsalın texnikasının və texnologiyasının, material-texniki təchizatın və istehsalın təşkilinin dəyişilməsi, material sərfi normalarının, itkilərin dəyişilməsi və s. hesabına dəyişilə bilər. Butün bu səbəblər müvafiq aktlarda öz əksini tapır.

Materialların tədarükü üzrə xərclər onların keyfiyyətindən, qrupdaxili strukturundan, materiallar bazarlarında mövcud vəziyyət, inflyasiya ilə əlaqədar onların qiymətlərinin, nəqliyyat-tədarük xərclərinin artmasından asılıdır.

Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi göstəricilərindən biri material xərclərinin bir manatına düşən mənfəətdir. Onun yüksəlməsi müəssisənin müsbət işini səciyyələndirir. Təhlil prosesində həmin göstəricinin dinamikasını, onun səviyyəsi üzrə planın yerinə yetirilməsini öyrənmək, təsərrüfatlararası müqayisələr aparmaq və mənfəətin həcmünün dəyişilməsi səbəblərini müəyyən etmək lazımdır.

Bu məqsədlə aşağıdakı amilli modeldən istifadə etmək olar:

$$\frac{M}{MX} = \frac{M}{M_{\text{əd}_{\text{sat}}}} \times \frac{M_{\text{əd}_{\text{sat}}}}{MH} \times \frac{MH}{MX} = R_{\text{sat}} \times K \times MV,$$

burada M-dövr ərzində satışdan alınan mənfəətdir; MX - birbaşa material xərcləridir; $M_{\text{əd}_{\text{sat}}}$ - dövr ərzində satışdan mədaxildir; MH - məhsul buraxılışının dəyər ifadəsində həcmidir; R_{sat} - satışın rentabelliyidir; K - mədaxilin məhsul buraxılışının ümumi həcminə nisbətidir; MV - material verimidir.

Amillərin material xərclərinin bir manatına düşən mənfəətin dəyişilməsinə təsirini mütləq fərq üsulu ilə hesablamaq olar:

a) material veriminin dəyişilməsi (ΔMV) hesabına:

$$\Delta \frac{M}{MX_{(MV)}} = \Delta MV \times K_{pl} \times R_{sat.pl};$$

b) mənfəətin (mədaxilin) məhsul buraxılışının ümumi həcminə nisbətinin dəyişilməsi (ΔK) hesabına:

$$\Delta \frac{M}{MX_{(K)}} = MV_A \times \Delta K \times R_{sat.pl};$$

c) satışın rentabelliyyənin dəyişilməsi (ΔR_{sat}) hesabına:

$$\Delta \frac{M}{MX_{(R_{sat})}} = \Delta MV_A \times K_A \times \Delta R_{sat}.$$

Təhlilin digər istiqaməti material ehtiyatlarından istifadənin məhsul istehsalının həcminə təsirinin müəyyən edilməsidir. Bu zaman asılılıq modeli aşağıdakı kimi olur:

$$MH = MX \times MV;$$

$$\Delta MH_{(MX)} = \Delta MX \times MV_{Pl};$$

$$\Delta MH_{(MV)} = MX_A \times \Delta MV.$$

Hesablamanı yalnız nəzərdən keçirilmiş mütləq fərq üsulunun deyil, həm də zəncirvari yerdəyişmə, indeks, nisbi fərq üsullarının köməyi ilə də yerinə yetirmək olar.

8.5. Ehtiyatların və xərclərin idarə edilməsi səmərəliliyinin təhlili

Müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələri ehtiyatların optimallığından asılıdır.

Ehtiyatların və xərclərin idarə edilməsinin səmərəliliyi məsələlərini aşağıdakılar əhatə edir:

- 1) mal - material dəyərləri ehtiyatlarının ümumi miqdarının və strukturunun optimallaşdırılması;
- 2) onlara xidmət edilməsi üzrə xərclərin minimuma endirilməsi;
- 3) onların hərəkətinə səmərəli nəzarətin təmin edilməsi.

Bizim nöqteyi - nəzərimizcə, V.V. Kovalyovun o fikrilə razılaşmaq lazımdır ki, bu halda istehsal ehtiyatları sadəcə istehsal prosesi üçün lazım olan xammal və materiallara nisbətən daha geniş anlaşılmalıdır, yəni onlara xammal, materiallar, bitməmiş istehsal, hazır məhsul, yenidən satılmalı mallar və s. aiddir. Texnoloji (istehsal) silsilə ərzində ehtiyatlarda dondurulmuş pul vəsaitlərinin ümumi məbləği maliyyə menecerləri və analitikləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir: məhz ona görə də ilk baxışdan müxtəlif görünən həmin aktivləri bir qrupda birləşdirmək olar.

Ehtiyatların idarə edilməsi texnoloji və maliyyə aspektindən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi mövqeyindən - bu immobilizasiya (dövriyyə kapitalının əsas kapitalla çevrilməsi) vəsaitləridir, yəni dövriyyədən yayındırılmış vəsaitlərdir. Belə məcburi yayındırma olmadan keçinmək olmaz, lakin həmin prosesin yaratdığı dolayı itkiləri minimuma endirmək istəyi tamamilə təbiidir. Bu itkilərin, müəyyən dərəcədə şərtiliklə, müvafiq məbləği hər-hansı alternativ layihəyə investisiya qoymaqla (məsələn, pulları faizlərlə banka qoymaqla) alınan gəlirə bərabərdir. Bu dolayı itkilər müəyyən hallarda birbaşa itkilərə də çevrilə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, aktivləri məcburi surətdə realizə edəndə, məsələn, şirkət iflas olduqda, bir çox dövriyyə vəsaitləri satıla bilməyənlər sırasına düşür, onların satışından alınan məbləğ isə uçot dəyərindən xeyli az ola bilər.

Yuxarıda qeyd olunanlar mütəşəkkil və ciddi strukturlaşmış istehsal-texnoloji prosesə malik olan şirkətlərdə – mövcud olan ehtiyatların idarə edilməsinin formallaşdırılmış modellərinin yayılmasını qismən izah edirlər. Formallaşdırılmış modellərdən istifadə edilməsindən və ya edilməməsindən asılı olmayaraq, istənilən şirkətin rəhbərləri ehtiyatların idarə edilməsinin bəzi prinsiplərinə riayət edirlər və onların maliyyələşdirilməsi strategiyasını seçirlər. Bu prinsiplər aşağıdakı iki suala cavab verilməsini nəzərdə tutur [33]:

- 1) ehtiyatların mənbələrinin strukturu necə olmalıdır?
- 2) ehtiyatların həcmi nə qədər olmalıdır?

Birinci suala dörd davranış modellərindən: ideal, təcavüzkar, mühafizəkar və kompromis modellərdən birinin köməyi ilə cavab alınır

bilər. *İdeal modelin* mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövriyyə vəsaitləri qısamüddətli öhdəliklərlə, yəni kreditor borcu ilə tam həcmdə örtülməlidir. Belə yanaşma çox risklidir, belə ki, ona uyğun olaraq bütün xüsusi vəsaitlər dövriyyədən kənar aktivlərə qoyulmalıdır və kreditorlarla mümkün çətinliklər baş verdiyi halda onların hər hansı bir hissəsini satmaq lazım gələcəkdir, bu isə müxtəlif, o cümlədən müvəqqəti xarakterli çətinliklərlə əlaqədardır.

Təcavüzkar model nəzərdə tutur ki, uzunmüddətli öhdəliklər (xüsusi və borc kapitalı) dövriyyədən kənar aktivlərin və dövriyyə vəsaitlərinin sistemli hissəsinin, yəni cari təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan minimumun ötürülməsi (ödənilməsi) mənbələridir.

Mühafizəkar model nəzərdə tutur ki, dövriyyə vəsaitlərinin dəyişilən hissəsi də (dövriyyə vəsaitlərinin sistemli tərkib hissəsindən artıq olan və yalnız qızğın dövrlərdə yaranan hissəsidir) uzunmüddətli öhdəliklərlə ötürülür (ödənilir). Bu halda qısamüddətli kreditor borcu olmur, satış qabiliyyətinin itirilməsi riski də yoxdur. Qeyd edək ki, kreditor borcu olmaması haqqında deyilən ifadəni tam mənası ilə başa düşmək lazım deyil. Bu halda söhbət idarəetmə heyətinin dövriyyə aktivlərinə və kreditorlarla hesablamalara münasibətdə davranışının modelləşdirilməsindən gedir. Xüsusi halda, nəzəri olaraq belə vəziyyəti təsəvvür etmək olar ki, müəssisə xammal və materialları nağd hesablaşma ilə əldə edir, büdcəyə borcunu hesablama anında ödəyir, qısamüddətli bank kreditlərindən istifadə etmir və s. Bir halda ki, qısamüddətli vəsait mənbələrində kreditor borcu əsas yer tutur, xammalın nağd hesabla əldə edilməsinə dair şərh edilmiş şərti vəziyyət məhz kreditor borcunun olmamasına gətirib çıxardır, daha dəqiqi, o, qalır, lakin cüzi olur.

Kompromis model daha realdır. Bu halda dövriyyədən kənar aktivlər, dövriyyə vəsaitinin sistemli hissəsi və onların dəyişilən hissəsinin təxminən yarısı uzunmüddətli öhdəliklərlə ötürülür.

Ehtiyatların idarə edilməsinin səmərəliliyi ilə əlaqədar olan ikinci suala cavab vermək üçün aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır:

a) ehtiyatların miqdarının idarə edilməsi siyasətini prinsipcə optimallaşdırmaq olarmı?

- b) minimal zəruri ehtiyatların həcmi nə qədərdir?
c) ehtiyatların növbəti partiyasını nə vaxt sifariş vermək lazımdır?
ç) sifariş verilən partiyanın optimal həcmi nə qədər olmalıdır?

İstənilən optimallaşdırma məsələsinin həlli məqsəd meyarının seçilməsini nəzərdə tutur. Ehtiyatların miqdarının müəyyən edilməsi üçün belə meyar ehtiyatların səviyyəsinin saxlanması ilə əlaqədar xərclərdir. Onlar əsasən iki elementdən: saxlanma üzrə xərclərdən və sifarişlərin yerləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi üzrə xərclərdən ibarətdir. Aydın ki, bu iki element bir-birinə tərs mütənasib dəyişilir. Məsələn, gətirilmiş ehtiyatlar partiyası nə qədər böyük olarsa, eyni zamanda onun saxlanması üçün daha çox xərclər tələb olunur (belə ki, kifayət qədər həcmə malik anbarlar olmalıdır) və gətirilməsi üçün az xərc lazım olar (bir neçə dəfə nəqliyyat təşkilatının xidmətlərindən istifadə etmək lazım olmaz).

Bir çox dərslərdə sifarişin optimal partiyasının ölçüsünün (EOQ- Economic Order Quality) hesablanmasını aşağıdakı düsturla yerinə yetirmək təklif olunur:

$$EOQ = \sqrt{\frac{2 \times F \times D}{H}}$$

burada EOQ - partiyanın həcmidir, ədəd (vahid); F - bir partiyanın sifarişinin yerinə yetirilməsinin dəyəridir, pul vahidləri; D - dövr ərzində xammala ümumi tələbatdır, vahid; H - xammal vahidinin saxlanması xərcləridir, pul vahidləri.

Buradan istehsal ehtiyatının optimal həcmi belə müəyyən edilir.

$$İE_{opt} = \frac{EOQ}{2}$$

Aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək. Metala illik tələbat 80 000 tondur, orta yerləşdirmə dəyəri 2000 manat, malın vahidinin saxlanılmasının orta dəyəri 20 manatdır, onda

$$EOQ = \sqrt{\frac{2 \times 80000 \times 20}{2}} = 4000 \text{ ton.}$$

$$IE_{opt} = \frac{4000}{2} = 2000 \text{ ton.}$$

Xammalın orta gətirilmə partiyasının və orta ehtiyatının belə həcmələri olduqda müəssisənin xidmət xərcləri minimum olacaqdır.

Bu nəzəriyyə çərçivəsində ehtiyatların idarə edilməsi sxemləri işlənilib hazırlanmışdır. Bu sxemlər bir sıra parametrlər vasitəsilə ehtiyatların yeniləşməsi prosedurasını formalaşdırmaq, o cümlədən, növbəti sifariş vermək üçün lazım olan səviyyəsini müəyyən etmək imkanı yaradır. Belə sxemlərdən biri aşağıdakı modellərdən ibarətdir:

$$RP = MU \times MD;$$

$$SS = RP - AU \times AD;$$

$$MS = RP + EOQ - LU \times LD,$$

Burada AU - xammala orta gündəlik tələbatdır, vahid; AD - sifarişin yerinə yetirilməsinin orta müddətidir (yerləşdirmə anından xammalın alınması anına qədər), gün; SS - ehtiyatların ən çıx ehtimal edilən minimal səviyyəsidir, vahid; MS - ehtiyatların maksimal səviyyəsidir, vahid; RP - ehtiyatların sifariş verilən zaman səviyyəsidir, vahid; LU - xammala minimum gündəlik tələbatdır, vahid; MU - xammala maksimal gündəlik tələbatdır, vahid; MD - sifarişin yerinə yetirilməsi üçün günlərin maksimal sayıdır; LD - sifarişin yerinə yetirilməsi üçün günlərin minimal sayıdır.

Maliyyə meneceri üçün istehsal ehtiyatlarının təhlilinin məntiqini də bilmək çox böyük rol oynayır. Təhlilin metodikasını ətraflı şərh etmədən, yalnız qeyd edək ki, onun əsasında həm də ehtiyatların hesabatda təqdim edilməsi prinsiplərinin anlaşılması durur. Təsərrüfat subyektinin uçot siyasətilə ehtiyatların uçotunun hansı metodlarından istifadə olunmasından asılı olaraq, ehtiyatlara qoyulan vəsaitlərin müxtəlif qiymətləndirilməsi və deməli, onların idarə edilməsinin optimal siyasətinin müəyyən edilməsində iştirak edən parametrlərin müxtəlif qiymətləndirilməsi mümkündür.

Firmadaxili maliyyə təhlili çərçivəsində ehtiyatların təhlilinin mühüm proseduralarından (üsullarından) biri onların dövrünün qiymətləndirilməsidir. Əsas göstərici günlərlə hesablanan dövrətmə vaxtıdır. O, dövr ərzində ehtiyatların orta qalığının həmin dövrdə onların bir günlük dövryyəsinə nisbəti kimi hesablanır. Dövr etmənin sürətləndirilməsi təsərrüfat dövryyəsinə əlavə vəsaitlər cəlb edilməsinə, ləngidilməsi isə – onların dövryyədən çıxarılmasına, ehtiyatlarda nisbətən daha uzun müddət dondurulmasına (başqa sözlə – öz dövryyə vəsaitinin immobilizasiyasına) səbəb olur. Dövryyəyə əlavə cəlb edilmiş (yaxud ondan çıxarılmış) vəsaitlərin məbləği aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Delta_b C = (b_1 - b_0) \times m_1 = \Delta_b \times m_1,$$

burada, $\Delta_b C$ - dövryyəyə əlavə cəlb edilmiş vəsaitlərin məbləğidir (əgər $\Delta_b C < 0$), yaxud dövryyədən çıxarılan vəsaitlərin məbləğidir (əgər $\Delta_b C > 0$) olarsa; b_0 və b_1 - ehtiyatların müvafiq olaraq baza və hesabat dövründə dövr etməsidir, günlərlə; m_1 - hesabat dövründə bir günlük faktiki dövryyədir.

İstehsal və mal ehtiyatlarının təhlili ciddi determinləşdirilmiş amillər üzrə modellərdən istifadə etməklə yerinə yetirilə bilər. Düsturun çıxarılması nisbətən sadədir; bu məqsədlə amillər üzrə təhlildə məlum üsul tətbiq edilir. O, ciddi determinləşdirilmiş (müəyyən edilmiş, şərtləndirilmiş) amillər üzrə modelin eyni zamanda əlavə vurulması və bölünməsi yolu ilə genişləndirilməsindən ibarətdir [33]:

$$\begin{aligned} \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_0} &= \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_0} = \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \left(\frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_0} : \frac{\Sigma m_1}{\Sigma m_0} \right) \times \frac{\Sigma m_1}{\Sigma m_0} = \\ &= \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\Sigma m_0} \times \Sigma m_1} \times \frac{\overline{b_0} \Sigma m_1}{\overline{b_0} \Sigma m_0} = \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\overline{b_0} \Sigma m_1} \times \frac{\overline{\Sigma b_0 \times m_1}}{\Sigma b_0 \times m_0}; \end{aligned} \tag{8.8}$$

Bir halda ki, tərifinə görə $\bar{b}_0 \frac{\Sigma b_0 \times m_0}{\Sigma m_0}$ toplanma işarəsindən asılı deyil, onda $\Sigma \bar{b}_0 \times m_0 = \Sigma b_0 \times m_0$. Bu qeydi nəzərə almaqla (8.8) düsturu asanlıqla aşağıdakına çevrilir:

$$\frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_0} = \frac{\Sigma b_1 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \frac{\Sigma b_0 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_1} \times \frac{\Sigma \bar{b}_0 \times m_1}{\Sigma b_0 \times m_0}, \quad (8.9)$$

burada b - i mal qrupunun dövr etmə vaxtıdır, gün; m - i mal qrupunun bir günlük əmtə dövriyyəsidir.

Bu düstur (8.9) üç amilli ciddi determinləşdirilmiş multiplikativ modeli şərh edir. Bu modelə uyğun olaraq mal ehtiyatlarının miqdarı üç parametrin: ayrı-ayrı malların (mal qruplarının) əmtə dövriyyəsinin, əmtə dövriyyəsinin strukturunun, əmtə dövriyyəsinin həcmnin funksiyası kimi təqdim edilə bilər. Həmin modelin köməylə bu amillərdən hər birinin mal ehtiyatlarının həcmnin dəyişməsinə necə təsir etməsini müəyyən etmək olar [33]:

$$\Delta_t IN = \Delta_b IN + \Delta_s IN + \Delta_m IN,$$

burada $\Delta_t IN = \Sigma b_1 \times m_1 - \Sigma b_0 \times m_0$ - dövr ərzində mal ehtiyatlarının ümumi dəyişməsidir; $\Delta_b IN = \Sigma b \times m_1 - \Sigma b_0 \times m_1$ - ayrı - ayrı mal qrupları üzrə dövr etmənin dəyişməsi nəticəsində mal ehtiyatlarının dəyişməsidir; $\Delta_s IN = \Sigma b_0 \times m_1 - \Sigma \bar{b}_0 \times m_1$ - əmtə dövriyyəsinin strukturunun dəyişməsi nəticəsində mal ehtiyatlarının dəyişməsidir; $\Delta_m IN = \Sigma \bar{b}_0 \times m_1 - \Sigma \bar{b}_0 \times m_0$ - əmtə dövriyyəsinin həcmnin dəyişməsi nəticəsində mal ehtiyatlarının dəyişməsidir.

Mal ehtiyatlarının təhlilinin təqdim edilmiş metodikası ticarət müəssisələri üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, o həmin müəssisələrdə dövriyyə aktivlərinin əsas hissəsini məhz mal ehtiyatları təşkil edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisələrin cari fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövriyyə aktivlərinin bir

formadan digərinə çevrilməsi surətilə müəyyən edilir. Mal ehtiyatları dövriyyə aktivlərinin bir növüdür. Əmtəə dövriyyəli ehtiyatlara qoyulmuş vəsaitlərin dövr etməsi nə qədər yüksək olarsa, ticarət-istehsal prosesini onların o qədər az miqdarı ilə təmin etmək olar. Və əksinə, dövretmə nə qədər aşağı olarsa, pul vəsaitləri o qədər uzun müddət dondurulmuş olur və onlar o qədər az fayda verir.

Təhlilin nəticələri əsasında müəssisədə material ehtiyatlarından istifadə edilməsinin, səmərəliliyin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər işlənib hazırlanır.

Yoxlama sualları?

1. Təhlilin vəzifələri və onun aparılması üçün informasiya mənbələri hansılardır?
2. Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili üçün hansı göstəricilərdən istifadə edilir?
3. Müəssisənin material ehtiyatları ilə təminatını hansı göstəricilər səciyyələndirir və onların iqtisadi məzmunu necədir?
4. Material ehtiyatlarından istifadənin təhlilinin əsas istiqamətləri hansılardır?
5. Material xərclərinin həcminə hansı amillər təsir edir?
6. Birbaşa material xərclərinin həcminə hansı amillər təsir edir?
7. Material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili üçün hansı ümumi və xüsusi göstəricilər tətbiq olunur?
8. Material tutumu göstəricisinin birbaşa material xərclərilə qarşılıqlı əlaqəsinin amillər üzrə modeli necə qurulur?
9. Material xərclərinin bir manatına düşən mənfəətin və bu göstəriciyə təsir edən amillərin asılılığının amillər üzrə modeli necədir?
10. Material ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlilinin perspektiv istiqamətləri hansılardır?
11. Məhsul buraxılışının həcmi və onun istehsalına material xərcləri, müvafiq olaraq əvvəlki il ərzində 100 və 160 min man., hesabat ilində isə – 120 və 200,5 min man. təşkil etmişdirsə, material ehtiyatlarından istifadənin təhlilinin nəticələri necə olacaqdır?
12. Alınmış nəticələr əsasında material ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hansı təkliflər vermək olar?

IX FƏSİL

MƏHSULUN (İŞ VƏ XİDMƏTLƏRİN) MAYA DƏYƏRİNİN TƏHLİLİ

9.1. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilər sistemi və onların təhlili metodikası

9.1.1. Məhsulun maya dəyərini təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Maya dəyəri - pul formasında məhsulun istehsalına və satışına çəkilən (sərf) olunan xərclərdir. Məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsalına xərclərin uçotu üzrə Metodik göstərişlərə uyğun olaraq bu xərclər xammalın, materialların, yanacaqın, enerjinin, təbii ehtiyatların, torpaq, tikili və avadanlıqların və digər əmlakın, əmək ehtiyatlarının, habelə məhsulun hazırlanmasına, istehsalın və bütövlükdə təşkilatın idarə edilməsinə, məhsulun satışına digər məsrəflərin dəyər qiymətidir.

Məhsulun (iş və xidmətlərin)¹⁾ maya dəyəri – sintetik göstəricidir. Onda müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəfləri: ehtiyatlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyi, əməyin və idarə etmənin təşkilinin səmərəliliyi cəmlənmişdir.

Maya dəyəri istehsalın proqnozlaşdırılmasının əsasıdır, satış qiymətlərinin hesablanması və maliyyə nəticələrinin formalaşması üçün bazadır, mənfəətin yüksəlməsinin ən mühüm mənbəyidir. Mənfəətin formalaşması amili kimi maya dəyərini kifayət qədər

¹⁾ Sonralar – məhsulun.

qiymətləndirilməməsi təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkilinin prinsiplərinə uyğun deyil və mənfə (neqativ) nəticələrə səbəb ola bilər.

Məhsulun maya dəyərinin təhlilinin məzmununu onun vəzifələrində açıqlanır. Məhsulun maya dəyərinin vəzifələri aşağıdakılardır:

1) məhsulun maya dəyərinin ən mühüm göstəriciləri üzrə dinamikasının (planın yerinə yetirilməsinin) qiymətləndirilməsi və plan tapşırıqlarından kənarlaşmaların aşkar edilməsi;

2) plandan kənarlaşmaların səbəblərinin müəyyən edilməsi və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi. Bunun üçün maya dəyəri aşağıdakı istiqamətlər: müəssisənin struktur bölmələri, xərc maddələri və elementləri, məhsulun növləri, xərclərin yaranması yerləri, amillər üzrə öyrənilir;

3) istehsal ehtiyatlarından (əmək, material ehtiyatlarından, əsas fondlardan) istifadənin səmərəliliyinin maya dəyərində təsirinə təhlili;

4) məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarının aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və onların səfərbər edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Maya dəyərinin təhlilinin sadalanmış vəzifələri ənənəvi, tipik vəzifələrdir. Lakin maya dəyərinin idarə edilməsinin vəzifələri göstərilmiş siyahı ilə məhdudlaşmır. Bu ümumi vəzifələr təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə; sənayeyə, tikintiyə, kənd təsərrüfatına, xidmət sahəsinə və s. mənsubiyyətdə dəyişilir, konkretləşir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan təhlil zamanı kiçik bizneslə məşğul olan müəssisələrin və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, xərclərin satışın həcmi və mənfəətlə qarşılıqlı əlaqəsinin təhlilini, satışın zərərsizlik həddinin müəyyən edilməsini və digər əlavə məsələlərin həllini tələb edir.

Məhsulun maya dəyərinin təhlili maya dəyəri üzrə plan tapşırıqlarının əsaslandırılmasının, müəyyən edilmiş normaların və normativlərin reallığının yoxlanmasını tələb edir. Əgər plan real deyilsə, onun yerinə yetirilməsinin təhlili iqtisadi mənasını itirir.

Məhsulun maya dəyərinin və istehsal xərclərinin təhlil edilməsi üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

1. Maliyyə hesabatları (“Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat”, “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat”), əhəmiyyətli uçot siyasətləri və izahedici qeydlər üzrə illik materiallar.

2. Statistika hesabatı (“Müəssisənin (təşkilatın) məhsulun (işlərin, xidmətlərin) istehsal və realizə xərcləri haqqında məlumatlar”, “İşçilərin sayı, əmək haqqı və hərəkəti haqqında məlumatlar” və s.).

3. Maya dəyəri və əsas xammal ehtiyatlarından istifadə edilməsi haqqında spesifik sahə hesabatları – mədən sənayesində, yüngül, yeyinti sənayeləri və bir sıra digər sənaye sahələrində tərtib edilir.

4. Biznes-plan və ona əlavə hesablamalar, xərclərin smetası, qiymətlərin hesablanması və s.

5. Ayrı-ayrı məmulların maya dəyərinin kalkulyasiyası (plan üzrə, hesabat, normativ).

6. Analitik uçotun istehsal xərclərinin mühasibat hesablarına (701, 711, 721, 731 və b.), “Satış” adlı 601-cı hesaba aid materialları, habelə mühasibat uçotunun digər registrləri və sənədləri, o cümlədən inventarizasiya materialları.

7. Müxtəlif uçotdan kənar informasiya (uçot siyasəti üzrə əmr, məhsulun alıcıları və mal-material dəyərləri göndərənlərlə müqavilələrin materialları və s.).

9.1.2. Məhsulun maya dəyərini xarakterizə edən göstəricilər sistemi

Maya dəyərin idarə edilməsi onun səviyyəsini və dinamikasını əks etdirən göstəricilər sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Hazırda məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün əvvəllər tətbiq edilmiş ümumi göstəricilər sistemi yenədə aktualdır. Bu sistemin əsas göstəriciləri – məhsul vahidinin maya dəyəri, bütün məhsulun maya dəyəri, məhsulun bir manatına xərc səviyyəsi – hazırda da ümumi göstəricilər kimi istifadə olunur.

Qəbul edilmiş natural vahidlərə *məhsul vahidinin maya dəyəri* məhsulun maya dəyərində daxil edilən istehsal xərclərinin bircinsli

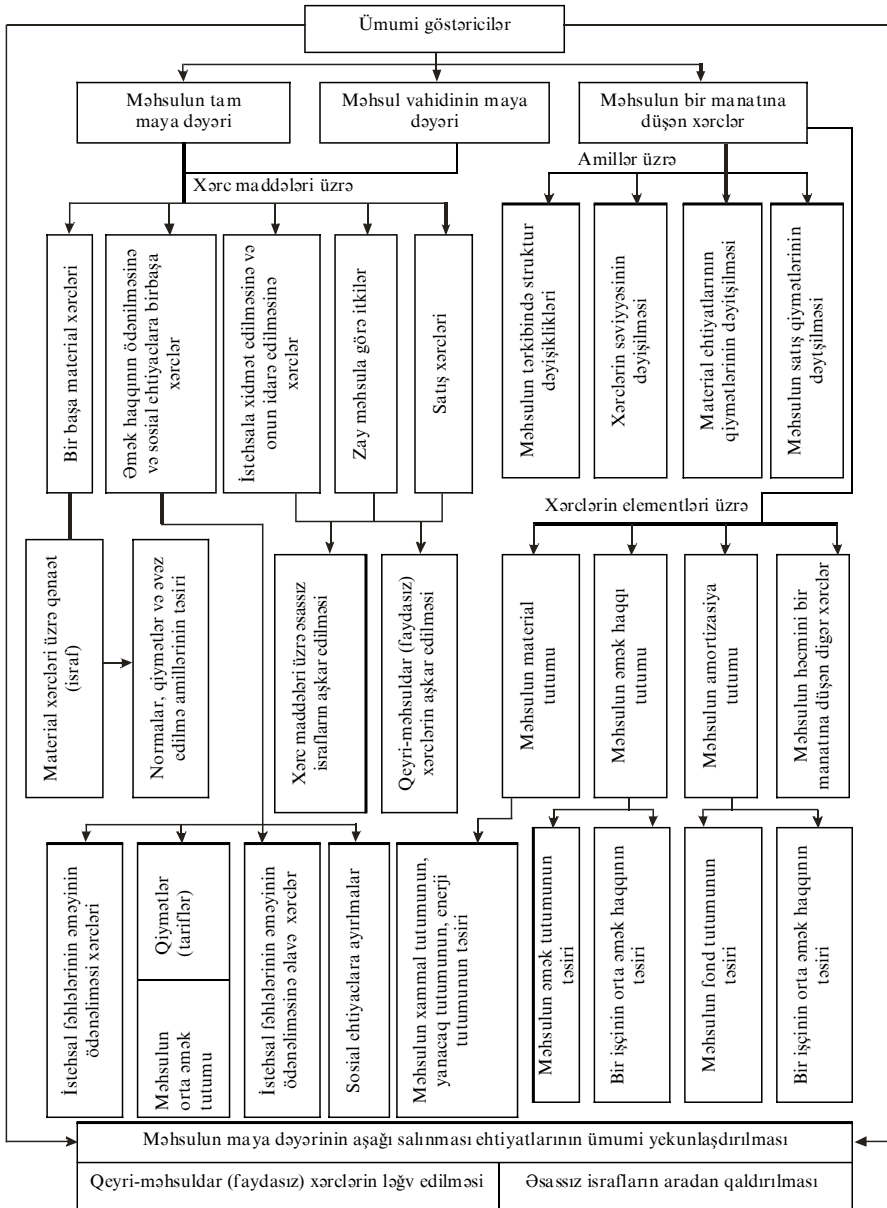
məmulatların ayrı-ayrı növləri (qrupları üzrə yaxud şərti – bircinsli ölçüyə gətirilə bilən məhsul növləri üzrə bölüşdürülməsi yolu ilə müəyyən edilir, məsələn, elektrik enerjisinin bir kilovat-saatının maya dəyəri, şərti yanacağın bir tonunun maya dəyəri və s.

Təşkilatın (müəssisənin) bütün məhsulunun maya dəyəri – buraxılmış (satılmış) məhsulun həcminə daxil edilən məmulatların, işlərin, xidmətlərin bütün növlərinin maya dəyərinin məcmu maya dəyəridir. Bu universal göstəricidir, belə ki, istehsalın tipindən və buraxılan məhsulun xarakterindən asılı olmayaraq müxtəlif təşkilatlarda hesablanır.

Məhsulun bir manatına (100 və ya 1000 manatına) düşən xərc göstəricisi həm müqayisə edilən, həm də ilk dəfə mənimsənilmiş bütün məhsulun maya dəyərinin dinamikasının səciyyələndirilməsi üçün istifadə edilir. O, bütün istehsal edilmiş, yaxud realizə edilmiş məhsulun maya dəyərinin onun satış qiymətlərində (dolaylı vergilərsiz) həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici də hər yerdə hesablanır və universal əhəmiyyətlidir. Bu zaman əvvəlki (baza) dövrlərdə istehsal edilmiş məhsullar müqayisə edilən məhsula aid edilir.

Həm məhsul vahidinin, həm də bütövlükdə məcmu məhsulun bütün maya dəyəri onun istehsal prosesində formalaşması mərhələlərindən asılı olaraq əməliyyat, sex, istehsal, tam maya dəyərini fərqləndirmək lazımdır.

Əməliyyat maya dəyəri – şərti-dəyişilən material xərcləri və əmək haqqı xərcləridir. *Sex maya dəyəri* əməliyyat maya dəyərinin və ümumistehsal xərclərinin cəmindən yaranır. *İstehsal maya dəyəri* sex maya dəyəri və umumtəsərrüfat xərclərinin cəmindən ibarətdir. *Tam maya dəyəri* məhsulun istehsal maya dəyəri və onun satış xərclərinin cəmindən ibarətdir.

İqtisadi təhlil prosesində maya dəyərini digər göstəricilərindən: xərc maddələri, elementləri və növləri üzrə, məhsulun ayrı-ayrı növləri üzrə, təsərrüfat fəaliyyəti sexləri və sahələri üzrə, habelə məhsulun sahə xüsusiyyətlərini əks etdirən spesifik maya dəyərləri göstəricilərindən də istifadə edilir.

9.1. sxemində məhsulun maya dəyərini ümumi göstəricilərinin təhlilinin əsas istiqamətlərinin sxemi təqdim edilmişdir. Onların metodikası növbəti paraqraflarda nəzərdən keçiriləcəkdir.

9.1.3. Məhsulun tam maya dəyəri göstəricisi üzrə dinamikanın (planın yerinə yetirilməsinin) təhlili

Bütün istehsal edilmiş (satılmış) məhsulun tam maya dəyəri – universal xarakterli ümumi göstəricidir. Məhsulun maya dəyərini təhlili məhz bu göstəricinin dinamikada qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Təhlilin əsas məqsədi həmin göstərici əsasında təşkilatda xərclər üzrə mövcud meylin (artım və azalma) müəyyən edilməsidir. Növbəti mərhələdə məhsulun tam maya dəyərini təhlili aparılır.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, hesabat dövründə məhsulun maya dəyəri aşağıdakı parametrlər üzrə əvvəlki yaxud plan dövrünün analoji göstəricisi ilə müqayisəyə gələn deyil:

- məhsulun həcmi və strukturu;
- material ehtiyatlarının qiymətləri, enerji və daşınma tarifləri;
- istehsal ehtiyatlarına¹⁾ sərf edilən xərclərin səviyyəsi üzrə.

Bütün bunlar təhlil zamanı göstəricilərin müqayisə olunan səviyyəyə gətirilməsini tələb edir.

Bu amillərin təsirini hesablanması zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə həyata keçirilə bilər. Göstəricilərin şərti işarələri və ilkin qiymətləri 9.1 cədvəlində, amillər üzrə təhlil metodikası və hesablanması isə – 9.2 cədvəlində təqdim edilmişdir.

¹⁾ Burada və sonra istehsal ehtiyatları deyəndə material, əmək və pul (maliyyə) ehtiyatları başa düşülür.

**Məhsulun tam maya dəyəri göstəricisinin amillər üzrə təhlili üçün
ilkın məlumatlar**

Göstəricilər	Şərti işarələr	Məbləğ, min man.
1. Məhsulun maya dəyəri:		
a) baza dövründə həcmi	$\sum_{i=1}^n q_{i0}c_{i0} = C_0$	29 000
b) hesabat dövründə həcmi	$\sum_{i=1}^n q_{i1}c_{i1} = C_1$	42 000
c) hesabat dövründə baza dövrünün maya dəyəri üzrə həcmi	$\sum_{i=1}^n q_{i1}c_{i0}$	31 800
Material ehtiyatlarının qiymətlərinin, enerji və daşınma tariflərinin artması	ΔQ_{ME}	500
Məhsulun (satış qiymətlərilə) həcmi:		
a) baza dövründə	$\sum_{i=1}^n q_{i0}p_{i0} = MH_0$	30 000
b) hesabat dövründə	$\sum_{i=1}^n q_{i1}p_{i1} = MH_1$	47 060
c) hesabat dövründə baza dövrünün qiymətlərində	$\sum_{i=1}^n q_{i1}p_{i0} = MH_1^0$	36 200

Qeyd. 9.1 və 9.2 cədvəllərində göstəricilərin aşağıdakı işarələri qəbul edilmişdir: q_i -məhsulun i növlərinin natural ifadə də miqdarı ($i=1, \dots, n$); c_i -məhsulun i növünün vahidinin istehsalına fərdi xərclər; p_i -məhsulun i növünün vahidinin qiyməti; 0; 1 - göstəricisinin müvafiq olaraq baza və hesabat dövrlərinə mənsub olmasını bildirən sətiraltı indekslərdir.

Cədvəl 9.2

**Məhsulun maya dəyərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin
zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablanması**

Amillər (şərti işarələr)	Düsturlar	Düsturun sıra sayı	Tam maya dəyərinin dəyişilməsi, min man.	
			Hesablama	Nəticə
Məhsulun həcmnin və çeşid strukturunun dəyişilməsi ($\Delta C_{q, \varphi}$)	$\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i0} - C_0$	9.1	31800 – 29000	+2800
O cümlədən: a) məhsulun həcmnin dəyişilməsi (ΔC_q)	$C_0 \times (J_{MH} - 1)$, burada $J_{MH} = \frac{MH_1^0}{MH_0}$	9.2	29000 × ×(36200:30000-1)	+5993
b) məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi (ΔC_{φ})	$\sum_{i=1}^n q_i c_{i0} - C_0 \times J_{MH}$	9.3	31800 – (29000 × × 36200 : 30000)	-3193
Material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin dəyişilməsi (ΔC_{QME})	ΔQ_{ME}	9.4	+500	+500
İstehsal ehtiyatları xərclərinin dəyişilməsi (ΔC_{EX})	$C_1 - \Delta Q_{ME} -$ $-\sum q_{i1} c_{i0}$	9.5	42000 – 500 – – 31800	+9700
Yekun	$\Delta C_q + \Delta C_{\varphi} +$ $+ \Delta C_{QME} + \Delta C_{EX} =$ $= C_1 - C_0$	9.6	42000 – 29000	+13000

Təqdim edilmiş misalda hesabat dövründə məhsulun maya dəyəri baza dövrü ilə müqayisədə 13000 min man. (42000 - 29000) artmışdır.

Xərclərin artmasına aşağıdakı amillər təsir göstərmişdir:

- məhsulun həcmnin artması – 5993 min man.;
- bilavasitə xərclərin artması – 9700 min man. (bu israf müəssisədə istehsal ehtiyatlarından istifadənin pisləşməsinə əks etdirir);

• material ehtiyatlarına qiymətlərinin və tariflərin yüksəlməsi -500 min man.

Ümumiyyətlə yuxarıda sadalanmış bütün amillərin təsiri nəticəsində maya dəyəri 16193 min man. (5993 + 9700 + 500) artmışdır. Qiymətləndirmə üçün isə müəssisədə ehtiyatlardan istifadənin pisləşməsinə əks etdirən israfın 9700 min manata bərabər məbləği qəbul edilir.

Məhsulun çeşid strukturunun əlverişli dəyişilməsi məhsulun maya dəyərinin 3193 min man. məbləğində aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, məhsulun ümumi həcmində fərdi baza xərclərinin səviyyəsi (bütün məhsul üzrə orta baza səviyyəsindən) aşağı olan məmulatların (iş və xidmətlərin) payı artmışdır.

9.1.4. Əmtəlik məhsulun bir manatına düşən xərclərin amilli təhlili

Məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərc göstəricisi (X) bütün məhsulun (buraxılmış və ya satılmış) maya dəyərinin (MD) onun satış qiymətlərində ifadə edilmiş (dolayı vergilərsiz) həcminə (MH) nisbəti kimi hesablanır.

$$X = \frac{MD}{MH} = \frac{\sum_{i=1}^n q_i c_i}{\sum_{i=1}^n q_i p_i} \quad (9.7)$$

Məhsulun ümumi həcmnin bir manatına düşən xərc göstəricisi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- həm müqayisə edilən, həm də müqayisə edilməyən (yeni) məhsulun xərclərinin məcmu səviyyəsini ölçmək imkanı yaradır;
- nisbi göstərici olmaqla, dinamikada təhlil üçün yararlıdır;
- maya dəyərinin və mənfəətin təhlilinin nəticələrinin uyğunlaşmasını təmin edir;
- universal göstəricidir və həm məcmu məhsul, həm də onun ayrı - ayrı növləri üzrə hesablanı bilər.

Lakin məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin dəyişilməsi yalnız bilavasitə xərclərin dəyişilməsindən deyil, həm də bir sıra digər amillərdən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq müvafiq amillər üzrə təhlil aparılmadan bu göstəricidən istifadə məhsulun maya dəyərinin dinamikasının (planın yerinə yetirilməsinin) düzgün qiymətləndirilməsini təmin edə bilməz.

Xərclərin səviyyəsini dəyişilməsinə aşağıdakı amillər bilavasitə təsir göstərir:

- məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi;
- istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi ilə əlaqədar xərclərin dəyişilməsi;
- material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin dəyişilməsi;
- satış qiymətlərinin dəyişilməsi.

Bu amillərin məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin dəyişilməsinə təsirinin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə müəyyən edilməsi 9.3 cədvəlində, konkret hesablama nümunəsi isə – 9.4 cədvəlində verilmişdir.

Amillərin məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin dəyişilməsinə təsirinin zəncirvari yerdəyişmə üsulu ilə hesablanılmasının algoritmi

Amillər (şərti işarələr)	Düsturlar	Düsturun sıra sayı
1	2	3
Məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi (ΔX_{ζ})	$\frac{\sum_{i=1}^n q_i c_{i0}}{\sum_{i=1}^n q_i p_{i0}} - \frac{\sum_{i=1}^n q_{i0} c_{i0}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0}}$	9.8
İstehsal ehtiyatları xərclərinin dəyişilməsi (ΔX_{IE})	$\frac{\sum_{i=1}^n q_i c_{i1} - \Delta Q_{ME}}{\sum_{i=1}^n q_i p_{i0}} - \frac{\sum_{i=1}^n q_{i0} c_{i0}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0}}$	9.9
Material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin dəyişilməsi (ΔX_{QME})	$\frac{\sum_{i=1}^n q_i c_{i1}}{\sum_{i=1}^n q_i p_{i0}} - \frac{\sum_{i=1}^n q_{i0} c_{i1} - \Delta Q_{ME}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0}}$ və ya $\frac{\Delta Q_{ME}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0}}$	9.10
Satış qiymətlərinin dəyişilməsi (ΔX_{Qsat})	$\frac{\sum_{i=1}^n q_i c_{i1}}{\sum_{i=1}^n q_i p_{i1}} - \frac{\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i1}}{\sum_{i=1}^n q_{i1} p_{i0}}$	9.11
Yekun ($\Delta X = \Delta X_{\zeta} + \Delta X_{IE} + \Delta X_{QME} + \Delta X_{Qsat}$)	$X_1 - X_0 = \frac{\sum_{i=1}^n q_{i1} c_{i1}}{\sum_{i=1}^n q_{i1} p_{i1}} - \frac{\sum_{i=1}^n q_{i0} c_{i0}}{\sum_{i=1}^n q_{i0} p_{i0}}$	9.12

**Məhsulun həcmninə bir manatına düşən xərclərin dəyişilməsinin
amillər üzrə təhlili**

Göstəricilər	Sət- rin sıra sayı	Baza dövrü	Baza məlumatları məhsulun hesabat həcminə hesablanmaqla	Hesabat dövrü		
				Məhsulun baza qiymətlərində və materialların hesabat qiymətlərində	Məhsulun və materialların baza qiymətlərində	Qüvvədə olan qiymətlərdə
1	2	3	4	5	6	7
Məhsulun həcmi, min man.	1	30000	36200	36200	36200	47060
Məhsulun tam maya dəyəri, min man.	2	29000	31800	41500	42000	42000
Məhsulun həcmninə bir manatına düşən xərc, qəpik (səti 2: sətir 1x100)	3	96,67	87,85	114,64	116,02	89,25

9.4 cədvəlində verilmiş məlumatlardan göründüyü kimi, məhsulun hər manatına xərclərin səviyyəsi 7,42 qəpik (89,25 - 96,67) aşağı düşmüşdür. Bu azalmaya ayrı-ayrı amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1) məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi:

$$87,85 - 96,67 = -8,82 \text{ qəpik};$$

2) bilavasitə xərclərin dəyişilməsi

$$114,64 - 87,85 = +26,79 \text{ qəpik};$$

3) material ehtiyatlarının qiymətlərinin artması

$$116,02 - 114,64 = +1,38 \text{ qəpik};$$

4) məhsulun satış qiymətlərinin artması

$$89,25 - 116,02 = -26,77 \text{ qəpik};$$

5) yoxlama: $-8,82 + 26,79 + 1,38 - 26,77 = -7,42$ qəpik

Hesablamalar göstərir ki, xərclərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi (-8,82 qəpik) və qiymətinin artması (-26,77 qəpik) müsbət təsir etmişdir.

Nəzərdən keçirilən göstəriciyə xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsi (26,79 qəpik), habelə material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin yüksəlməsi (1,38 qəpik) mənfi təsir göstərmişdir. Məhsulun hər manatına hesablama bilavasitə xərclərin 26,79 qəpik artması istehsal ehtiyatlarından istifadənin pisləşməsinə, əməyin və idarə etmənin təşkilinin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə sübut edir. Müəssisədə yaranmış israf məhsulun qiymətlərinin artırılması, habelə daha faydalı məmulatların istehsalı hesabına, yəni fərdi baza xərclərinin kiçik səviyyəsilə kompensasiya edilmişdir.

Nəzərdən keçirilən amillərin mənfəətin məbləğinə təsirini müəyyən etmək üçün hər amil üzrə məhsulun bir manatına düşən xərclərdəki fərqləri baza dövrünün satış qiymətləri ilə məhsulun faktiki həcminə vurmaq, alınmış nəticələri əks işarə ilə götürmək lazımdır (cədvəl 9.5).

Cədvəl 9.5

Amillərin mənfəət məbləğinin dəyişilməsinə təsirinin hesablanması

Amillər	Sətrin sıra sayı	Maya dəyərində təsirin hesablanması, min man.	Mənfəətə təsir, min man. (+,-)
Məhsulun çeşid strukturunun dəyişilməsi	1	$-8,82 \times 36200 : 100 = -3192,8$	+3193
İstehsal xərclərinin səviyyəsinin dəyişilməsi	2	$26,79 \times 36200 : 100 = 9698$	-9700
Material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin artması	3	$1,38 \times 36200 : 100 = 499,6$	-500
Satış qiymətlərinin artması	4	$-26,77 \times 36200 : 100 = -9690,7$	+9691
Yekun	5	$-7,42 \times 36200 : 100 = -2686$	+2686

Qeydlər. 1. Sətrin sıra sayı hər amilin təsirinin və onların yekun nəticəsinin 9.4 cədvəlindən sonra aparılmış hesablanma zamanı sıralanmaya uyğundur.

2. Bu misalda məhsulun buraxılışının və onun satışının həcminin məbləğləri eyni qəbul edilmişdir.

Təqdim edilmiş hesablamalardan görünür ki, mənfəətin artmasına satış qiymətlərinin artması və realizə olunan məhsulun tərkibində faydalı struktur dəyişiklikləri müsbət təsir göstərmişdir. Mənfəətin azalmasına

material ehtiyatlarının qiymətlərinin bahalanması və istehsal ehtiyatlarına xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsi təsir etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun maya dəyərinin amilli təhlilinin 9.1.3 və 9.1.4 - də təqdim edilmiş metodikasından əməli surətdə (praktik olaraq) istifadə edilməsi zəruri informasiyanın olmaması səbəbində çətinləşir. Bir çox müəssisələrdə məhsul istehsalının (satışının) ikili qiymətdə – hesabat və baza dövrlərinin qüvvədə olan qiymətlərində uçotu aparılmır. Həmçinin məhsulun ayrı-ayrı növlərinin hesabat və plan kalkulyasiyaları da olmur. Bununla əlaqədar olaraq maya dəyərinin amilli təhlili adətən istehsal xərclərinin tərkibinin elementlər üzrə təhlilindən ibarət olur.

9.2. İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin məhsulun maya dəyərinə təsirinin təhlili

Maya dəyəri və istehsal ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qarşılıqlı əlaqəsi məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərc göstəricisinin xərc elementləri üzrə paylanması vasitəsilə müəyyən edilir.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin uçotu üzrə Metodik göstərişlərin layihəsinə uyğun olaraq xərclərin elementlər üzrə qruplaşdırılması müəssisənin fəaliyyətinin müvafiq keyfiyyət göstəricilərinin planlaşdırılması və onlara nəzarət edilməsi, bütövlükdə hesabat dövründə təyinatından və istiqamətlərindən asılı olmayaraq material, əmək və pul ehtiyatlarından istifadənin həcmnin müəyyən edilməsi, hesabat dövründə adi fəaliyyət növləri üzrə maliyyə nəticəsinin hesablanması məqsədlərilə həyata keçirilir.

Hər bir xərc elementi onun iqtisadi məzmununu səciyyələndirir. Elementlərin siyahısı nümunəvidir və MUƏ-də “Təşkilatın xərcləri” ilə müəyyən edilir:

- material xərcləri (MX);
- əmək haqqı xərcləri (ƏHX);
- sosial ehtiyaclara ayırmalar (SEA);

- amortizasiya (A);
- digər xərclər (DX).

Xərclərin elementlər üzrə qruplaşdırılmasının analitik əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal xərclərinin strukturunun təhlili, məhsulun material, fond və əmək tutumlarının onun maya dəyərində təsirinə müəyyən edilməsi üçün bu qruplaşmadan istifadə edilir;
- o, biznes - planın və hesabatların müxtəlif bölmələrinin, məsələn, maya dəyəri bölməsinin gəlirlər və xərclər balansı ilə, əmək və mənfəət bölmələri ilə, istehsal proqramı ilə uyğunlaşdırılmasına xidmət edir;
- istehsal ehtiyatlarına, əmək ehtiyatlarına, əsas fondlara tələbatın müəyyən edilməsi üçün əsasdır;
- dövriyyə vəsaitlərinin dövr etməsinin xüsusi göstəricilərinin hesablanması üçün istifadə edilir.

Məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin istehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyi göstəricilərilə qarşılıqlı əlaqəsi məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin ümumi göstəricisinin aşağıdakı additiv model şəklində təqdim edilməsi vasitəsilə ifadə olunur:

$$X = \frac{MD}{MH} = \frac{MX}{MH} + \frac{\Theta HX + SEA}{MH} + \frac{A}{MH} + \frac{DX}{MH} \quad (9.13)$$

Burada birinci toplanan amil məhsulun material tutumudur (m), ikinci – məhsulun əmək haqqı tutumudur (vahid sosial vergilə birlikdə) (p), üçüncü – məhsulun amortizasiya tutumudur (a) və dördüncü – məhsulun bir manatına düşən digər xüsusi xərclərdir (dx).

Additiv, modellərin əsas xassəsinə uyğun olaraq hər amilin təhlil edilən göstəricinin dəyişilməsinə təsiri həmin amilin özünün baza qiymətinə nisbətən dəyişilməsinə bərabərdir:

$$\Delta X = \Delta m + \Delta p + \Delta a + \Delta dx \quad (9.14)$$

Bu amillərin bütün maya dəyərini, deməli, mənfəətin də, qənaət (israf) məbləğinə təsirinə ölçüsünü müəyyən etmək üçün hər amilin hesabına xüsusi xərclərin dəyişilməsini məhsulun baza qiymətlərində ifadə edilmiş hesabat həcminə (MH_1^0) vurmaq lazımdır:

Bütün maya dəyəri üzrə $Q_{\text{ən}}(\text{İsr}) = \Delta X \times MH_1^0$,

o cümlədən aşağıdakıların dəyişilməsi hesabına:

məhsulun material tutumunun

$$Q_{\text{ən}}(\text{İsr})_m = \Delta m \times MH_1^0; \quad (9.15)$$

məhsulun əmək haqqı tutumunun

$$Q_{\text{ən}}(\text{İsr})_p = \Delta p \times MH_1^0; \quad (9.16)$$

amortizasiya tutumu

$$Q_{\text{ən}}(\text{İsr})_a = \Delta a \times MH_1^0; \quad (9.17)$$

digər xüsusi xərclər hesabına

$$Q_{\text{ən}}(\text{İsr})_{dx} = \Delta dx \times MH_1^0. \quad (9.18)$$

Təhlilin aparılması üçün ilkin informasiya statistika hesabatının müvafiq sayılı formasında, maliyyə hesabatında “Mənfəət və ya zərər və digər məcmu gəlir haqqında hesabat” da və “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat” da ehtiva edilir.

Xatırladıyıq ki, bu fəsildə məhsul buraxılışı və satışının həcmlərinin bərabər hesab edilməsi qəbul olunmuşdur. Bundan əlavə, şərtləşək ki, bu müəssisədə məhsulun maya dəyəri və istehsal xərcləri üst-üstə düşür.

Həqiqətdə məhsulun maya dəyəri və istehsal xərcləri arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı düsturun köməyiylə ifadə edilir:

Məhsulun maya dəyəri = istehsal xərcləri minus bitməmiş istehsalın, öz istehsalı olan yarımfabrikatların və alətlərin qalıqlarının artımı (plyus azalması) plyus “Gələcək hesabat dövrlərin ehtiyatları” hesabı üzrə qalıqların artımı (minus azalması) minus “Gələcək hesabat dövrlərin xərcləri” hesabı üzrə qalıqların artımı (plyus azalması).

Nəzərdən keçirilən metodika üzrə analitik hesablamalar 9.6 və 9.7 cədvəllərində yerinə yetirilmişdir.

9.6 cədvəlinin məlumatlarından görünür ki, məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclər hesabat dövründə baza dövrü ilə müqayisədə bütövlükdə 19,36 qəpik, o cümlədən məhsulun material tutumunun yüksəlməsi hesabına 13,83 qəpik və əmək haqqı tutumunun artması hesabına 10,02 qəpik artmışdır. Xüsusi xərclərin azalmasına amortizasiya

tutumunun 2,18 və məhsulun bir manatına düşən digər xərclərin 2,32 qəpik azalması təsir etmişdir.

Cədvəl 9.6

**Məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclərin
iqtisadi elementlər üzrə təhlili**

Göstəricilər	Sətrin sıra sayı	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Dəyişilmə (+, -)
İstehsal xərcləri, cəmi, min man.	1	29000	42000	x
O cümlədən:				
a) material xərcləri	2	19800	28900	x
b) əməyin ödənilməsi xərcləri (sosial ehtiyaclara ayırmalarla birlikdə)	3	5200	9900	x
c) əsas fondların amortizasiyası	4	2520	2250	x
ç) digər xərclər	5	1480	950	x
Məhsulun həcmi, baza dövrünün qiymətlərində, min man.	6	30000	36200	x
Məhsulun bir manatına düşən xərclər, cəmi, qəpik (sət. 1: sət. 6 x 100)	7	96,67	116,02	+19,35
O cümlədən:				
a) məhsulun material tutumu (sət. 2 : sət. 6 x 100)	8	66,0	79,83	+13,83
b) məhsulun əmək haqqı tutumu (sət. 3 : sət. 6 x 100)	9	17,33	27,35	+10,02
c) məhsulun amortizasiya tutumu (sət. 4 : sət. 6 x 100)	10	8,40	6,22	-2,18
ç) digər xüsusi xərclər (sət. 5 : sət. 6 x x100) və ya (sət. 7 – sət. 8 – sət. 9 – - sət. 10)	11	4,94	2,62	-2,32

Cədvəl 9.7

**İstehsal ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin məhsulun maya
dəyərini və mənfəətin dəyişilməsinə təsiri**

Amillər	Sətrin sıra	Məhsulun həcmnin bir	Tam maya dəyərini dəyişilməsi, min man.	Məhsulun dəyişilməsi,
---------	----------------	-------------------------	--	--------------------------

	sayı	manatına düşən xərclərin dəyişilməsi, qəpik (9.6 cədvəlinə baxın)	Hesablama	Nəticə (+,-)	min man.
Məhsulun material tutumunun dəyişməsi	1	+13,83	$+13,83 \times \frac{36200}{100}$	+5006,5	-5006,5
Məhsulun əmək haqqı tutumunun dəyişməsi	2	+10,02	$+10,02 \times \frac{36200}{100}$	+3627,2	-3627,2
Məhsulun amortizasiya tutumunun dəyişməsi	3	-2,18	$-2,18 \times \frac{36200}{100}$	-789,2	+789,2
Digər xüsusi xərclərin dəyişməsi	4	-2,32	$-2,32 \times \frac{36200}{100}$	-839,8	+839,8
Yekun	5	+19,35	$+19,35 \times \frac{36200}{100}$	+7004,7	-7004,7

Ümumiyyətlə, təşkilatda ehtiyatlardan istifadənin pisləşməsi hesabına, əsas etibarilə, məhsulun material və əmək haqqı tutumlarının artması nəticəsində, mənfəətin məbləği 7004,7 min manat azalmışdır. Bu halda material və əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mənfəətin artırılması üçün ən əsas ehtiyatlardır. Lakin bu məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatları kimi məhsulun amortizasiya tutumunun və onun həcmnin bir manatına düşən digər xərclərin azalmasının rolunu inkar etmir. Onlar müsbət amillərin təsirilə pərdələnmişdir, örtülmüşdür və həmin müsbət nəticələri əlavə, daha ətraflı təhlil aparmaqla müəyyən etmək mümkündür.

Sonrakı bölmələrdə ikinci qəbildən olan amillərin məhsulun material, əmək haqqı və amortizasiya tutumlarına təsirinin aydınlaşdırılması metodikasını nəzərdən keçirəcəyik.

Məhsulun material tutumunun dəyişilməsi amillərinin təfsilatı

Material xərclərinin bircinsli olmayan tərkibini və məhsulun maya dəyərində ayrı-ayrı material ehtiyatlarının rolunun eyni olmamasını nəzərə alaraq material tutumunun ümumi dəyişilməsini onu təşkil edən xüsusi göstəricilərin dəyişilmələri üzrə öyrənmək lazımdır:

$$m = \frac{MX}{MH} = \frac{XM}{MH} + \frac{KM}{MH} + \frac{Y}{MH} + \frac{E}{MH} \quad (9.19)$$

Burada toplananlar ardıcıl olaraq material tutumunun tərkib elementlərini: xammal və materiallar (XM), kompleksləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlar (KM), yanacaq (Y) və enerji (E) tutumunu əks etdirir.

(9.19) düsturu material tutumu göstəricisi ilə amillər arasında additiv asılılığı səciyyələndirir. Deməli, hər amilin nəzərdən keçirilən göstəricinin dəyişilməsinə təsiri həmin amilin özünün baza qiymətinə nisbətən dəyişilməsinə bərabərdir:

$$\Delta m = \Delta m_{XM} + \Delta m_{KM} + \Delta m_{Y+} + \Delta m_E \quad (9.20)$$

Məhsulun material tutumunun amillər üzrə təhlili yuxarıda təqdim edilmiş metodika üzrə həyata keçirilir. Təhlilin informasiya mənbələri kimi məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyalarında yaxud müvafiq statistika hesabatında verilən material xərcləri üzrə açıqlamalardan istifadə edilir.

Məhsulun material tutumunun xüsusi göstəricilərinin hər birinin dəyişilməsini (xüsusilə onlar artdığı halda) şərtləndirən amillər diqqətlə öyrənilməlidir. Məsələn, məhsulun enerji tutumu enerji ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin artması, enerjidən səmərəsiz istifadə edilməsi, məhsulun tərkibində enerji tutumlu məmulatların payının yüksəlməsi nəticəsində arta bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun

yanacaq və enerji tutumunun təhlili bu ehtiyatların xüsusiyyətlərilə əlaqədar spesifikaya malikdir və texniki - iqtisadi xarakter daşıyır.

Məhsulun əmək haqqı tutumunun dəyişilməsi amillərinin təfsilatı

Məhsulun əmək haqqı tutumu məhsulun həcmnin bir manatına düşən xərclər göstəricisinin çox mühüm tərkib hissəsidir:

$$p = \frac{\partial HX + SEA}{MH} \quad (9.21)$$

Amillər sisteminin genişləndirilməsi metodundan istifadə edərək, (9.21) düsturunda sürəti və məxrəci şəxsi heyətin orta sayına ($\$H$) vuraq:

$$p = \frac{\partial HX + SEA}{MH} \times \frac{\$HS}{\$HS} = \frac{\$HS}{MH} \times \frac{\partial HX + SEA}{\$HS} = \overline{\partial t} \times \overline{\partial h} \quad (9.22)$$

(9.22) düsturu iki amilli multiplikativ modeldir. Burada birinci toplanan – amil məhsulun orta əmək tutumunu ($\overline{\partial t}$), ikinci – dövr ərzində bir işçinin orta əmək haqqını ($\overline{\partial h}$) səciyyələndirir (sosial ehtiyaclara ayırmaları nəzərə almaqla).

Məhsulun əmək tutumu məhsul vahidinə əmək sərfilərlə ifadə edilir, onlar isə öz növbəsində bütün şəxsi heyətin sayı ilə, fəhlələr tərəfindən işlənmiş adam – günlərin və ya adam – saatların miqdarı ilə müəyyən edilə bilər. Bu zaman bütün şəxsi heyətin sayı əməyin tam sərfini əks etdirir, lakin belə əmək tutumu göstəricisi iş vaxtından istifadə edilməsini (vaxtından artıq işlənmiş saatları yaxud, əksinə, iş vaxtının itirilməsini) nəzərə almır. Məhsulun əmək tutumu adam – günlərlə və adam – saatlarla daha dəqiq ölçülür.

Məhsulun əmək haqqı tutumunun dəyişilməsinə amillərin təsirinin yuxarıda təqdim edilmiş model üzrə müəyyən edilməsi məsələsi istənilən

eliminasiya (kənarlaşdırma) üsulu ilə həll edilir. Şəxsi heyətin sayı haqqında məlumatlar müvafiq statistika hesabatından götürülür.

9.6 cədvəlində verilmiş misalda məhsulun həcminin bir manatına düşən əmək haqqı 10,02 qəpik artmışdır. Deməli, bu müəssisədə əmək haqqının artım tempi bir işçinin orta əmək haqqının artım tempindən geri qalmışdır. Təhlil prosesində həmin faktın səbəblərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələn, əmək məhsuldarlığına aşağıdakı amillər mənfi təsir göstərə bilər: şəxsi heyətin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəksinin azalması; dövr ərzində bir işçi tərəfindən işlənmiş günlərin sayının və (və ya) növbənin uzunluğunun azalması; orta saatlıq istehsalın aşağı düşməsi. Öz növbəsində bütövlükdə müəssisə üzrə orta əmək haqqı səviyyəsi şəxsi heyətin strukturundan və işləyənlərin hər kateqoriyasının orta əmək haqqından asılıdır.

Məhsulun amortizasiya tutumunun dəyişilməsi amillərinin təfsilatı

Məhsulun bir manatına düşən xərclərin mühüm tərkib elementlərindən biri məhsulun amortizasiya tutumudur.

$$a = \frac{A}{MH} \quad (9.23)$$

Amillər sisteminin genişləndirilməsi metodundan istifadə edərək (9.23) düsturunda surəti və məxrəci əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri ($\overline{\Theta \dot{I} F}$) göstəricisinə vuraq. Nəticədə iki amilli multiplikativ model alırıq

$$a = \frac{A \times \overline{\Theta \dot{I} F}}{MH \times \overline{\Theta \dot{I} F}} = \frac{A}{\overline{\Theta \dot{I} F}} \times \frac{\overline{\Theta \dot{I} F}}{MH} = \bar{a}_n \times f, \quad (9.24)$$

burada \bar{a}_n – orta amortizasiya normasıdır; f - məhsulun fond tutumu əmsalıdır.

Təqdim edilmiş amillər üzrə model eliminasiya (kənarlaşdırma) üsullarının köməyi ilə asan həll edilir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, orta amortizasiya norması əsas vəsaitlərin tərkibində baha qiymətli obyektlərin payının dəyişilməsi nəticəsində, habelə yeni istismara verilmiş obyektlər üzrə amortizasiya hesablanması metodundan asılı olaraq dəyişilə bilər. Məhsulun fond tutumunun artması fond veriminin aşağı düşməsi, yəni əsas fondlardan istifadənin pisləşməsi deməkdir. Sonuncu istehsal güclərindən qeyri - qənaətbəxş istifadə edilməsi, avadanlığın məhsuldarlığının aşağı düşməsi, onun iş növbəliliyinin azalması, əsas fondların ümumi həcmində aktiv hissəsinin payının azalması ilə izah edilə bilər.

Ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin məhsulun maya dəyərinə təsirinin şərh edilmiş metodika üzrə təhlili həmin göstəricilərin aşağı salınmasının və müvafiq olaraq məhsulun material, fond və əmək tutumunun azaldılması hesabına mənfəətin artırılmasının gizli ehtiyatlarını aşkar etmək imkanı yaradır.

9.3. Məhsulun maya dəyərinin xərc maddələri üzrə təhlili

Məhsulun maya dəyərinin idarə edilməsi, xərclərin analitik uçotunun və maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsinin təşkili xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılması ilə əlaqədardır. Maddələrin siyahısını təşkilat müstəqil müəyyən edir. Belə qruplaşdırmanın məqsədi ayrı-ayrı məmulat növlərinin faktiki istehsal və satış xərclərinin aydınlaşdırılması, bütün məhsul buraxılışının faktiki maya dəyərinin müəyyən edilməsi üçün, habelə xərclərin planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması) üçün zəruri informasiya formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşmasının əsasını onların məqsədli təyinatı: yaranma yeri, xərclərin daşıyıcısı – məhsulun (qrupun) konkret növü və s. üzrə xərclərin iqtisadi cəhətdən bircinsliliyi təşkil edir.

Sənaye məhsulları istehsal edən müəssisələr üçün məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsalına xərclərin uçotu üzrə Metodik göstərişlərdə xərc maddələrinin aşağıdakı təsnifatı tövsiyə edilir.

1. Xammal və materiallar.
2. Qaytarılan tullantılar (çıxılır).
3. Kənardan alınan kompleksləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və kənar təşkilatların istehsal xarakterli xidmətləri.
4. Texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji.
5. Məhsul istehsalında bilavasitə iştirak edən işçilərin əməyinin ödənilməsi xərcləri.
6. Sosial ehtiyaclara ayırmalar.
7. İstehsalın hazırlanması və mənimsənilməsi üçün xərclər.
8. Ümumistehsal xərcləri.
9. Ümumtəsərrüfat xərcləri.
10. Zay məhsulla əlaqədar itkilər.
11. Digər istehsal xərcləri.
12. Satış xərcləri.

Kalkulyasiyanın ilk 11 maddəsi istehsal maya dəyərini yaradır. Məhsulun tam maya dəyəri istehsal maya dəyəri və satış xərclərinin cəmidir.

Məhsulun ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərinə aid edilməsi əlamətinə görə xərclər birbaşa və dolay xərclərə bölünür. *Birbaşa xərclər* – məhsulun konkret növlərinin maya dəyərinə birbaşa və bilavasitə aid edilə bilən xərclərdir. Onlara 1-4 maddələrinə daxil olan material xərcləri, habelə istehsal prosesində bilavasitə iştirak edən işçilərin əmək haqqı (5 və 6-cı maddələr) aid edilir.

Dolay xərclər dedikdə məhsulun müvafiq növləri üzrə xərclərə bilavasitə daxil edilməsi mümkün olmayan və onlar üzrə təşkilatın müəyyən etdiyi xüsusi metodların köməyiylə bölüşdürülən xərclər başa düşülür. Belələrinə, bir qayda olaraq, istehsalın və bütövlükdə təşkilatın idarə edilməsi və ona xidmət edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər aiddir.

Yuxarıda təqdim edilmiş nomenklaturaya uyğun olaraq 7-12-ci maddələr üzrə xərclər dolay xərclər hesab edilə bilər, hərçənd məhsulun istehsalına və satışına xidmət edilməsilə və onların idarə edilməsilə

əlaqədar olan xərclərin bir hissəsi konkret məhsul növlərinə bilavasitə aid edilə, yəni birbaşa xərclər ola bilər.

Birbaşa xərclər, əsas etibarilə, bir elementlidir, dolayısı xərclər isə kompleks maddələrdən ibarətdir, yəni bir neçə elementləri: materialları, əmək haqqını, amortizasiyanı və s. əhatə edir.

Xərclərin nəzərdən keçirilən təsnifatının analitik dəyəri aşağıdakılardan ibarətdir. O, bütövlükdə məhsul üzrə maya dəyərinin təhlilinin nəticələrini xərclərin yaranması yerləri və məlumatların növləri üzrə fərqləndirmək, yəni nəticələri xərclərlə uyğunlaşdırmaq imkanı yaradır. Sonuncu xərclərin səviyyəsinə nəzarət edilməsi, onlara qənaət edilməsi ehtiyatlarının daha tam aşkar edilməsi üçün və bütövlükdə maya dəyərinin idarə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Kalkulyasiya maddələri üzrə xərclərin təhlili zamanı əvvəlcə hesabat dövründə xərclərin faktiki məbləğinin (MD_1) hər məmumat üzrə hesabat dövründə məhsulun həcminə və çeşidinə görə yenidən hesablanmış baza dövrünün göstəricisindən kənarlaşma müəyyən edilir (9.8 cədvəlinə baxın):

$$\Delta MD = MD_1 - \Delta Q_{ME} - \sum q_i C_{i_0} \quad (9.25)$$

Bu zaman hesabat dövrünün faktiki xərcləri əvvəldən material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin yüksəlməsi məbləğində (ΔQ_{ME}) təshih edilir. Belə təhlilə şərti misal 9.8 cədvəlində verilmişdir.

Kənarlaşmalar mütləq məbləğdə və məhsulun hesabat dövründəki həcmnin tam baza maya dəyərinə nisbətdə faizlərlə ifadə olunur. Sonuncu hər maddə üzrə xərclərin məhsulun hesabat maya dəyərinin onun baza ölçüsü ilə müqayisədə dəyişilməsində iştirak payını səciyyələndirir.

Kalkulyasiya maddələri üzrə məhsulun maya dəyərinin təhlili, min man.

Kalkulyasiya maddələri	Sətrin sıra sayı	Məhsulun hesabat həcmi və çeşidi üzrə maya dəyəri		Kənarlaşma (+, -)	
		Baza kalkulyasiyası üzrə	Hesabat kalkulyasiyası üzrə	Məbləğ (qr. 4 – qr. 3)	Tam baza maya dəyərinə nisbətən faizlə (qr. 6 = qr. 5: : sətir 16 : qr. 3 x 100)
1	2	3	4	5	6
Xammal və materiallar	1	16000	21340	+5340	+16,79
Qaytarılan tullantılar (-)	2	240	350	+110	+0,34
Kənardan alınan məmulatlar, yarımfabrikatlar və xidmətlər	3	-	-	-	-
Texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji	4	6080	7960	+1880	+5,91
Material xərclərinin cəmi (sətir 1 - sətir 2+ sətir 3 + sətir 4)	5	21840	28950	+7110	+22,36
Əməyin ödənilməsi xərcləri	6	4670	7030	+2360	+7,42
Sosial ehtiyaclara ayırmalar	7	1640	2420	+780	+2,45
Əmək haqqı, cəmi (sətir 6 + sətir 7)	8	6310	9450	+3140	+9,87
Ümumistehsal xərcləri	9	1600	1700	+100	+0,31
Ümumtəsərrüfat xərcləri	10	1000	1020	+20	+0,07
İstehsala xidmət edilməsi və idarəetmə üzrə xərclərin cəmi (sətir 9 + sətir 10)	11	2600	2720	+120	+0,38
Zay məhsula görə itkilər	12	150	200	+50	+0,16
Digər istehsal xərcləri	13	-	-	-	-
Məhsulun istehsal maya dəyəri (sətir 5+ sətir 8+ + sətir 11+ sətir 12 + sətir 13)	14	30900	41320	+10420	+32,77
Satış xərcləri	15	900	680	-220	-0,69
Məhsulun tam maya dəyəri (sətir 14+sətir 15)	16	31800	42000	+10200	+32,08

Təqdim edilmiş misalda məhsulun tam maya dəyəri 10200 min manat, yaxud 32,08% artmışdır. Bu artıma əsasən birbaşa material xərclərinin 7110 min manat artması təsir göstərmişdir. Lakin qiymətlərin

yüksəlməsi hesabına materialların bahalanmasını həmin məbləğdən çıxsaq, onda material xərclərinin artımı 6610 min manat təşkil edəcəkdir. Əhəmiyyətinə görə maya dəyərinin artmasına təsir edən növbəti amillərə əmək haqqı xərclərinin artması (+3140 min manat), istehsala xidmət və onun idarə edilməsi xərclərinin artması (+120 min manat), zay məhsula görə itkilərin artımı (50 min manat) aiddir. Əgər həmin təşkilatda zay məhsul olmamışdırsa, onda hesabat dövründə zay məhsula görə 200 min manat məbləğində itki məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ehtiyatlarına aid edilməlidir.

Yalnız satış xərclərinə 220 min manat qənaət edilmişdir və bu, məhsulun tam maya dəyərini 0,69% aşağı salmışdır. Ola bilər ki, təşkilat məhsulun alıcıya çatdırılmasının daha ucuz variantını tapmışdır, yaxud reklam xərclərini azaltmışdır.

Bütün kənarlaşmaların konkret səbəbləri yalnız ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin kalkulyasiya maddələri üzrə müfəssəl təhlili nəticəsində müəyyən oluna bilər.

9.3.1. Material xərclərinin təhlili

İstehsal xərclərinin strukturunda material xərcləri, bir qayda olaraq, ən böyük xüsusi çəkiyə malik olur.

Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasında material xərclərinin bir hissəsi: xammal və materiallar (qaytarılan tullantılar çıxılmaqla); kənardan alınan məmulatlar, yarımfabrikatlar və kənar təşkilatların xidmətləri; texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji müstəqil maddələrə ayrılır (9.8 cədvəlinə baxın). Artıq qeyd edildiyi kimi, onlar birbaşa material xərcləridir.

Material xərclərinin istehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması ilə əlaqədar digər hissəsi kalkulyasiyada ayrılır. Onlar kompleks maddələrin: ümumistehsal xərclərinin, ümumtəsərrüfat xərclərinin, satış xərclərinin və bir sıra digərlərinin tərkibinə daxil olur. Belə material xərclərinin təhlili xərclərin göstərilmiş kompleks maddələrinin tərkibində həyata keçirilir.

Birbaşa material xərclərinin təhlili metodikasını nəzərdən keçirək. O, əsas etibarilə, istifadə edilən materialların növü, istehsalın texnologiyası və təşkili ilə müəyyən edilir. Lakin əksəriyyət hallarda material xərclərinin dəyişilməsi amillərini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: I – materialların miqdarca sərfini əks etdirən amillər (norma amilləri), II - onların tədarükü dəyərini müəyyən edən amillər (qiymət amilləri).

Hər qrupun material xərclərinin dəyişilməsinə təsirini şərti kəmiyyətin köməyiylə tapmaq olar. O, belə suala cavab vermək imkanı yaradır: sərf olunmuş materialların faktiki həcmi və onların tədarükünün baza (plan üzrə yaxud əvvəlki dövr ərzində faktiki) dəyəri şəraitində material xərclərinin məbləği necə olardı? Amillərin I qrupunun təsirini material xərclərinin şərti məbləğindən ($MX_{\text{şərti}}$) baza məbləğini (MX_0) çıxmaqla, II qrupun təsirini – material xərclərinin faktiki məbləğindən (MX_1) onun şərti məbləğini ($MX_{\text{şərti}}$) çıxmaq yolu ilə müəyyən etmək olar (cədvəl 9.9).

Cədvəl 9.9

Material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması

Material xərcləri (MX)	Amillər		Hesablama düsturu
	Materialların miqdarca sərfi (K_i)	Material vahidinin tədarükünün dəyəri (S_i)	
Baza	Baza	Baza	$MX_0 = \sum_{i=1}^n K_{i_0} \times S_{i_0}$
Şərti hesablanmış	Hesabat	Baza	$MX_{\text{şərti}} = \sum_{i=1}^n K_{i_1} \times S_{i_0}$
Hesabat	Hesabat	Hesabat	$MX_1 = \sum_{i=1}^n K_{i_1} \times S_{i_1}$
MX-nin dəyişilməsi	$MX_{\text{şərti}} - MX_0$	$MX_1 - MX_{\text{şərti}}$	$\Delta MX = MX_1 - MX_0$

Qeyd. Burada n -həmin məhsulun istehsalında istifadə olunmuş material növlərinin miqdarıdır; $i = 1, \dots, n$.

Təhlilin aparılması üçün məlumatlar ayrı-ayrı məmulatların maya dəyərinin hesabat kalkulyasiyalarından (onlarda material xərclərinin açıqlanması olduqda) götürülür (cədvəl 9.10).

X məmulatı üzrə kalkulyasiyadan çıxarış

Materialların növləri	Baza kalkulyasiyası üzrə			Faktiki kalkulyasiya üzrə		
	Məmulat vahidinə material sərfinin miqdarı	Material vahidinin dəyəri, man.	Məbləğ, man. (qr.2×qr.3)	Məmulat vahidinə material sərfinin miqdarı	Material vahidinin dəyəri, man.	Məbləğ, man. (qr 5×qr6)
1	2	3	4	5	6	7
A	3 (kq)	100	300	2 (kq)	120	240
B	1,5 (m)	40	60	-	-	-
C	-	-	-	1,2 (m)	45	54
Bir məmulat üçün cəmi	x	x	360	x	x	294
Hesabat dövründə məmulat buraxılışı	x	x	x	500 (ədəd)	x	X

Təcrübədə bəzi materialların digərlərilə əvəz edilməsi halları çox olur. Bizim misalda B materialı C materialı ilə əvəz edilmişdir. Bu halda yalnız materialların miqdarı deyil, həm də dəyəri dəyişilmişdir. Əvəz edilmənin nəticəsi iki kəmiyyətin toplanması ilə müəyyən edilir. Əvəz edən və əvəz edilən materialın sərfi miqdarının fərqi əvəz edilənin qiymətinə vurmaq, sonra onların qiymətlərinin fərqi əvəz edənənin sərfi miqdarına vurmaq, bundan sonra isə alınmış məbləğləri toplamaq lazımdır.

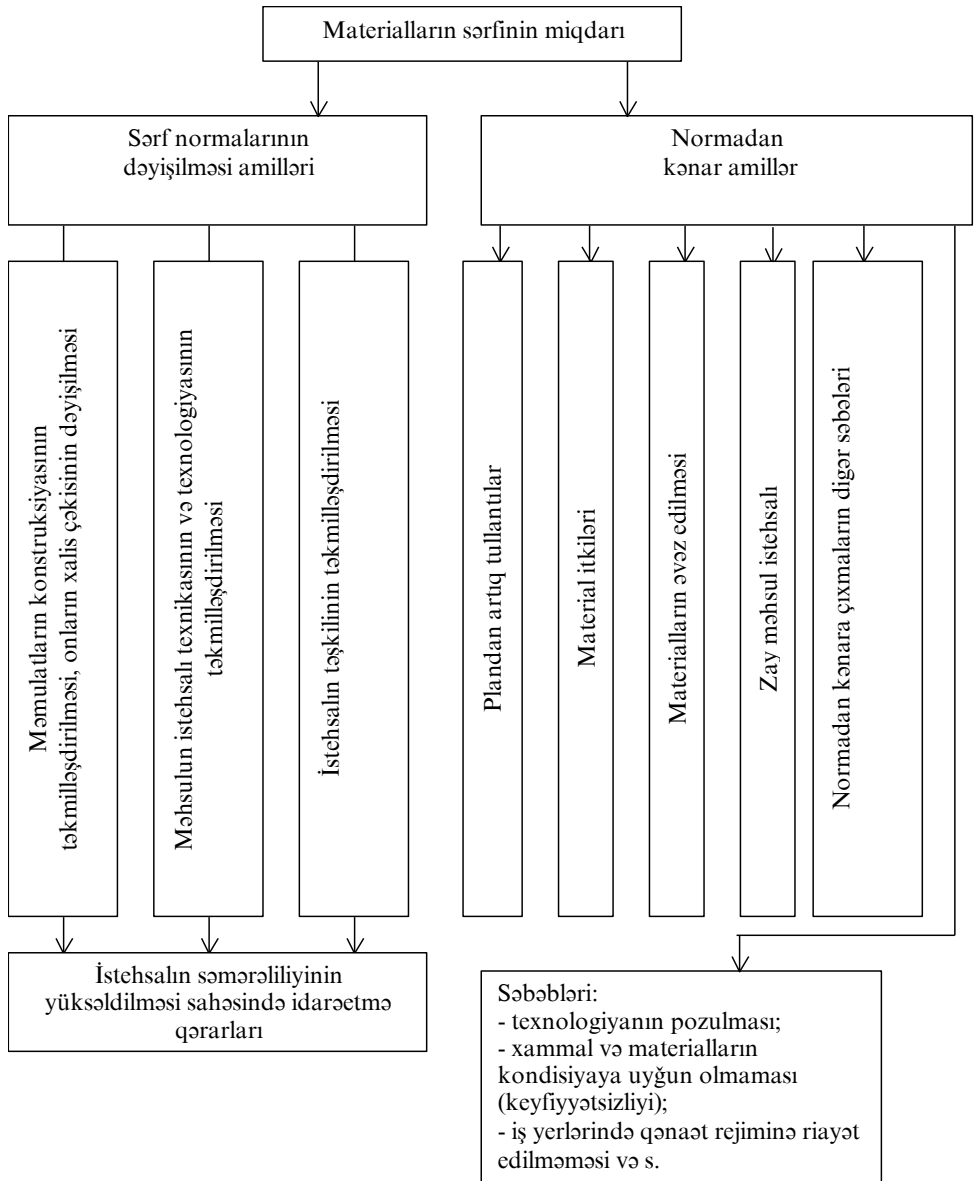
Material xərclərinin amillər üzrə təhlili 9.11 cədvəlində göstərilmişdir. Bu məmulatın bütün buraxılışı üzrə material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsiri məmulat vahidinə düşən amillər üzrə fərqlərin onun hesabat dövründə faktiki buraxılışına vurulması yolu ilə hesablanmışdır.

Material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin hesablanması

Amillər	Sətrin sıra sayı	Bir məmulata, man. (qənaət “-”, israf “+”)	Bütün buraxılışa, man. (qənaət “-”, israf (artım) “+”)
A materialının sərfi miqdarının dəyişilməsi	1	$2 \times 100 - 300 = -100$	$-100 \times 500 : 1000 = -50$
A materialının tədarük dəyərinin dəyişilməsi	2	$120 \times 2 - 100 = +40$	$40 \times 500 : 1000 = +20$
B materialının C materialı ilə əvəz edilməsi: a) miqdarın dəyişilməsi b) tədarük dəyərinin dəyişilməsi	3 4	$(1,2 - 1,5) \times 40 = -12$ $(45 - 40) \times 1,2 = +6$ } = -6	$-6 \times 500 : 1000 = -3$
Yekun	5	$294 - 360 = -66$	$-66 \times 500 : 1000 = -33$

Nəzərdən keçirilən misalda məmulat üzrə material xərclərinin qənaəti sərf edilən A materialının miqdarının azalması və səmərəli əvəz edilmə hesabına əldə edilmişdir, onların artması (israfı) isə A materialının tədarük dəyərinin yüksəlməsilə əlaqədardır.

Təhlilin sonrakı mərhələsində baş vermiş kənarlaşmaların səbəbləri müəyyən edilir. Məsələn, sərf edilən materialların miqdarı normaların dəyişilməsi və normalardan kənarlaşma amillərilə müəyyən edilir, onlar da öz növbəsində 9.2 sxemində təqdim edilmiş növbəti qəbildən olan amillər üzrə təfsilatlanırlar.

Sxem 9.2. *Materialların sərfi miqdarının dəyişilməsi amillərinin sxemi*

Belə təhlil istehsal xərclərinin normativ uçotu metodu tətbiq edildikdə daha yaxşı nəticələr verir. Bu zaman sistemli mühasibat uçotunda materialların sərfi normalarının və materialların növlərinin dəyişilməsi, bu dəyişilməni yaradan səbəblər üzrə normadan kənarlaşmaları təsbit edilir.

Amillərin II qrupu – materialların tədarük dəyərinin dəyişilməsi də diqqətlə öyrənilməlidir.

MUHP-nın Qisamüddətli aktivlər bölməsində “Ehtiyatlar” maddəsinə uyğun olaraq material ehtiyatları mühasibat uçotuna faktiki maya dəyəri ilə qəbul edilir. O, təşkilatın materialların əldə edilməsinə faktiki xərclərin məbləğini (ƏDV və digər ödənilən vergiləri istisna etməklə) əks etdirir.

Material - istehsal ehtiyatlarının əldə edilməsi üzrə faktiki xərclərə:

- müqavilə əsasında mal göndərənə ödənilən məbləğlər;
- ehtiyatların əldə edilməsilə əlaqədar informasiya və konsultasiya xidmətlərinə görə ixtisaslaşmış təşkilatlara ödənilən məbləğlər;
- gömrük rusumları;
- vasitəçi təşkilatlara ödənilən haqlar;
- material - istehsal ehtiyatlarının tədarükü və istifadə yerinə çatdırılması üzrə xərclər, o cümlədən sığorta xərcləri;
- material - istehsal ehtiyatlarından planlaşdırılan məqsədlərlə istifadəyə yararlı vəziyyətə gətirilməsi üzrə xərclər;
- material ehtiyatlarının əldə edilməsilə əlaqədar olan digər xərclər daxildir.

Material xərclərinin dəyişilməsinə amillərin təsirinin təhlilinin yuxarıda göstərilmiş alqoritmi məhsul vahidinə material sərfini (xüsusi sərfi) hesablayan təşkilatlarda tətbiq edilə bilər. Lakin, bir sıra sənaye sahələrində (şəkər istehsalı, çörəkbişirmə, ət-konserv və digər sahələrdə) isə xüsusi sərfi deyil, ilkin xammaldan faizlə məhsul çıxımını müəyyən edirlər. Bu halda material xərclərinin asılılıq amili aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$MX = \frac{100}{b} \times S, \quad (9.26)$$

burada b - ilkin xammaldan məhsul çıxımı faizidir; S - xammal ehtiyatı vahidinin tədarük dəyəridir.

Nəzərdən keçirilən asılılığa mütləq kənarlaşma üsulunu tətbiq edərək, material xərclərinin dəyişilməsinə aşağıdakı amillərin təsirini müəyyən edək:

a) ilkin xammaldan məhsul çıxımı faizinin dəyişilməsi:

$$\Delta MX_{(b)} = \left(\frac{100}{b_1} - \frac{100}{b_0} \right) \times S_0 = \frac{-\Delta b}{b_1} \times MX_0, \quad (9.27)^1$$

yəni məhsul çıxımı faizinin dəyişilməsini hesabat üzrə çıxım faizinə bölmək və baza material xərclərinə vurmaq lazımdır. “-” işarəsi həmin amilin öyrənilən göstəriciyə əksinə təsir etməsi deməkdir: məhsul çıxımı faizinin azalması material xərclərinin artımına səbəb olur və əksinə:

b) xammal vahidinin tədarük dəyərinin dəyişilməsi:

$$\Delta MX_{(S)} = \frac{(S_1 - S_0) \times 100}{b_1} = \frac{\Delta S \times 100}{b_1}, \quad (9.28)$$

yəni xammal vahidinin tədarük dəyərinin dəyişilməsi məhsul çıxımı faizinin hesabat qiymətinə bölünməsidir.

İlkin xammaldan məhsul çıxımı faizinin yüksəlməsi texnoloji proseslərin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi, yeni, məhsuldan texnikanın tətbiqi yolu ilə əldə edilir.

¹⁾ 9.27 düsturunun çıxarışı

$$\left(\frac{100}{b_1} - \frac{100}{b_0} \right) \times S_0 = \frac{(b_0 - b_1) \times S_0 \times 100}{b_1 \times b_0} = \frac{b_0 - b_1}{b_1} \times \frac{S_0 \times 100}{b_0} = \frac{-\Delta b}{b_1} \times MX_0$$

9.3.2. Əməyin ödənilməsi xərclərinin təhlili

Maya dəyərinin idarə edilməsi üçün əməyin ödənilməsi xərcləri iki istiqamətdə:

- 1) istehsal xərclərinin elementi kimi;
- 2) məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının maddəsi kimi təhlil edilir.

Kalkulyasiya maddəsi kimi əmək haqqının təhlili qaydasını nəzərdən keçirək. Məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal xərclərinin uçotu üzrə Metodik göstərişə uyğun olaraq “Əməyin ödənilməsi xərcləri” maddəsində fəaliyyəti məhsul istehsalı prosesində bilavasitə (bu və ya digər dərəcədə) iştirakla əlaqədar olan işçilərin faktiki yerinə yetirilmiş işə görə əməyinin ödənilməsi, habelə qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi ilə, təşkilatın kollektiv müqavilələri ilə, lokal normativ aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödəmələr əks etdirilir.

İşəməzd işləyən fəhlələrin əmək haqqı və istehsal nəticələrinə görə ödənilən mükafatlar istehsal planının yerinə yetirilməsindən asılıdır (birbaşa və ya dolaylı). İşəməzd işləyən fəhlələrin əməyinin ödənilməsinin təhlili ayrı - ayrı məmullatların (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinin kalkulyasiyası əsasında həyata keçirilir. Bu göstəricinin məhsulun maya dəyərində əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olduğu sənaye sahələrində kalkulyasiyanın xüsusi bölməsində onun açıqlanması nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə yerinə yetirilən işlərin əmək tutumu və tarif qiymətləri haqqında plan və faktiki məlumatlar verilir.

Məmulata düşən əmək haqqının məbləği ($\Theta_{h_{m\text{əm}}}$) həmin iki amildən asılı olaraq nəzərdən keçirilir:

$$\Theta_{h_{m\text{əm}}} = \sum_{i=1}^m H_i \times p_i, \quad (9.29)$$

burada H_i - həmin məmullat hazırlanan zaman i - ci əməliyyatın əmək tutumudur, norma - saat; p_i - bir norma – saatin tarif qiymətidir, manat (qəpik); m - məmullatın hazırlanması ilə əlaqədar əməliyyatların sayıdır; $i = 1, \dots, m$.

Göstərilən amillərin məmulat üzrə işəməzd əmək haqqının dəyişilməsinə təsirini mütləq fərqlənmə üsulunun köməyiylə müəyyən edirlər:

$$\Delta\Theta h_i = \sum_{i=1}^m \Delta H_i \times p_{i0} + \sum_{i=1}^m H_{i1} \times \Delta p_i \quad (9.30)$$

Sonra isə kənarlaşmaların səbəbləri aydınlaşdırılır. Məsələn, əməliyyatın əmək tutumunun dəyişilməsi istehsal normalarının yerinə yetirilməsi dərəcəsiindən və onların dəyişilməsindən asılı ola bilər. Normaların dəyişilməsi istehsalata texnikanın, texnologiyanın və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə təşkilati – texniki tədbirlərin tətbiq edilməsi səviyyəsi ilə, əmək intizamına riayət edilməsilə, iş yerlərinin təşkilinin səmərəliliyiylə və bəzi digər amillərlə müəyyən edilir.

Əmək tutumu normalarının və məmulat üzrə tarif qiymətlərinin dəyişilməsi hesabına bütün məhsulun maya dəyərinin nə qədər dəyişiləcəyini müəyyən etmək üçün alınmış fərqləri hesabat dövründə həmin məmulatların natura ifadəsində faktiki buraxılışına vurmaq lazımdır.

Təhlil prosesində vaxt normalarının və tarif qiymətlərinin əsaslandırılması da yoxlanılır. Belə ki, əgər vaxt normaları aşağıdırsa, onda onlar asanlıqla və artıqlaması ilə yerinə yetirilir. Buradan isə əmək haqqının artıq ödənilməsi baş verir.

Vaxtımızda işləyən fəhlələrin əmək haqqının təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onların yerinə yetirdikləri işlərin əmək tutumunun səhv hesablanması işçilərin sayının artırılmasına, deməli – əmək haqqına israf edilməsinə səbəb olur.

Təşkilatın bütün şəxsi heyətinin əmək haqqı istehsal xərclərində “əməyin ödənilməsi xərclərinin” elementi kimi əks etdirilir. Bu halda həmin göstəricinin təhlili aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilə bilər:

- əməyin ödənilməsi xərclərindən istifadənin ümumi qiymətləndirilməsi;
- şəxsi heyətin kateqoriyaları üzrə əməyin ödənilməsi xərclərinin tərkibinin və strukturunun təhlili;
- əmək haqqının amillər üzrə dəyişilməsinin öyrənilməsi.

Təhlilin aparılması əməyin ödənilməsi xərclərinə qənaət etmək məqsədilə istifadə edilməmiş ehtiyatların aşkar edilməsindən ibarətdir.

Təhlilin aparılması üçün informasiya mənbələri kimi əmək üzrə plan və hesabat göstəricilərindən, ayrı-ayrı məmullatların maya dəyərinin kalkulyasiyalarından, əməyin ödənilməsi xərclərinin (ƏÖX) “Əməyin ödənişi üzrə işçi heyətilə hesablaşmalar” adlı 533-cü mühasibat hesabına aid mühasibat uçotu registrlərindən istifadə edilir.

Əməyin ödənilməsi xərclərinin (ƏÖX) ümumi qiymətləndirilməsi göstəricisi üzrə mütləq və nisbi kənarlaşmaların müəyyən edilməsindən ibarətdir:

$$\Delta \text{ƏÖX}_{\text{müt.}} = \text{ƏÖX}_1 - \text{ƏÖX}_0 \quad (9.31)$$

Hesablama şəxsi heyət üzrə bütövlükdə və hər kateqoriya üzrə əlahiddə aparılır. Lakin əmək haqqının baza (plan) məbləğinə nisbətən yüksək olması məhsulun istehsalının artması ilə yarana bilər və bu məqbul hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq faktiki xərcləri məhsulun həcmnin artım templərinə (J_{MH}) uyğun yenidən hesablanmış baza göstəricilərlə müqayisə etmək lazımdır:

$$\Delta \text{ƏÖX}_{\text{nisbi}} = \text{ƏÖX}_1 - \text{ƏÖX}_0 \times J_{MH} \quad (9.32)$$

Nisbi kənarlaşmanın hesablanması bütövlükdə şəxsi heyət üzrə və o cümlədən fəhlələrin kateqoriyaları üzrə aparılır. Əmək haqqının baza məbləğinin əmək haqqının məhsulun həcmindən asılılığı dərəcəsini əks etdirən düzəliş əmsalını nəzərə almaqla yenidən hesablanması mümkündür.

Nisbi qənaətin olması əmək məhsuldarlığının artımının orta əmək haqqının artımı ilə müqayisədə daha yüksək olmasını göstərir və bu məhsulun həcmnin bir manatına düşən əmək haqqının azalmasına və maya dəyəri üzrə qənaətə səbəb olur.

9.12 cədvəlində verilmiş məlumatlara əsasən bütün şəxsi heyətin əməyinin ödənilməsi xərcləri baza dövründəki analoji xərclərlə müqayisədə 4700 min manat, o cümlədən fəhlələr üzrə 3130 min manat artmışdır.

**Əməyin ödənilməsi xərclərinin təhlili üçün ilkin məlumatlar,
min manatla**

Göstəricilər	Sətrin sıra sayı	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Artım tempi (J), %	Mütləq kənarlaşma (qr.4-qr3) (+,-)
1	2	3	4	5	6
Məhsulun həcmi, baza dövrü ilə müqayisəli qiymətlərdə	1	30000	36200	120,67	x
Əməyin ödənilməsi xərcləri	2	5200	9900	190,38	+4700
O cümlədən fəhlələr üzrə	3	3800	6930	182,37	+3130
İşçilərin sayı	4	20	22	110,0	+2
O cümlədən fəhlələrin sayı	5	14	16	114,29	+2
Dövr ərzində bütün fəhlələr tərifindən işlənməmişdir, min saat	6	28,0	30,6	109,29	+2,6

İstehsalın həcmnin artım tempini nəzərə almaqla kənarlaşmalar:

- şəxsi heyət üzrə bütövlükdə

$$9900 - 5200 \times 1,2067 = 3625 \text{ min manat};$$

- fəhlələr kateqoriyası üzrə

$$6930 - 3800 \times 1,2067 = 2345 \text{ min manat təşkil edir.}$$

Əmək haqqı üzrə nisbi artımının olması əlverişsiz nisbəti göstərir: həm bütövlükdə şəxsi heyət üzrə, həm də fəhlə kateqoriyası üzrə orta əmək haqqının artım templəri əmək məhsuldarlığının artımından yüksəkdir. Deyilənlər aşağıdakı hesablamalarla təsdiqlənir:

Dövr və göstəricinin artım templəri, %	Baza	Hesabat	J
Bir işçinin orta əmək haqqı, min man.....	$\frac{5200}{20} = 260,0;$	$\frac{9900}{22} = 450,0$	173,1

Bir işçinin orta istehsalı, min man.....	$\frac{30000}{20} = 1500,0;$	$\frac{36200}{22} = 1645,5$	109,7
--	------------------------------	-----------------------------	-------

Bir fəhlənin orta əmək haqqı, min man...	$\frac{3800}{14} = 271,4; \frac{6930}{16} = 433,1$	159,6
Bir fəhlənin orta istehsalı, min man.....	$\frac{30000}{14} = 2142,9; \frac{36200}{16} = 2262,5$	105,6

Əmək məhsuldarlığının və orta əmək haqqının artım templərinin nisbətinin məhsulun maya dəyərinə təsiri bu düsturla müəyyən edilə bilər.

$$\frac{(J_{\text{ƏÖX}} - J_{\text{MH}}) \times \text{ƏÖX}_0}{100} \quad (9.33)$$

Təşkilatın bütövlükdə şəxsi heyəti üzrə bu məbləğ:

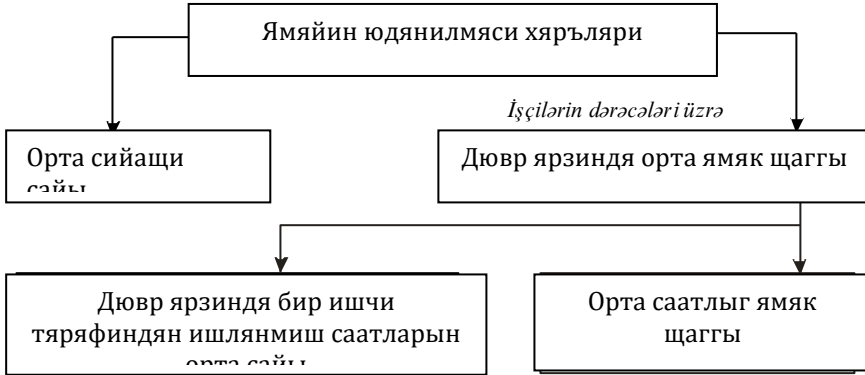
$$(190,38 - 120,67) : 100 \times 5200 = 3625 \text{ min manat};$$

o cümlədən fəhlələr kateqoriyası üzrə

$$(182,37 - 120,67) : 100 \times 3800 = 2345 \text{ min manat təşkil edir.}$$

Maya dəyərinin artımının alınması qiymətləri (məbləğləri) əmək haqqı xərclərinin fərqlənməsinə dair yuxarıda hesablanmış məbləğlərilə üst-üstə düşür və 9.6 cədvəlinin göstəricilərinə uyğundur. Cədvəldəki məlumatlar üzrə məhsulun əmək haqqı tutumu onun həcmnin hər manatına 10,02 qəpik artmışdır. Bu orta istehsal və orta əmək haqqı göstəricilərinin artım templəri arasında qeyri-qənaətbəxş nisbət nəticəsində yaranmışdır.

Sonrakı təhlilin gedişində şəxsi heyətin hər kateqoriyasının əmək haqqının dəyişilməsinə təsir edən səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır (sxem 9.3).

Sxem 9.3. Әмәйн өдәнilmәси хәрclәрinin амилләр үзрә бөлүшдүрүlmәси sxemi

Nәzәrdән keçirilән sxemdә şəxsi heyәtin hər kateqoriyası üzrә әmәйн өдәнilmәси хәрclәri (ӘÖX) ашаğıdakı üç амилли мультипликатив модел шәklindә тәqdim edilmişdir:

$$\text{ӘÖX} = T \times S \times \text{Ә}h_{\text{саат}} = T \times \frac{R}{T} \times \frac{\text{ӘÖX}}{R}, \quad (9.34)$$

burada T - ишчиләрин орта сийаһи sayıdır; S - бир ишчинин дөвр әрзindә ишлөдиyi саатларın орта miqdarıdır, $\text{Ә}h_{\text{саат}}$ - бир ишчинин орта саатлыг әмәк haqqıdır; R - ишчиләрин ишлөдиyi adam - саатларın ümumi miqdarıdır.

Амилләрин әмәйн өдәнilmәси хәрclәрinin дәyiшilmәsinә тәsirini faiz фәрqlәри üsulunun köмәyilә qiymәtlәndirmәк olar (cәdvәl 9.13)

**Amillərin təsirinin faiz fərqi üsulu ilə hesablanılmasının
alqoritmi**

Göstəricilər	Planın yerinə yetirilməsi faizi	Amillər	Hesablama düsturları	Düsturun sıra sayı
1	2	3	4	5
İşçilərin orta siyahı sayı	J_T	Sayın dəyişilməsi ($\Delta\Theta\ddot{O}X_T$)	$\frac{(J_T - 100) \times \Theta\ddot{O}X_0}{100}$	9.35
Bütün işçilər tərəfindən işlənmiş adam – saatların ümumi sayı	J_R	Bir işçinin işlədiyi adam – saatların dəyişilməsi ($\Delta\Theta\ddot{O}X_R$)	$\frac{(J_R - J_T) \times \Theta\ddot{O}X_0}{100}$	9.36
Əməyin ödənilməsi xərcləri	$J_{\Theta\ddot{O}X}$	Bir saatlıq əmək haqqının dəyişilməsi ($\Delta\Theta\ddot{O}X_{\Theta h_{\text{saat}}}$)	$\frac{(J_{\Theta\ddot{O}X} - J_R) \times \Theta\ddot{O}X_0}{100}$	9.37
x	x	Yoxlama	1) $J_T - 100 + J_R - J_T + J_{\Theta\ddot{O}X} - J_R =$ $= J_{\Theta\ddot{O}X} - 100;$	9.38
			2) $\Delta\Theta\ddot{O}X_{(T)} + \Delta\Theta\ddot{O}X_{(S)} +$ $+ \Delta\Theta\ddot{O}X_{\Theta h_{\text{saat}}} =$ $= \Theta\ddot{O}X_1 - \Theta\ddot{O}X_0$	9.39

Fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərclərinin təhlili üçün bu metodikanın tətbiqi nümunəsi 9.14 cədvəlində təqdim edilmişdir.

Fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərclərinin amillər üzrə təhlili

Göstəricilər	Artım (azalma) tempi, %	Faiz fərqləri	Amillər	Təsirin hesablanması, min man. (+,-)
1	2	3	4	5
Fəhlələrin orta siyahı sayı	114,29	14,29	Fəhlələrin sayının dəyişilməsi	$\frac{14,29 \times 3800}{100} = +543$
Dövr ərzində bütün fəhlələr tərəfindən işlənmiş adam- saatların ümumi sayı	109,29	-5,0	Dövr ərzində bir işçinin işlədiyi saatların orta sayının dəyişilməsi	$\frac{-5 \times 3800}{100} = -190$
Fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərcləri	182,37	73,08	Bir fəhlənin orta saatlıq əmək haqqının dəyişilməsi	$\frac{73,08 \times 3800}{100} = +2777$
Yekun	x	82,37	X	+3130

Nəzərdən keçirilən misalda fəhlələrin əməyinin ödənilməsi xərcləri, əsas etibarilə, fəhlələrin orta saatlıq əmək haqqının yüksəlməsi hesabına (2777 min manat) və qismən fəhlələrin sayının artması (543 min manat) hesabına çoxalmışdır.

Əmək haqqının qənaət edilməsinə bir işçinin dövr ərzində işlədiyi saatların orta miqdarının azalması təsir etmişdir. Bu iş vaxtının bütün günlərlə və növbədaxili itirilməsilə əlaqədar ola bilər.

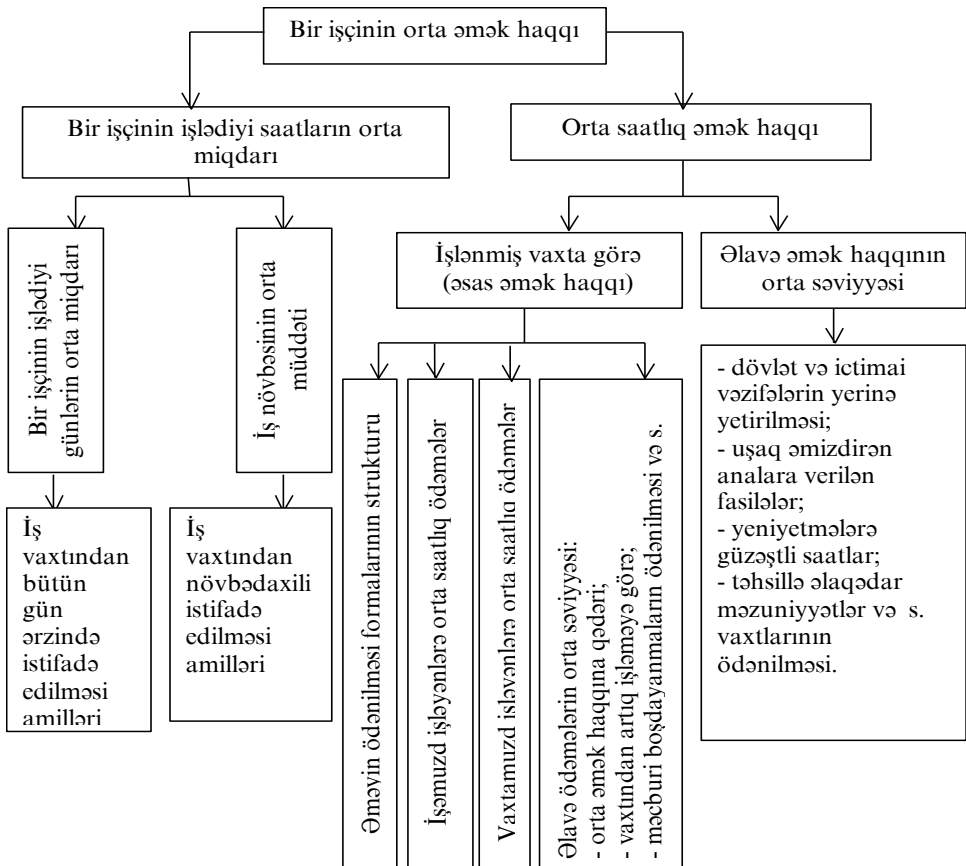
Orta saatlıq əmək haqqının yüksəlməsi işəməz və (və ya) vaxtamızda işləyənlərə orta saatlıq ödənişlərin artırılması ilə, əlavə ödənişlərin orta səviyyəsinin yüksəlməsilə, əlavə əmək haqqının artması ilə, əməyin ödənilməsi formalarının dəyişilməsilə yarana bilər (sxem 9.4).

Yaxşı olardı ki, orta saatlıq əmək haqqının artması orta saatlıq əmək məhsuldarlığı artdıqca, lakin daha yavaş tempiylə, həyata keçirilərdi. Nəzərdən keçirilən misalda bir fəhlənin orta saatlıq istehsalının artım tempi $110,4\% \left(\frac{36200}{30,6} : \frac{3800}{28} \times 100 \right)$, orta saatlıq əmək

haqqının isə – 166,9% $\left(\frac{6930}{30,6} : \frac{3800}{28} \times 100 \right)$ təşkil etmişdir ki, bu da xeyli

yüksəkdir.

Əməyin ödənilməsi xərclərinə qənaət edilməsi ehtiyatları ilk növbədə qeyri-məhsuldar (faydasız) xarakterli ödəmələrin: işəməz işləyənlərə əmək şəraitinin dəyişilməsilə əlaqədar əlavə ödənişlərin, vaxtından artıq iş görə ödəmələrin, məcburi boşdayanmaların, fəhlələrin təqsiri olmadan zay məhsul istehsalının ödənilməsinin və s. ləğv edilməsindən ibarətdir (sxem 9.4-ə baxın).

Sxem 9.4. Bir işçinin orta illik əmək haqqının dəyişilməsi amillərinin sxemi

9.3.3 Kompleks xərc maddələrinin təhlili

Məhsulun maya dəyərinin tərkibində əsas kompleks xərclərə aşağıdakılar aid edilir:

1. Ümum istehsal xərcləri (ÜİX)
2. Ümum təsərrüfat xərcləri (ÜTX)
3. Zay məhsula görə itkilər
4. Digər istehsal xərcləri
5. Satış xərcləri (SX)

Bu zaman xərclərin ilk iki qrupunun “İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə edilməsi xərcləri” altında birləşdirilməsi qəbul edilmişdir. Göstərilən xərclərin kompleksli xarakteri, artıq qeyd edildiyi kimi, o deməkdir ki, hər qrup iqtisadi məzmunu üzrə müxtəlif olan bir sıra elementləri əhatə edir. Bu material xərcləri, əmək haqqı, amortizasiya ayırmaları, icarə haqqı və s. ola bilər.

Xərclərin təqdim edilmiş qrupları dolayı xərclərdir, belə ki, bu və ya digər məmulatların istehsalına birbaşa deyil, dolayı yolla, yəni təşkilatın uçot siyasətilə müəyyən edilmiş hər-hansı bazaya mütənasib aid edirlər.

Xərclərin kompleks maddələrinin təhlili üzrə vəzifələr aşağıdakılardır:

- onların dinamikasının və smeta xərclərinə riayət edilməsinin öyrənilməsi;
- xərclərin müvafiq maddələrinin dinamikada və smetalardan kənarlaşmaların səbəblərinin aşkar edilməsi;
- istehsalın və əməyin texniki səviyyəsinin və təşkilinin dəyişilməsinin nəzərdən keçirilən xidmətlərin səviyyəsinə təsirinin müəyyən edilməsi;
- məhsulun maya dəyərinin kompleks xərclər üzrə aşağı salınması ehtiyatlarının aşkar edilməsi.

Məhsulun həcmindən asılılığı əlamətinə görə kompleks xərclər *şərti dəyişən* və *şərti sabit* xərclərə bölünür. Şərti dəyişənlərə avadanlığın

saxlanması və istismarı ilə (ümumistehsal xərclərinin tərkibində¹⁾) əlaqədar olan xərclər, digər istehsal xərcləri, satış xərcləri aiddir. Onlar əhəmiyyətli dərəcədə məhsulun həcmindən asılıdır. İqtisadi təhlilin gedişində xərclərin hər qrupu ayrıca nəzərdən keçirilir.

İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması xərclərinin (İXİ) təhlili

İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması xərclərinin (İXİ) təhlilinin başlanğıc mərhələsində xərclərin mütləq məbləğinin, habelə istehsal edilmiş məhsulun bir manatına hesablanan səviyyəsinin dinamikası (planın yerinə yetirilməsi) müəyyən edilir. Bu zaman məhsulun həcmnin artım tempinin İXİ tempindən yüksək olması, hətta onların mütləq məbləğləri artdığı halda, həmin xərclərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə göstərir və məhsulun maya dəyəri üzrə qənaət edilməsinə səbəb olur.

9.15 cədvəlindən görünür ki, planda məhsulun həcmnin artım templərinin (106,67%) istehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması xərclərinin bütövlükdə artım tempindən (112,0%), o cümlədən onların hər qrupu üzrə də, geri qalması nəzərdə tutulmuşdu. Deməli, bütövlükdə və hər iki maddə üzrə məhsul həcmnin bir manatına düşən (qəpiklərlə) İXİ-in yüksəlməsi planlaşdırılmışdır və bu məhsulun plan üzrə maya dəyərinin artmasına gətirib çıxartmışdır.

Həqiqətdə əvvəlki dövrə nisbətən həm bütövlükdə, həm də hər maddə üzrə istehsalın həcmi İXİ-dən daha sürətli artmışdır. Nəticədə məhsulun bir manatına düşən xərclər həm əvvəlki illə, həm də planla müqayisədə azalmışdır. Lakin bu halda planın real olması şübhə doğurur²⁾.

¹⁾ Şərti sabit xərclərə aid edilən amortizasiyadan başqa, amortizasiyanın məhsulun həcminə mütənasib hesablanması üçünlü istisna olmaqla (əgər təşkilatın uçot siyasətində belə üsul qəbul edilmişdirsə).

²⁾ Nəzərdən keçirilən xərclərin planlaşdırılmış dəyişilməsi xidmət edən və idarəetmə heyətinin sayının nəzərdə tutulmuş dəyişilməsindən, istehsalın təşkili-texniki səviyyəsinin dəyişilməsindən və təsərrüfatçılığın digər şəraitindən cəmlənməlidir.

9.15 cədvəlində təqdim edilmiş məlumatlar xərclərin dəyişilməsinin yalnız ümumi mənzərəsini təsəvvür etmək imkanı verir.

Alınmış nəticələrə çoxsaylı amillər təsir etmişdir. Xərclərə qənaət edilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi ayrılıqda xərclərin hər qrup üzrə, qrup daxilində isə – daha kiçik mövqelər üzrə yalnız onların dinamikasının və smetadan kənarlaşmaların diqqətlə öyrənilməsi əsasında mümkündür.

Bu zaman ümumistehsal xərclərinin tərkibindən avadanlığa xidmət edilməsi və onun istismar xərclərini (AXIX) ayırmaq lazımdır, onlar şərti dəyişilən xərclərdir (amortizasiyadan başqa). AXIX-ə avadanlığın təmiri və ona qulluq edilməsi üçün yağlama, silgi və digər material növləri; avadanlığın və nəqliyyat vasitələrinin (müəssisə daxili nəqliyyatın) amortizasiyası; avadanlığa xidmət edən fəhlələrin əmək haqqı və sosial ehtiyaclara ayrılmaları; bütün enerji, buxar, sıxılmış hava, su növləri; avadanlığa və iş yerlərinə xidmət edən köməkçi istehsalatların xidmətləri və avadanlıqdan istifadə edilməsilə əlaqədar olan digər xərclər aiddir.

Təhlil prosesində xərclərin bütün qrupu və o cümlədən onların hər növü üzrə mütləq və nisbi fərqlər müəyyən edilir

$$\Delta AXIX_{müt} = AXIX_1 - AXIX_0; \quad (9.40)$$

$$\Delta AXIX_{nisbi} = AXIX_1 - AXIX_0 \times J_{MH} \quad (9.41)$$

Məhsulun həcminə uyğun yenidən hesablama amortizasiyadan başqa xərclərin bütün növləri üzrə yerinə yetirilir. Amortizasiya, məhsulun həcminə mütənasib hesablanan hal istisna olmaqla, onun buraxılışına münasibətdə sabit kəmiyyətdir. Smetadan (yenidən hesablanmış plandan) kənarlaşmaların səbəbləri təhlil edilən zaman onların hansı səbəbdən: istehsal həcminin yaxud smeta dəyərinin dəyişilməsilə yaranması aydınlaşdırılır. Hər maddə üzrə nisbi kənarlaşma planlaşdırılmış xərclərə riayət edilməsi dərəcəsini, mütləq və nisbi kənarlaşmalar arasındakı fərq isə – məhsul istehsalı xərclərinin dəyişilməsinə təsirini əks etdirir, o, birbaşa hesablama yolu ilə müəyyən edilə bilər:

$$\Delta AXIX_{MH} = AXIX_0 \times (J_{MH} - 1). \quad (9.42)$$

Ümumistehsal xərclərinin digər hissəsi idarəetmə ilə əlaqədar olan ümumsex xərcləridir. Onlara: sexin şəxsi heyətinin əmək haqqı və sosial

ehtiyaclara ayırmalar; istehsal ehtiyatları üçün istifadə edilən binaların, qurğuların, inventarın saxlanması və təmiri xərcləri; istehsal təyinətli binaların və qurğuların amortizasiyası; istehsal binaları, maşınlar və avadanlıq üzrə icarə haqqı; fəhlələrin daxili səbəblərlə əlaqədar (təşkilatın təqsiri üzündən) boşdayanmalarının ödənilməsi; material dəyərlərinin və bitməmiş istehsalın əskikliyi və xarab olma nəticəsində itkiləri (əgər təqsirkarlar müəyyən edilməmişdirsə) və s. aiddir.

Sabit ümumistehsal xərclərinin təhlili onların hər növü üzrə əvvəlki dövrün məlumatları və smeta ilə müqayisədə mütləq kənarlaşmaların müəyyən edilməsindən, dəyişilmələrin səbəblərinin, o cümlədən məsrəflərin smeta xərclərindən yüksək olmasının səbəblərinin aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Bütün ümumistehsal xərcləri üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar əsas etibarilə istehsal bölmələrində yaranır, baş verdikləri yerlər üzrə planlaşdırılır, nəzərə alınır və idarəetmə uçotu çərçivəsində yoxlanıla bilər.

Ümumtəsərrüfat xərcləri (ÜTX) istehsal prosesilə bilavasitə əlaqəli deyil. Onlar bütün təşkilat çərçivəsində idarəetmə funksiyalarının təmin edilməsinə sərf olunur. Bu xərclər də kompleks xərclərdir, çünki iqtisadi məzmununa görə müxtəlif xərcləri birləşdirir. ÜTX tərkibinə inzibati idarəçilik xərcləri, ümumtəsərrüfat (idarəçilikdən başqa) heyətinin saxlanması xərcləri, ümumtəsərrüfat təyinətli torpaq, tikili və avadanlıqlara amortizasiya ayrılımları və onların təmiri və saxlanması xərcləri, informasiya, auditor və konsultant xidmətlərinin, habelə rabitə və bank xidmətlərinin ödənilməsi üzrə xərclər, yangından müdafiə və gözətçilər üzrə xərclər, kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılması xərcləri və təsərrüfat təyinətli digər xərclər daxildir.

İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması xərclərinin dinamikasının təhlili

Göstəricilər	Sətrin sıra sayı	Əvvəlki dövr	Hesabat dövrü		Əvvəlki dövrə nisbətən planın yerinə yetirilməsi, % (qr.4: qr.3 x 100)	Hesabat ili üzrə icra səviyyəsi	
			Plan	Fakt		Əvvəlki ilə nisbətən, % (qr.5:qr.3x100)	Plana nisbətən, % (qr.5: qr.4x100)
1	2	3	4	5	6	7	8
Məhsulun (iş və xidmətlərin) həcmi, müqayisəli qiymətlərdə, min man.	1	30000	32000	36200	106,67	120,67	113,13
İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması xərcləri, cəmi, min man.	2	2500	2800	2720	112,0	108,8	97,14
O cümlədən:							
a) ümumistehsalat xərcləri	3	1500	1650	1700	110,0	113,33	103,0
b) ümumtəsərrüfat xərcləri	4	1000	1150	1020	115,0	102,0	88,70
Məhsulun həcmünün bir manatına düşən xərclər, cəmi, qəpik (sət. 2: sət. 1x100)	5	8,33	8,75	7,51	+0,42 (qr.4-qr.3)	-0,82 (qr.5-qr.3)	-1,24 (qr.5-qr.4)
O cümlədən							
a) ümumistehsalat xərcləri (sət.3: sət.1x100)	6	5,0	5,16	4,69	+0,16	-0,31	-0,47
b) ümumtəsərrüfat xərcləri (sət.4:sət.1x100)	7	3,33	3,59	2,82	+0,26	-0,51	-0,77

Bütün kompleks xərclərin nomenklaturası məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması, uçotu və kalkulyasiya edilməsi üzrə sahə təlimatları ilə müəyyən edilir.

Digər şərti sabit xərclər kimi, ümumtəsərrüfat xərclərinin təhlili prosesində də həm bütövlükdə qrup üzrə, həm də ayrıca hər bir maddə üzrə plandan (smetadan) və əvvəlki dövrün məlumatlarından mütləq kənarlaşmalar müəyyən edilir:

$$\Delta\text{ÜTX}=\text{ÜTX}_1 - \text{ÜTX}_0. \quad (9.43)$$

Qənaətin (israfın) məbləğləri xərclərin həmin qrupu daxilində hər mövqə üzrə açıqlanmış şəkildə müəyyən edilməlidir.

İstehsala xidmət edilməsi və onun idarə olunması üzrə xərclərə daxil olan məsarif növlərinin çox müxtəlif olması sayəsində onların kənarlaşmalarını şərtləndirən səbəblər də o qədər müxtəlifdir. Onların aşkar edilməsi üçün yalnız ayrı-ayrı məmulatların maya dəyərinin kalkulyasiyasının, xərc smetalarının, müəssisənin istehsal daxili hesabatının məlumatlarından deyil, həm də ilkin mühasibat sənədlərindən, hesablamalardan, normalardan, ştat cədvəllərindən və digər informasiya mənbələrindən istifadə edilir.

AXIX-in təhlilinin yekununda bu maddələr üzrə maya dəyərinin aşağı salınmasının mümkün ehtiyatları müəyyən edilir və aşkar edilmiş ehtiyatlardan istifadə edilməsi üzrə idarəetmə qərarları işlənilir. Sonunculara ayrı-ayrı maddələr üzrə xərclərin əsassız artımının və səmərəsiz xərclərin məbləğinin azaldılması, onların həyata keçirilməsi üzrə tövsiyələrə isə – həmin kənarlaşmaları yaranan səbəblərin aradan qaldırılması üzrə konkret tədbirlər aiddir.

AXIX tərkibində ehtiyatlara aid edilə bilən səmərəsiz xərclər daxili səbəblərdən boşdayanmalardan yaranan itkilərin, təqsirkar şəxslər müəyyən edilmədiyi halda istehsalatda və anbarlarda material dəyərlərinin əskikliyinə və bəzi digər xərclərin qarşısının alınmasına sərf edilən məsrəfləri əhatə edir.

Zay məhsula görə yaranan itkilərin təhlili

Zay məhsul görə yaranan itkilər öz mahiyyətinə görə səmərəsiz (faydasız) xərclərdir. Texnologiyanın müasir səviyyəsində zay məhsul

— istehsalının qarşısının tamamilə alınması mümkün olmayan bir sıra istehsalatlarda həmin itkilər müəyyən ölçülərdə planlaşdırılır. Belə hallarda plandan artıq itkilərin məbləği istifadə edilməmiş ehtiyatları əks etdirir.

Zay məhsula görə itkilər məhsulun maya dəyərində zay məhsula sərf edilmiş xərclər və kompensasiya edilmiş (əvəzi ödənilmiş) xərclərin dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Zay məhsula görə itkilər, öz növbəsində qəti zay edilmiş məmulatların maya dəyərindən və zay məhsulun düzəldilməsinə sərf edilən xərclərdən cəmlənir. Zay edilmiş məhsula sərf edilmiş xərclərin bir hissəsinin kompensasiyası (əvəzinin ödənilməsi) zay məhsula görə təqsirkar olan şəxslərdən və təşkilatlardan müəyyən məbləğlərin tutulması hesabına və ondan istifadə edilməsi hesabına həyata keçirilə bilər.

Zay məhsula görə yaranan itkilərdən və ona sərf edilən xərclərin mütləq göstəricilərindən başqa, iqtisadi təhlil prosesində habelə aşağıdakı nisbi göstəricilər müəyyən edilir:

- zay məhsula sərf edilən xərclərin orta səviyyəsi – zay məhsula sərf edilən xərclərin məbləğinin məhsulun sex maya dəyərinə nisbəti, %;
- zay məhsula görə yaranan itkilərin orta səviyyəsi – zay məhsula görə yaranan itkilərin məbləğinin məhsulun sex maya dəyərinə nisbəti, %;
- zay məhsula görə yaranan itkilərin orta səviyyəsi – zay məhsula görə yaranan itkilərin məbləğinin məhsulun sex maya dəyərinə nisbəti, %;
- əvəzi ödənilməmiş xərclərin payı – zay məhsula görə yaranan itkilərin məbləğinin zay məhsula sərf edilmiş xərclərin məbləğinə nisbəti, %.

Təhlil üçün ilkin məlumatlar ayrı-ayrı məmulatlar üzrə maya dəyərini kalkulyasiyası, mühasibat uçotu registrləri (qeyd dəftərləri), istehsalatda məhsul haqqında açıqlama məlumatları, zay məhsul haqqında bildiriş və onun aradan qaldırılması haqqında naryad və digər ilkin sənədlərdir.

Aşağıdakı misalı araşdıraq:

- 1) qəti zay məhsula sərf edilmiş xərclər – 380 min manat;
- 2) zay məhsulun düzəldilməsi xərcləri – 340 min manat;
- 3) zay məhsula görə xərclərin cəmi (sətir 1+ sətir 2) – 720 min manat;
- 4) kompensasiya edilmiş (əvəzi ödənilmiş) xərclərin məbləği – 520 min manat.
- 5) məhsulun maya dəyərində zay məhsul görə itkilər (sətir 3-sətir 4) – 200 min manat;
- 6) buraxılmış məhsulun sex maya dəyəri – 40300 min manat.

Göstərilmiş məlumatlara uyğun olaraq zay məhsula sərf edilmiş xərclərin orta səviyyəsi $1,79\%$ ($720 : 40300 \times 100$); zay məhsul görə itkilərin orta səviyyəsi – $0,50\%$ ($200 : 40300 \times 100$); əvəzi ödənilməmiş xərclərin payı isə $27,8\%$ ($200 : 720 \times 100$) təşkil etmişdir. Bu göstəricilər bir sıra dövrlər ərzində dinamikada, əgər zay məhsul planlaşdırılırsa, onda həm də planla müqayisədə təhlil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəti zay məhsula və onun düzəldilməsinə sərf edilmiş xərclərin nisbətinin dinamikasının öyrənilməsi zəruridir. Təqdim edilmiş misalda onun ölçüsü $1,12$ ($380 : 340$), qəti zay məhsulun ümumi xərclərdə payı isə $52,8\%$ ($380 : 720 \times 100$) təşkil etmişdir. Qəti zay məhsulun xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, müəssisədə hissələrin və yarımfabrikatların keyfiyyətinə əməliyyatlararası və sexlərarası nəzarət o qədər pis həyata keçirilir.

Təhlilin növbəti mərhələsində zay məhsul haqqında ümumi məlumatlar yaranma yerləri (istehsalatlar, sexlər, sahələr), səbəblər və təqsirkarlar üzrə təfsilatlanır. Zay məhsulun mümkün ola bilən səbəbləri – texnologiyaya riayət edilməməsi, fəhlənin ixtisasının aşağı olması, avadanlığın nasazlığı, materialların keyfiyyətsizliyi, məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin olmamasıdır. Bütün bu məsələlərin araşdırılması məhsulun maya dəyərinin texniki-iqtisadi təhlilinin predmetidir.

Maya dəyərinin mümkün qədər aşağı salınması üçün istifadə olunmamış ehtiyatlara zay məhsul görə itkilərin nəticəsində onun bahalanması məbləği (200 min manat) aid edilməlidir.

Satış xərclərinin təhlili

Satış xərcləri – məhsulların, malların, işlərin və xidmətlərin satışı (realizasiyası) ilə əlaqədar olan kompleks (çox elementli) xərclərdir. Sənaye və digər istehsal fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlarda mühasibat uçotu hesabları Planına uyğun olaraq, onların tərkibində aşağıdakı xərclər əks etdirilir:

- hazır məhsul anbarlarında məmulatların çəkilməsi və qablanması xərcləri;
- məhsulun göndərilmə stansiyasına (gəmi körpüsünə) çatdırılması, nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi xərcləri;
- satış və digər vasitəçi təşkilatlara ödənilən komissiya rüsumları;
- məhsulun satış yerlərində saxlanması üçün binalara (otaqlara) aid xərclər və kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan təşkilatlarda satıcıların əmək haqqı xərcləri;
- reklam xərcləri;
- nümayəndəlik xərcləri;
- digər təyinatı üzrə analoji xərclər.

Göstərilmiş xərclərin böyük hissəsi dəyişən (şərti dəyişən) xərclərə aiddir, yəni onlar bu və ya digər dərəcədə satışın həcmindən asılıdır. Belə xərclərə məhsulun tara, qablanma, çatdırılması xərcləri, reklam, nümayəndəlik xərcləri aid edilə bilər.

Təhlilə xərclərin maddələri üzrə bütövlükdə və ayrılıqda onların hər növü üzrə mütləq kənarlaşmaların, dəyişən xərclərə münasibətdə isə – həm də nisbi kənarlaşmaların hesablanmasından başlamaq lazımdır:

$$\Delta RM_{\text{müt}} = RM_1 - RM_0; \quad (9.44)$$

$$\Delta RM_{\text{nisbi}} = RM_1 - RM_0 \times J_{SH}; \quad (9.45)$$

burada J_{SH} -satışın həcmnin (SH) artım (azalma) tempidir; satışın həcmi baza (plan üzrə) satış qiymətləri, baza (plan üzrə) istehsal maya dəyəri yaxud natural ifadədə realizasiyanın həcmi əsasında ölçülə bilər.¹⁾

Dəyişən xərclərin hər növü üzrə nisbi kənarlaşmalar smeta xərclərinə riayət edilməsi hesabına qənaəti (israfı) səciyyələndirir.

Satışın həcmnin dəyişilməsinin təsiri smetada nəzərdə tutulmuş xərclərin məbləğlərinin realizasiya həcmnin artım (azalma) indeksinə vurulması yolu ilə müəyyən edilir:

$$\Delta RM_{SH} = RM_0 \times (J_{SH} - 1). \quad (9.46)$$

Hər iki amilin birgə təsiri xərclərin hər maddəsi üzrə smetadan mütləq kənarlaşmanın həcmi əks etdirir:

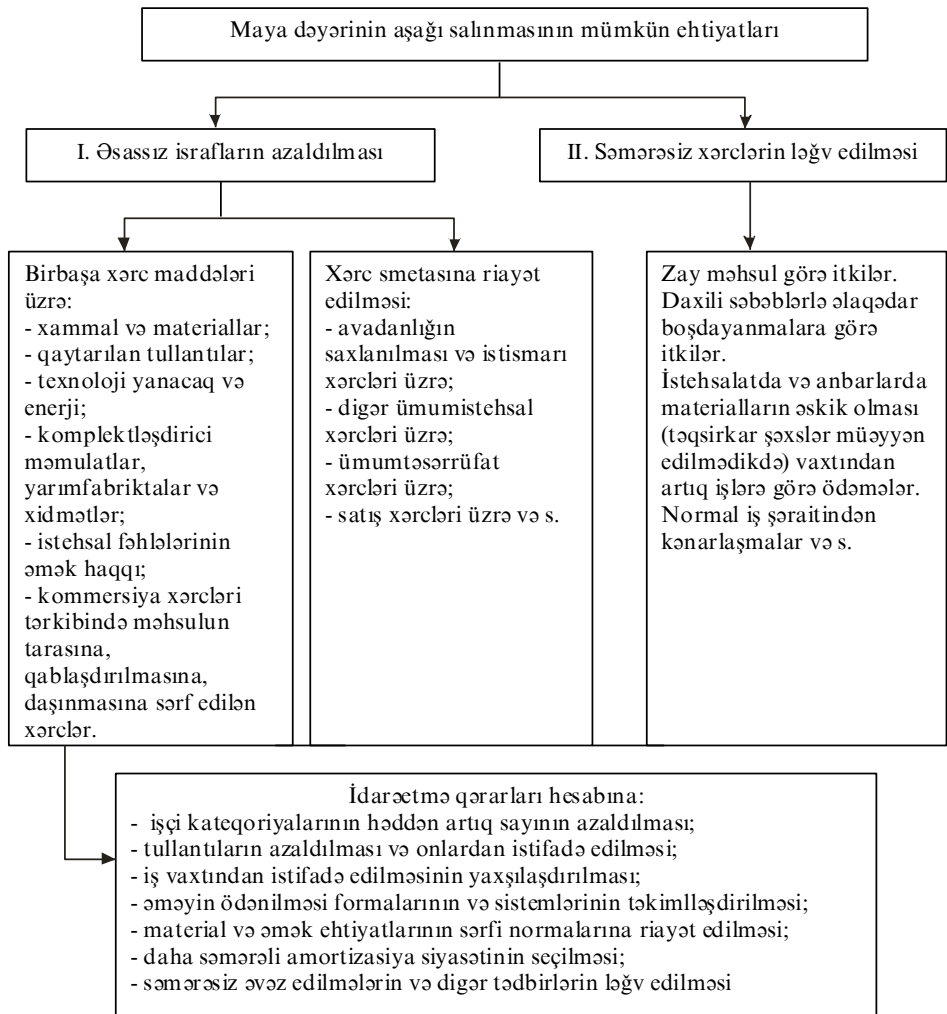
$$\Delta RM_{nisbi} + \Delta RM_{SH} = RM_1 - RM_0 \times J_{SH} + RM_0 \times (J_{SH} - 1) = RM_1 - RM_0 \quad (9.47)$$

Xərclərin hər növü üzrə xərclərin smetasından kənarlaşmaların səbəblərinin təfsilatlanması müvafiq hesab üzrə analitik uçot məlumatları əsasında həyata keçirilir.

Məhsulun maya dəyərinin satış xərcləri ilə əlaqədar aşağı salınmasının mümkün ehtiyatlarına onların ayrı-ayrı növləri üzrə əsassız israf məbləğlərini aid etmək lazımdır.

Xərc maddələrinin təhlili nəticəsində məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının mümkün ehtiyatlarının tərkibi və qruplaşdırılması 9.5 sxemində təqdim edilmişdir.

¹⁾ Belə rəy vardır ki, əgər göndərmənin natural həcminə əsaslanılırsa, satış xərclərinin təshih edilməsi daha düzgün hesab edilir, çünki məhsulun qablaşdırılması, yüklənməsi, çatdırılması xərcləri onun dəyərinə deyil, çəkisinə və qabaritinə (əndazələrinə) mütənasibdir.

Sxem 9.5. Məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsi ehtiyatlarının qruplaşdırılması sxemi

9.4. Məhsulun maya dəyərinin marjinal təhlili

9.4.1. Marjinal təhlil anlayışı

Əvvəlki bölmədə ənənəvi mühasibat uçotu və məhsulun tam maya dəyərinin kalkulyasiyası sistemi bazasında maya dəyərinin təhlili metodikası nəzərdən keçirilmişdir. Belə təhlil adətən retrospektivdir (keçmişə aiddir), çünki təsərrüfatın keçmiş dövr ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları əsasında aparılır, bu zaman isə artıq heç nəyi düzəltmək mümkün deyil, aşkar edilmiş ehtiyatlar isə itirilmiş imkanlar kimi qiymətləndirilir.

Bu zaman maya dəyərinin (MD) və mənfəətin (M) qarşılıqlı əlaqəsinin aşağıdakı modelindən istifadə edilirdi:

$$M = RH - MD \quad (9.48)$$

və ya

$$M = \Sigma q \times p - \Sigma q \times c, \quad (9.49)$$

burada q - realizə edilmiş məhsulun natural ölçüdə miqdarıdır; p - həmin məhsul növü vahidinin satış qiymətidir; c - həmin məhsul növü vahidinin maya dəyəridir; RH - realizasiyanın həcmidir (satışdan alınan mədaxildir).

Beləliklə, mənfəət satışdan alınan mədaxil və məhsulun tam maya dəyəri arasında fərq kimi nəzərdən keçirilirdi.

Metodika belə fərziyyəyə əsaslanırdı ki, bütün amillər biri-birindən asılı olmayaraq dəyişilir, mənfəətin miqdarı realizasiyanın həcmilə mütənasibdir, maya dəyəri isə mənfəətə özü dəyişildiyi məbləğdə, lakin əks işarə ilə təsir edir.

İş ondadır ki, istehsalın həcmi artanda məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür, çünki bu zaman adətən yalnız dəyişən xərclərin məbləği artır, sabit xərclərin məbləği isə dəyişməz qalır (istehsal güclərindən istifadə edilməsinin həmin səviyyəsində) və əksinə, istehsal azalanda məhsul vahidinin maya dəyəri yüksəlir, çünki məhsul vahidinə sabit xərclər artır.

— Xərclər, mənfəət və satışın həcmi arasında daha dəqiq qarşılıqlı əlaqə xərclərin idarə edilməsi uçotunun “direkt-kostinq” sistemində müəyyən edilir. Bu sistem çərçivəsində *marjinal təhlil* aparılır. Bu ad “marjinal gəlir” anlayışından alınmışdır, o, isə mədaxil və xərclərdən törəmə kəmiyyətdir.

“Direkt-kostinq” sistemi təşkilatın bütün xərclərinin dəyişən (şərti dəyişən) və sabit (şərti sabit) xərclərə bölünməsi bazası və yalnız dəyişən məsarifləri ehtiva edən natamam maya dəyərinin uçotu üzərində qurulur. Xərclərin digər növləri mədaxildən ödənilir.

Şərti dəyişən xərclərə istehsalın həcmnin dəyişilməsindən asılı olaraq dəyişən xərclər: məhsula sərf olunan xammal, materiallar, yanacaq, enerji xərcləri, işəmuзд işləyən fəhlələrin əmək haqqı, sosial ehtiyaclara ayırmalar və s. aiddir. İstehsalın həcmi artdıqca məcmu dəyişən xərclər də artır, məhsulun həcmnin vahidinə hesablamada onlar dəyişilmir. Əgər istehsalın həcmi azalırsa, onda məcmu dəyişən xərclər də azalır, məhsulun həcmnin vahidinə hesablamada isə onlar əvvəlki kimi qalırlar.

Şərti sabit xərclərə məhsulun istehsalı və satışı həcmindən bilavasitə asılı olmayan xərclər: amortizasiya, icarə haqqı, bank kreditindən istifadə edilməsinə görə faizlər, inzibati-idarəçilik xərcləri və s. aiddir. Məhsulun həcmnin vahidinə düşən sabit xərclər istehsalın həcmi artanda (azalanda) müvafiq surətdə azalır (artır).

Məcmu sabit xərclər isə istehsal həcmnin dəyişmələri ilə əlaqədar dəyişilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sabit xərclər məhsulun həcmindən yalnız müəyyən həddə qədər, yəni istehsalın həcmnin artırılması ilə bağlı istehsal güclərinin, idarəetmə aparatının və s. artmasını tələb edənə qədər asılı olurlar. Bu diapazon ədəbiyyatda *relevant* hədd adlanır.

Daha *qarışıq* adlanan xərclər də vardır ki, onlar dəyişən və sabit hissələrdən ibarət olur. Məsələn, poçt və teleqraf xərcləri, avadanlığın təmiri xərcləri və s. Bu xərclər sabit və dəyişən xərclər arasında ya tən yarı, yaxud təşkilatda qəbul edilmiş nisbətdə bölünür.

Xərclərin sabit və dəyişən xərclər üzrə qruplaşdırılması hətta konkret təşkilatda həmişəlik müəyyən edilə bilməz, fəaliyyət şəraitinin dəyişilməsinə müvafiq surətdə yenidən baxılmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda xərclərin dəyişən və sabit xərclərə bölünməsinin dəqiqliyinin və obyektivliyinin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra xüsusi metodlar: istehsal həcmnin ən yüksək və ən aşağı nöqtələri metodu, qrafik üsul, ən kiçik nöqtə metodu və s. təklif edilir.

Konkret təşkilatların real iş şəraitində xərclərin miqdarına yalnız istehsalın həcmi deyil, həm də digər amillər, məsələn, material ehtiyatlarının qiymətlərinin və tariflərinin inflyasiya ilə əlaqədar dəyişilməsi; istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi; vergi və mühasibat qanunvericiliklərində dəyişikliklər və s. təsir edə bilər.

Bununla əlaqədar olaraq maya dəyərinin marjinal təhlili yalnız aşağıdakı şərtlərə riayət ediləndə (verilmiş relevant diapazonunda) mütəbər nəticələr verir:

- istehsalın və satışın həcmi bərabər olanda;
- bütün xərclər dəyişən və sabit xərclərə bölünəndə;
- sabit xərclər istehsal həcminə nisbətən dəyişilməz olduqda;
- istehsal həcmnin dəyişilmələri ilə əlaqədar dəyişən xərclərin dəyişilməsi mütənasib olduqda;
- material ehtiyatlarının və məhsulun qiymətləri dəyişməz qaldıqda;
- istehsalın həcmində struktur dəyişmələri olmadıqda.

“Direkt-kostinq” sistemində əsas anlayışlardan biri marjinal gəlir (MG) (başqa sözlə – marja, ümumi marja, ümumi mənfəət) anlayışıdır. O, satışdan daxil olan pul gəlirinin dəyişən xərclərdən artıq hissəsidir:

$$MG = RH - X_{dəy} \quad (9.50)$$

Digər tərəfdən, marjinal gəlir sabit xərclərin (X_{sabit}) ödənilməsi və mənfəətin yaranması mənbəyidir:

$$MG = X_{sabit} + M \quad (9.51)$$

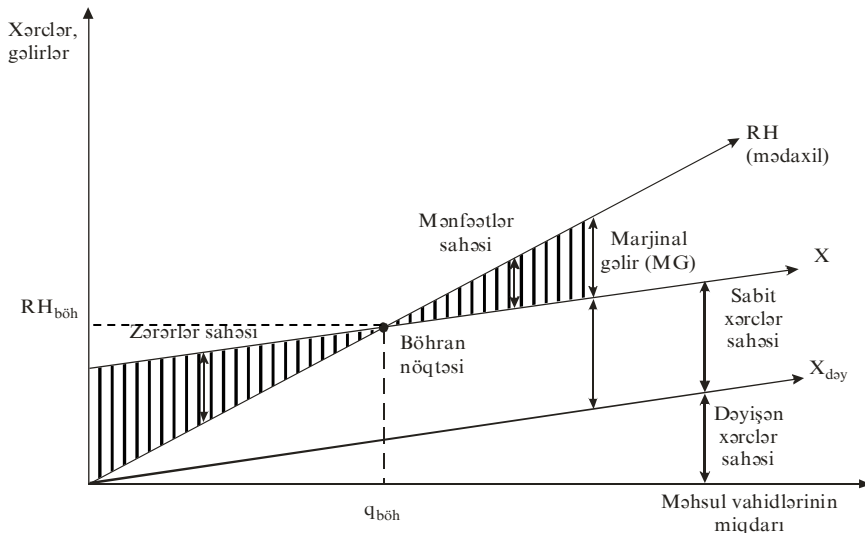
Bu zaman məhsulun satışından mənfəət marjinal gəlir və sabit xərclər arasında fərq kimi müəyyən edilir.

$$M = MG - X_{\text{sabit}} \quad (9.52)$$

Marjinal gəlir göstəricisi idarəetmə uçotu və təhlili sistemində ən mühüm göstəricilərdən biridir. Rentabellik astanası (zərərsizlik nöqtəsi), təşkilatların maliyyə sabitliyi ehtiyatı, planlaşdırılan mənfəət məbləği onun əsasında hesablanır, qiymət siyasətilə və məhsulun assortimentinin strukturu ilə əlaqədar məsəllər ona əsaslanaraq həll edilir.

Rentabellik astanası tam xərclərin ödənilməsi (örtülməsi) üçün lazım olan mədaxilin məbləğindən ibarətdir. Bu zaman təşkilat mənfəət də almır, onun zərəri də olmur, $MG = X_{\text{sabit}}$. Rentabellik astanasının və təşkilatın maliyyə sabitliyi ehtiyatının hesablanması qaydası aşağıda şərh ediləcəkdir.

Məhsulun maya dəyərinin idarəetmə təhlilinin bizim araşdırdığımız ən mühüm anlayışları (dəyişən və sabit xərclər, marjinal gəlir, rentabellik astanası və ya istehsalın böhran həcmi) qrafikdə (sxem 9.6) əyani təqdim edilmişdir.

Sxem 9.6. Məhsulun həcmi, xərclər və mənfəət göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəsi qrafiki

“Direkt-kostinq” sistemində xərclərin, mənfəətin və satış həcminin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili aşağıdakı bir sıra idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazımı informasiya verir:

- əlavə sifarişlərin cəlb edilməsinə dair;
- müstəqil istehsal və kənardan satınalmalar arasında seçim haqqında;
- ayrı-ayrı məmulatların istehsaldan çıxarılması və istehsal edilən nomenklaturanın optimallaşdırılması haqqında;
- bazarın konyunkturası dəyişildiyi halda məmulatın qiymətinin aşağı salınması haqqında.

Göstərilən məsələlərin həlli üçün tam maya dəyərinin uçotu (nəzərə alınması) metodunun tətbiqi səhv nəticələrə səbəb ola bilər.

9.4.2. Rentabellik astanası və müəssisənin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsi ehtiyatlarının müəyyən edilməsi üsulları

“Direkt-kostinq” sisteminin köməyiylə həll edilən mühüm məsələlərdən biri istehsalın zərərsizliyinin (zərərsiz işləməsinin) təhlilidir. Onun məqsədi istehsal fəaliyyətinin səviyyəsi dəyişəndə maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Alınmış informasiya təşkilatın rəhbərliyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki istehsal güclərini düzgün əsaslandırmaq və istehsalın hansı buraxılış həcmində rentabelli olacağını, hansında isə mənfəət verməyəcəyini müəyyən etmək imkanı yaradır.

Zərərsiz işləmək – alınması zəruri olan mədaxillə, yaxud xərclərin tam ötürülməsini (ödənilməsini) təmin etmək üçün satılması lazım olan məhsulun natural vahidlərdə miqdarı ($q_{böh}$) ilə ifadə edilə bilər. $q_{böh}$ nöqtəsi mədaxil xəttinin məhsulun tam maya dəyəri xəttilə kəsişdiyi yerdə yerləşir (sxem 9.6).

Rentabellik astanasının (satışın zərərsiz həcmimin, istehsalın böhran nöqtəsinin) müəyyən edilməsinin analitik üsullarını nəzərdən keçirək. *Böhran nöqtəsi* tərifinə görə məhsulun o həcmi əks etdirir ki, bu halda mənfəət sıfıra bərabər ($M=0$), mədaxil isə – məhsulun tam maya dəyərində bərabər olur ($RH=X$ və ya $RH=X_{dəy}+X_{sabit}$).

— Əgər mədaxili realizə edilmiş məhsulun həcmi (q) onun qiymətinə (p) vurma hasili kimi, yəni $RH = q \times p$ qəbul etsək, onda mononomenklaturalı istehsal üçün aşağıdakı ifadəni alarıq:

$$q \times p = X_{\text{sabit}} + X_{\text{dəy}} \times q \quad (9.53)$$

(9.53) tənliyi müxtəlif qiymətlər alınması üçün əsasdır. Belə ki, məhsul istehsalının zərərsiz həcmi natura ifadəsində

$$q_{\text{böhr}} = \frac{X_{\text{sabit}}}{p - X_{\text{dəy}}} \quad (9.54)$$

Nəzərə alsaq ki, qiymət və dəyişən xərclərin fərqi məmumat üzrə marjinal gəlirdir (9.54) düsturu bu şəkildə olacaq:

$$q_{\text{böhr}} = \frac{X_{\text{sabit}}}{MG} \quad (9.55)$$

Əsas düsturdan (9.53) istifadə edərək, satışın böhran qiymətini (məmumatın aşağı qiymətini) müəyyən etmək olar ki, bu halda xərclər tam ödənilmiş olur:

$$p_{\text{böhr}} = \frac{X_{\text{sabit}}}{q} + X_{\text{dəy}} \quad (9.56)$$

Aşağıdakı misalı araşdırıq. Tutaq ki, təşkilat bir adda məhsul istehsal edir, bu halda

- 1) $p = 1000$ manat;
- 2) $X_{\text{dəy}} = 600$ manat;
- 3) $X_{\text{sabit}} = 80000$ manat.

Müəssisə zərərsiz işləməyə nail olmaq üçün istehsal etməsi zəruri olan məmumatların həcmi (9.54) düsturu ilə hesablayırıq.

$$q_{\text{böhr}} = 80000 : (1000 - 600) = 200 \text{ ədəd}$$

Əgər (9.54) bərabərliyinin sol və sağ hissələrini məmumatın qiymətinə vursaq satışın dəyər ifadəsində böhran həcmi müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı düsturu alarıq:

$$RH_{\text{böhr}} = \frac{X_{\text{sabit}}}{1 - d_{\text{dəy}}} \quad (9.57)$$

və ya

$$RH_{böh} = \frac{X_{sabit}}{d_{MG}} \quad (9.58)$$

burada $d_{dəy}$ - dəyişən xərclərin məmulatın qiymətində payıdır; d_{MG} - satışdan alınan mədaxildə marjinal gəlirin payıdır

$$d_{MG} = \frac{MG}{RH} = \frac{RH - X_{dəy}}{RH} = 1 - d_{dəy}$$

Bu misalda rentabellik astanası ((9.57) düsturuna baxın):

$$RH_{böh} = 80000 : \left(1 - \frac{600}{1000}\right) = 200 \text{ min manat təşkil edir.}$$

Yuxarıda təqdim edilmiş metodika yalnız o təşkilatlarda tətbiq oluna bilər ki, onlar ya bir növ məhsul istehsal edir, yaxud elə məhsul istehsal edirlər ki, onu vahid şərti bircinsli ölçüyə gətirmək olar.

Bazar şəraitində iflasa yol verilməməsi üçün təşkilatlar öz istehsal proqramlarını həтта ən faydalı bir nomenklatura mövqeyi əsasında tərtib edə bilməzlər, istehsalın diversifikasiyasını həyata keçirməyə məcburdurlar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda çox nomenklaturalı məhsul istehsalı zamanı satışın böhran həcmnin hesablanması müxtəlif variantları təklif olunur. Məsələn, [34] işində aşağıdakı düstur vasitəsi ilə aparılır:

$$q_{böh_i} = \frac{X_{sabit} \times y_i}{p_i - X_{dəy_i}} \quad (9.59)$$

burada $q_{böh_i}$ - i - ci məmulatın istehsal həcmnin zərərsizlik (zərərsiz işləmək) nöqtəsində natural ifadədə astana miqdarıdır; y_i - satışdan alınan ümumi mədaxildə i - ci məmulatın xüsusi çəkisidir.

Bu üsulda sabit xərclərin məcmu məbləğinin və onların ayrı-ayrı məhsul növlərinə düşən payının düzgün əsaslandırılması ən əsas məsələdir. Sabit xərclərin məmulatlar üzrə bölüşdürülməsi satışdan alınan mənfəətə ((9.59) düsturunda olduğu kimi), dəyişən xərclərə və ya təşkilatın özünün seçdiyi digər bazalara mütənasib surətdə həyata keçirilə bilər.

Həmin məqsədlər üçün aşağıdakı tənlik təklif edilir:

$$\sum q_{böh_i} (p_i - X_{dəy_i}) - X_{sabit} = 0. \quad (9.60)$$

Bu tənlikdə müəssisənin neçə növ məhsul istehsal etməsi zəruridirsə, o qədər dəyişmələr ($q_{böh\ i}$) olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, çoxnometklaturlu məhsul istehsal edən təşkilatlar üçün istehsal həcmnin, maya dəyərinin və mənfəətin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili metodikası hələ kifayət qədər işlənib hazırlanmamışdır. Odur ki, ölkəmizin təşkilatlarının əməli fəaliyyətində marjinal təhlil hələlik geniş tətbiq edilmir.

Təşkilatın *maliyyə sabitliyi ehtiyatının (təhlükəsizlik zonasının)* müəyyən edilməsi “direkt-kostinq” sistemində təhlilin mühüm vəzifəsidir. Əgər rentabellik astanası məlumdursa, onda maliyyə sabitliyi ehtiyatı (MSE) aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$MSE = RH - RH_{böh}, \quad (9.61)$$

yəni o, faktiki əldə edilmiş (yaxud planlaşdırılan) realizasiya həcmnin (satışdan alınan mədaxilin) böhran həcmindən yüksək olmasıdır. Nisbi ifadədə (satışın faktiki alınmış (planlaşdırılan) həcminə faizlə) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$MSE = \frac{RH - RH_{böh}}{RH} \times 100. \quad (9.62)$$

Təhlükəsizlik zonası satış həcmnin böhran həcmdən (rentabellik sıfıra bərabər olan həcmdən) neçə faiz yüksək olmasını göstərir. Əgər, əksinə, mədaxil rentabellik astanasından az olarsa, onda təşkilatda zərərlər yaranır, onun maliyyə vəziyyəti pisləşir.

Şerti misalı araşdıraraq (cədvəl 9.16). Təqdim edilmiş məlumatlardan görünür ki, təşkilat işin zərərsizliyinə nail olmaq üçün baza dövründə 1047 min manat məbləğində məhsul satmalı idi. Əslində mədaxil 3200 min manat təşkil etmişdir ki, bu rentabellik astanasından 2153 min manat və ya 67,28% artıqdır. Bu təşkilatın maliyyə sabitliyi ehtiyatıdır (təhlükəsizlik zonasıdır). O, maliyyə sabitliyini itirmək riski olmadan satışdan alınan mədaxilin əldə edilmiş məbləğindən 67,28% aşağı düşməsinə davam gətirə bilərdi.

Hesabat dövründə faktiki alınmış mədaxil rentabellik astanasından 3716 min manat və ya 70,62% yüksək olmuşdur. Təhlükəsizlik zonası 3,34% genişlənmişdir. Bu, əsas etibarilə, məhsulun maya dəyərində sabit xərclərin payının azalması hesabına alınmışdır. O, baza dövründə 13,59%

(340:2501×100), hesabat dövründə isə – 11,22% (465:4144×100), yəni baza qiymətindən 2,37% az olmuşdur.

Cədvəl 9.16

Təşkilatın rentabellik astanasının və maliyyə sabitliyi ehtiyatının hesablanması

Göstəricilər	Sətrin sıra sayı	Baza dövrü	Hesabat dövrü	Kənarlaşma (+,-)
1	2	3	4	5
Məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından alınan mədaxil, min manat	1	3200	5262	
Satışdan alınan mənfəət, min manat	2	699	1118	
Dəyişən xərclər, min manat	3	2161	3679	
Sabit xərclər, min manat	4	340	465	
Məcmu xərcləri, min manat	5	2501	4144	
Marjinal gəlir, min manat (sətir1-sətir 3 və ya sətir 2+sətir 4)	6	1039	1583	
Pul gəlirində marjinal gəlirin payı, % (sətir 6: sətir 1x100)	7	32,47	30,08	-2,39
Rentabellik astanası (sətir 4: sətir 7x100), min manat	8	1047	1546	+499
Maliyyə sabitliyi ehtiyatı a) məbləği, min manat (sətir 1 - sətir 8)	9	2153	3716	+1563
b) % (sətir 9 : sətir 1x100)	10	67,28	70,62	+3,34

9.4.3. Rentabellik astanası və müəssisənin maliyyə sabitliyinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarının amillər üzrə təhlili metodikası

Təşkilatın zərərsiz işləməsinə məqsədyönlü təsir edilməsi üçün onun dəyişilməsinin təsir edən amillər sistemini və onların təhlili metodikasını bilmək lazımdır.

(9.54) düsturundan görünür ki, məhsulun əlahiddə növünün rentabellik astanası sabit və dəyişən xərclərin miqdarından, habelə məmulatın qiymətindən asılıdır.

Sabit xərclərin artımı böhran həcmnin artırılmasına səbəb olur, çünki artan məsariflərin örtülməsi üçün satışda əlavə məmulatın olması zərurəti yaranır. Bu düz mütənəsb asılılıqdır. Beləliklə, zərərsizlik nöqtəsinin aşağı salınması üsullarından biri sabit xərclərin həcmnin konkret azaldılması ola bilər.

Dəyişən xərclərin dəyişilməsi də bu istiqamətdə, lakin daimi xərclərlə bərabər olmayan dərəcədə təsir edir. Bu xərclərin hətta cüzi artımı əməliyyat liginin (rıçaqının) effektiv təsiri sayəsində pul gəliri və mənfəətdə nəzərə çarpacaq dəyişikliklər yaradır.

Satış qiymətləri amili rentabellik astanasına münasibətdə kifayət qədər həssasdır. Qiymət nə qədər yüksək olarsa, zərərsizlik nöqtəsinə çatmaq üçün lazım olan satışın həcmi o qədər az olur və müvafiq surətdə, təşkilatın maliyyə vəziyyəti yaxşı olur.

Aşağıdakı ilkin məlumatlardan istifadə edərək məmulat üzrə istehsalın böhran həcmnin ($q_{böh}$) dəyişilməsinə amillərin təsirini təhlil edək:

Variant	I	II
Məmulatın qiyməti (p), manat	1000	1100
Dəyişən xərclər (X_{day}), manat	600	660
Bütün məhsula sabit xərclər (X_{sabit}), manat	80000	84000

İstehsalın həcmi, ədəd	250	300
------------------------	-----	-----

Aydındır ki, II variantda məmulatın qiymətinin və dəyişən xərclərin 10% və sabit xərclərin – 5% artması nəzərdə tutulmuşdur.

Amillərin rentabellik astanasının dəyişilməsinə təsirinin zəncirvari yerdəyişmələr üsulu ilə hesablanması üçün alqoritmi:

$$\text{baza göstəricisi } \frac{X_{\text{sabit}_0}}{p_0 - X_{\text{dəy}_0}} = \frac{80000}{1000 - 600} = 200 \text{ vahid};$$

$$\text{1-ci yerdəyişmə } \frac{X_{\text{sabit}_1}}{p_0 - X_{\text{dəy}_0}} = \frac{84000}{1000 - 600} = 210 \text{ vahid};$$

$$\text{2-ci yerdəyişmə } \frac{X_{\text{sabit}_1}}{p_1 - X_{\text{dəy}_0}} = \frac{84000}{1100 - 600} = 168 \text{ vahid};$$

$$\text{hesabat göstəricisi } \frac{X_{\text{sabit}_1}}{p_1 - X_{\text{dəy}_1}} = \frac{84000}{1100 - 660} = 191 \text{ vahid}.$$

Hesablamalardan görünür ki, satışın zərərsiz həcmi 9 vahid azalmışdır (191-200). Bu azalmaya amillərin təsiri belə olmuşdur:

- 1) sabit xərclərin məbləğinin artması: $210 - 200 = +10$ vahid;
 - 2) məmulatın qiymətinin artması: $168 - 210 = -42$ vahid;
 - 3) dəyişən xərclərin yüksəlməsi: $191 - 168 = +23$ vahid;
- Yoxlama: $10 - 42 + 23 = -9$ vahid.

Beləliklə, məmulatın qiymətinin 10% artması rentabellik astanasını 21% ($42:200 \times 100$) azaltmaq imkanı yaratmışdır. Dəyişən xərclərin analoji dəyişməsi (eyni 10%) rentabellik astanasının 11,5% ($23 : 200 \times 100$) yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Sabit xərclərin 5% artması böhran nöqtəsini 5% ($10:200 \times 100$) yüksəltmişdir.

Maliyyə sabitliyinin dəyişilməsinə rentabellik astanasına təsir edən amillər, o cümlədən satışın həcmi təsir edir. Həmin göstəricinin %-lə amillər üzrə təhlili üçün aşağıdakı kombinasiya edilmiş modeldən istifadə edilə bilər:

$$MSE = \frac{q - q_{b\ddot{o}h}}{q} \times 100 = \frac{q - \frac{X_{sabit}}{p - X_{d\ddot{o}y}}}{q} \times 100. \quad (9.63)$$

Maliyyə sabitliyi ehtiyatının formalaşması modelində aşağıdakı amillər nəzərə alınır: satışın həcmi (q), sabit xərclərin həcmi (X_{sabit}), məmulatın qiyməti (p) və dəyişən xərclər ($X_{d\ddot{o}y}$).

Hər amilin baza qiymətini ardıcıl surətdə (9.63) düsturunda hesabat qiymətilə əvəz etməklə, hər amil üzrə ayrıca maliyyə sabitliyi ehtiyatının dəyişilməsini müəyyən edirik:

$$MSE_{baza} = \frac{250 - 200}{250} \times 100 = 20\%;$$

$$MSE_{\text{\textasciitilde{ort}_1}} = \frac{300 - 200}{300} \times 100 = 33,3\%;$$

$$MSE_{\text{\textasciitilde{ort}_2}} = \frac{300 - \frac{84000}{1000 - 600}}{300} \times 100 = 30\%;$$

$$MSE_{\text{\textasciitilde{ort}_3}} = \frac{300 - \frac{84000}{1100 - 600}}{300} \times 100 = 44\%;$$

$$MSE_{hes} = \frac{300 - 191}{300} \times 100 = 36,3\%.$$

Təşkilatın maliyyə sabitliyi (təhlükəsizlik zonası) bütövlükdə 16,3% (36,3-20) artmışdır. Bu aşağıdakıların artmasının (azalmasının) təsiri ilə olmuşdur:

1) satışın həcmninin	$33,3 - 20 = 13,3\%$;
2) sabit xərclərin	$30 - 33,3 = -3,3\%$;
3) məmulatın qiymətinin	$44 - 30 = 14\%$;
4) dəyişən xərclərin	$36,3 - 44 = -7,7\%$.
Yoxlama:	$13,3 - 3,3 + 14 - 7,7 = 16,3\%$.

Aydındır ki, təhlükəsizlik zonasının və rentabellik astanasının dəyişilməsinə sabit və dəyişən xərclərin artması mənfi, satışın həcmnin və məmulatın qiymətinin artması müsbət təsir göstərmişdir.

Çox nomenklaturalı istehsal şəraitində struktur amilinin – satışın ümumi həcmində ayrı-ayrı məhsul növlərinin xüsusi çəkisinin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Q.V.Savitskayanın işində amillər üzrə aşağıdakı model təklif edilir [35]:

$$RH_{böh} = \frac{X_{sabit}}{\sum_{i=1}^n y_i \frac{p_i - X_{dəyi}}{p_i}} \quad (9.64)$$

Satışın böhran həcmi dəyər ifadəsində, (9.64) düsturundan görüldüyü kimi, aşağıdakı amillərin:

- bütün məhsula sərf edilən daimi xərclərin məbləğinin;
- məhsulun strukturunun;
- hər məmulatın qiymətinin;
- məmulatlar üzrə dəyişən xərclərin məbləğinin dəyişilməsinin təsiri altında dəyişiləcəkdir.

Yoxlama sualları?

1. Məhsulun maya dəyəri nədir və onun təhlil edilməsinin vəzifələri hansılardır?
2. Məhsulun maya dəyəri hansı ümumi göstəricilərlə səciyyələnir və onların hesablanması qaydası necədir?
3. Tam maya dəyəri və məhsulun bir manatına düşən xərc göstəricilərinin dəyişilməsi amilləri hansılardır?
4. Tam maya dəyəri və məhsulun bir manatına düşən xərc göstəriciləri üzrə dinamikanı (planın yerinə yetirilməsini) necə qiymətləndirmək olar?
5. İstehsal ehtiyatlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyi və məhsulun bir manatına düşən xərc göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqəli modelinin görünüşü necədir və hansı xassələri vardır?
6. Material, əmək haqqı və amortizasiya tutumunun dəyişilməsi amilləri hansılardır?

7. Material, əmək haqqı və amortizasiya tutumunun dəyişilməsi amillərinin mənfəətin məbləğinin dəyişilməsinə təsirini necə müəyyən etmək olar?
8. Xərclərin maddələr üzrə qruplaşdırılması nədir və onun analitik əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
9. Birbaşa material xərclərinin dəyişilməsi amilləri hansılardır və onların təhlili metodikası necədir?
10. İstehsal fəhlələrinin əmək haqqının dəyişilməsi amilləri hansılardır və təhlili metodikası necədir?
11. Əmək haqqı xərclərindən istifadə edilməsinin ümumi qiymətləndirilməsi qaydası necədir və ƏÖX-nin şəxsi heyətin kateqoriyaları üzrə mütləq dəyişilməsinə hansı amillər təsir edir?
12. Kompleks xərc maddələrinin tərkibi necədir və iqtisadi məzmunu nədən ibarətdir?
13. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının mümkün istifadə edilməmiş ehtiyatları nədən ibarətdir?
14. “Direkt-kostinq” sisteminin mahiyyəti və xərclərin ənənəvi təhlillə müqayisədə üstünlüyü nədədir?
15. Marjinal təhlil sistemində hansı əsas anlayışlardan və göstəricilərdən istifadə edilir və onun nəticələrinin mötəbərliyi şərtləri hansılardır?
16. Rentabellik astanası və maliyyə sabitliyi ehtiyatı anlayışlarının iqtisadi məzmunu necə xarakterizə edilir və onların hesablanması üsulları hansılardır?
17. Rentabellik astanasının və maliyyə sabitliyi ehtiyatının dəyişilməsinə hansı amillər təsir göstərir?

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanunu. Bakı, 1994.
5. Azərbaycan Respublikasının “Müflisləşmə və iflas haqqında” qanunu. Bakı, 1997.
6. “Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları” Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi. Bakı, 2006-2009.
7. *H.A. Cəfərli*. İqtisadi təhlil. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2009. – 560 səh.
8. *S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev*. “İdarəetmə uçotu”. Dərslik. «Elm və təhsil» nəşriyyatı, Bakı-2014. – 524 səh.
9. *Mahmudov İ.M., T.Ş. Zeynalov., N.M. İsmayılov*. İqtisadi təhlil. «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, Bakı -2011. -794 səh.
10. *Cəfərli H.A.* “Məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyərinin və məsrəflərinin təhlili. Metodik vəsait. Bakı - 2014-ci il.
11. *Cəfərli H.A.* Kommersiya təşkilatlarının maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və diaqnostikasi. Metodik vəsait. Bakı - 2014-ci il.
12. “İdarəetmə uçotu”. Dərsliklər (tərcümə). Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi. Bakı - 2013-cü il.
13. “İdarəetmə, risk və etika”. Dərsliklər (tərcümə). Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi. Bakı - 2013-cü il.

Xarici dilda

1. *Баканов М.И., Шеремет А.Д.* Теория экономического анализа. М.: Финансы и статистика, 1996.
2. *Бакланов Г.И.* Индексы объема продукции и объема производства промышленного предприятия. Уч. зап. по стат. АН СССР. М., 1955. Т.1.
3. *Бердникова Т.Б.* Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. М.: ИНФРА-М, 2001.
4. *Казинец Л.С.* Теория индексов. М.: Госстатиздат, 1963.
5. *Ковалев В.В.* Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. М.: Финансы и статистика, 1997.
6. *Ковалев В.В., Волкова О.Н.* Анализ хозяйственной деятельности. М.: Проспект, 2000.
7. *Ковалев В.В.* Финансовый анализ: Методы и процедуры. М.: Финансы и статистика, 2001.
8. *Рубинов М.З.* Основы экономического анализа работы предприятий. М.: Госфиниздат, 1962.
9. *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: ИНФРА-М, 2002.
10. *Савичев П.И.* Экономический анализ-орудие выявления внутрихозяйственных резервов. М.: Финансы, 1968.
11. Теория анализа хозяйственной деятельности / Под.ред. В.В.Осмоловского. Минск: ООО «Новое знание», 2001.
12. *Стражев В. И.* Оперативное управление предприятием, проблемы учета и анализа. Минск: Наука и техника, 1973.
13. Как продать ваш товар на внешнем рынке: Справочник. Отв. ред. Ю.А.Савинов М.: Мысль, 1990.
14. *Долинская М.Г., Соловьев И.А.* Маркетинг и конкурентоспособность промышленной продукции. М.: Изд-во стандартов, 1991.
15. *Егоров А.Ю.* Комплексный анализ в системе маркетинговой деятельности. М.: СП «Вся Москва», 1994.
16. *Азоев Г.Л.* Конкуренция: анализ, стратегия и практика. М.: Центр экономики и маркетинга, 1996.
17. *Ковалев А.И., Войленко В.В.* Маркетинговый анализ. М.:

- Центр экономики и маркетинга, 1996.
18. *Горбашко Е.А.* Менеджмент качества и конкурентоспособности: Учеб. пособие. СПб. Изд-во СПбГУЭФ, 1998.
 19. *Голубков Е.П.* Маркетинговые исследования: теория, методология и практика. М.: Изд-во «Финпресс», 2000.
 20. *Беляевский И.К.* Маркетинговое исследование: информация, анализ, прогноз: Учеб. пособие М.: Финансы и статистика, 2001.
 21. *Завьялов П.С.* Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах: Учеб. пособие. М.: ИНФРА-М. 2002.
 22. *Завгородняя А.В.* Аналитический маркетинг: Учеб. пособие. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2003.
 23. *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник. 2-е изд. М.: ИНФРА-М. 2003.
 24. Анализ выполнения плана производства и его технико-экономического уровня. Под ред. *Б.И.Майданчика и Г.В.Кулининой.* М.: Изд-во МФИ, 1983.
 25. *Барнгольц С.Б., Мельник М.В.* Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта. М.: Финансы и статистика, 2003.
 26. *Бороненкова С.А.* Управленческий анализ. М.: Финансы и статистика, 2002.
 27. *Романова Л. Е.* Анализ хозяйственной деятельности. М.: Юрайт, 2003.
 28. *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: ИНФРА-М, 2002.
 29. *Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С., Негашев Е.В.* Методика финансового анализа. 3-изд. М.: ИНФРА-М, 2001.
 30. Экономический анализ деятельности предприятий и объединений. Под ред. *С.Б. Барнгольц и Г.М.Тация.* М.: Финансы и статистика, 1981.
 31. Экономический анализ работы предприятий. Под ред. *А. Ш. Маргулиса.* М.: Финансы, 1997.
 32. *Ковалев В.В.* Финансовый анализ. М.: Финансы и статистика, 2001.
 33. *Крылов Э.И., Мальцева А.В., Марцулевич А.М.* Маржинальный анализ себестоимости и прибыли: Учеб пособие. СПб.

- Изд-во СПбГУЭФ, 2000.
34. *Савицкая Г. В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск: ООО «Новое знание», 2001.
 35. *Бернштейн Л.А.* Анализ финансовой отчетности: Теория, практика и интерпретация: Пер. с англ. М.: Финансы и статистика. 1996.
 36. *Ковалев В.В. Волкова О.Н.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия: М.: Проспект, 2002.
 37. *Аксененко А. Ф.* Себестоимость в системе управления отраслью. М.: Экономика, 1984.
 38. *Гастер Л.М., Чайка А.Л.* Лекции по анализу себестоимости промышленной продукции Л., 1973.
 39. *Ефимова О.В.* Как анализировать финансовое положение предприятия. Практич. пособие. М.: 1994.
 40. *Калинина А.П. Курносова В.П.* Анализ затрат, прибыли и рентабельности коммерческих организаций: Учеб. пособие. СПб. Изд-во СПбГУЭФ, 2003.
 41. *Мазурова И.И., Рамановский М.В.* Условия прибыльной работы предприятий: Учеб. практич. пособие. СПб. Изд-во СПбГУЭФ, 1992.
 42. Методика учета анализа себестоимости продукции.// Под.ред. А.Д. Шеремета. М.: Финансы и статистика, 1987.
 43. *Николаева С.А.* Особенности учета затрат в условиях рынка: система «директ-коситин» теория и практика. М.: Финансы и статистика, 1993.
 44. *Панков Д.А.* Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. Минск Эксперспектива. 1998.
 45. *Петрова В.И.* Системный анализ себестоимости. М.: Финансы и статистика, 1986.
 46. *Савицкая Г. В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Минск: ООО «Новое знание». 2001.
 47. *Слуцкий М.Л.* Управленческий анализ предприятия. Учеб. пособие. СПб. Изд-во СПбГУЭФ, 2001.
 48. *Сысоева Г.Ф. Переверзева Л. В.* Анализ себестоимости продукции.(работ, услуг). Изд-во СПбГУЭФ, 2001.
 49. *Шанк Дж., Говиндараджан В.* Стратегическое правление затратами. СПб. ЗАО «Бизнес-Микро», 1999.

50. Шим Джей К., Сигел Джоэл Г. Методы управления стоимостью и анализа затрат / Пер. с англ. М.: Информ. Издат дом «Филинь» 1996.
51. Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий и объединений: Учебник / Под.ред. С.Б. Барнгольц и Г.М. Тация. М.: Финансы и статистика, 1986.

Дизайн:
Техники редактор:
Сяцифяляйиғы:
Монтажчы:
Оператор чапчы:

Йыбылмаа верилмиш
Чапа имзаланб
Шярти чап вяряги 18. Сифариш №
Кабыз форматы **70x100 1/16**. Тираж

“İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.
Циван: AZ 1001, Бакы şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.